

पुरस्कार

१

या महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात दिल्ली येथे ४३ वे मराठी नाट्य-समेलन भरत आहे या समेलनात अनेक प्रकारची अपूर्वाई आहे भारताच्या राजधानीत राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांच्या हस्ते या समेलनाचे उद्घाटन होणार आहे राजकारण व औद्योगीकरण यांच्याइतकाच नाट्य, साहित्य इत्यादि कलात रस घेणारे महाराष्ट्राचे मुख्य मंत्री श्री. यशवतराव चव्हाण समेलनासाठी जमणाऱ्या रसिकांचे स्वागत करणार आहेत. चित्रपट आणि रंगभूमि या दोन्ही क्षेत्रात ज्याच्या कलेची पावले अविस्मरणीय रीतीने उमटली आहेत अशा श्रीमती दुर्गाबाई खोटे अध्यक्ष या नात्याने समेलनाला मार्गदर्शन करणार आहेत जिथे सरस्वती गुप्त नाही असा हा त्रिवेणी-संगम आहे.

एके वाळी मराठ्याचे घांडे अटवेचे पाणी प्याले होते आता मनु बदलला आहे पराक्रमाची उद्दिष्टे आणि स्वरूपे क्षपाट्याने पालटत आहेत यापुढे मराठी अस्मितेने वृष्णा-गोदेचा परिसर ओलाडून नव्याने उगवणाऱ्या भारताच्या भाम्यसूर्याला अर्घ्यदान करावयाचे आहे या अर्घ्यात ज्ञान हवे, विज्ञान हवे, कला हवी, साहित्य हवे, सेवा, संस्कृति, संशोधन — सारं सारं काही हवे या

चालविलेल्या चार-शेन नाट्यमस्था, नवन्या कल्पना घेऊन पुढे येणारे हीशी नटाचे मंच, इत्यादिकांनी १९४३ पामूनच्या पुढल्या तणात आसादायन वातावरण निर्माण केल गेल्या बाही वर्षात राज्यसरकारन उदार धोरणाचा अवलंब करून रंगभूमि वरमुक्त केली नट, दिग्दर्शक, नाटककार, नाट्यमस्था इत्यादिकाना पारितोषिके देऊन आणि इतर अनेक मार्गांनी सत्रिय सहानुभूति दर्शवून सरकार आपल्या परीने रंगभूमीच्या प्रगतीला जाता चांगला हातभार लावीत आहे

ह मयं खरें असले, मोठमोठ्या शहरातून नाटकावाचून दिवस सुना जात नसला, मराठी मनाला नाटकाची जी उपजत घट्ट आहे निच्यामुळे निरनिराळ्या पातळीवरील नाना नवे नट आणि नाटककार रंगभूमीच्या रंगणात उतरलेले दिसत असल, आणि अभिज्ञान परचरा व प्रतिभामुक्त प्रयोगशीलता याचें अधून मधून दर्शन होत असल, तरी मराठी रंगभूमीच्या विकासाच्या मार्गात अजून अनेक अडचणीच डोंगर उभे आहेत हे डोंगर वसे ओलाढायचे, ने आलाडणे शक्य नसले तर त्यातून बोंगदे काढून पलीकडे वसे जायचें, हा आजचा खरा महत्त्वाचा प्रश्न आहे या प्रश्नाची गुतागुत थोडी तरी मोडविणे हे नाट्यसंमेलनातील विचारविनिमयाचें काम आहे

३

१९०५ सालापामून नाट्यसंमेलन प्रतिवर्षी भरू लागले ही संमेलने भरत ती एखाद्या नाट्य मंडळीमार्फत अगर भारत नाट्य समाजामार्फत्या एखाद्या संस्थेमार्फत अनंत वामन बरव्याच्यासारखे नाट्यमक्त जिवाचा आटापिटा करीत आणि ही संमेलन प्रतिवर्षी साजरी होत पण संव वर्षभर नाट्यविषयक काम करणारी, सरकार, समाज आणि नाट्यमंडळ्या माना नाट्यविषयक प्रश्नाच्या बाबतीत प्रातिनिधिक म्हणून उपयोगी पडणारी अशी समस्या त्यावेळी नव्हती गेल्या पाच-सहा वर्षात मराठी नाट्यपरिपदेन ह वाम ययाशक्ति बॅले आढे बळगाव (१९५५), सोलापूर (१९५६), सातारा (१९५७), हंढराबाद (१९५८) व वडोदरे (१९६०) या ठिकाणी नाट्य संमेलने भरली ती नाट्यपरिपदेच्या पुरस्कारानेंच ! या संमेलनामुळे झालेली जागृति ताजी असल्यामुळे परिपदेच्या या कार्याचा आढावा घेण्याची आवश्यक-

कता नाही. त्या कार्याचाच एक भाग म्हणून 'नाट्यपरिपद : इतिहास आणि कायें' हें पुस्तक आज प्रसिद्ध होत आहे.

४

या पुस्तकांत दिलेला बेचाळीस नाट्यसंमेलनांचा त्रोटक इतिहास आजच्या नाट्यप्रेमी वाचकांना अनेक दृष्टींनी रंजक व उद्बोधक वाटेल. एखाद्या उत्पन्नांत ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या वस्तु मिळतात ना ? इथेहि तसाच अनुभव येईल. बेळकर-साहिलकरांसारख्या संपादकांनी या संघटनेचे नेतृत्व केलें असलें तर त्यांत नवल नाही. ते जसे पत्रकार होते तसे नाटककारां होते. पण पंडरीच्या वारींत आवालयुद्धानी भाग घ्यावा, मुनिशिक्षित-अशिक्षितार्थ सांगायला त्यांदा भिडवून वाटचाल करावी, त्याप्रमाणे या नाट्यसंमेलनांना महाराष्ट्रांतोळ विविध विद्वानांचा आणि जातिवंत रसिकांचा हातभार लागलेला आहे. संमेलनाच्या या इतिहासात भास्करराव जाधवांच्या मांडीला मांडी लावून भाऊसाहेबी लेले बसले आहेत. सागलीचे केदावराव छापखाने आणि नाशिकचे रा. ग. प्रधान यांची राजकीय मते मिश्र असली तरी मराठी रंगभूमीच्या एकाच ताटांतून ते प्रसाद ग्रहण करीत आहेत. इथें विविध वृत्तींची आणि व्यवसायांची त्यावेळची नामांकित माणसे नाट्यसंमेलनांशी या नाही त्या नात्याने निगडित झालेली आढळतील. अच्युतराव कोल्हटकर, रेव्हरंड टिळक, गोविंद चिमणाजी भाटे, प्रा गो गो.टिपणीस, प्रो. चि. गं.मानु, बळवंत हरि पंडित, पंडित विष्णु दिगवर पलसकर—अशी किती चिरपरिचित नावे सागावीत ? प्रसिद्धीच्या प्रकाशांत नसलेल्या इस्माइल बाबाजीसारख्या मुसलमान नाटककाराचा उल्लेख हा इतिहास वाचता वाचता मनेच येतो

ती लेण्यासाठी 'मासिक मनागजना'तून यत्त हानी अशी माफी समजून जाहे अशी एखादी नजरचूच मोडली तर या पुस्तकातर्फी माहिता वाटव पण मनोरंजक आहे असं आढळून येईल

५

हा इतिहास वाचताना वाचकांचे मन अधूनमधून थोडा विचारही करू लागेल आज आपण भाड्या गभीरपणे ज्या समस्याचा चर्चा करीत असता, त्याची वल्पना त्यावेळच्या जाणत्या मंडळीना होती हे दशविणारी अनेक स्थळे समेलनाच्या या इतिहासात आहेत संगीतान मराठी नाटकाची वाढ सुट्टीनी, मराठी नाट्याला धिटें करून साडले अस १९६० साली म्हणणाऱ्या मानव मनाहंगना १९०६ साली आपल्यामारखेंच मंत श्री फाटव नावाच गृहस्थ व्यक्ती करून गेले जाहूत हे पाहून आनंद हाईल नागिन यवें १९०६ साली भरग्या समेलनात या फाटवाचा निवड वाचण्यात आला त्याचा सारास असा — 'नाटव हे समाराच चित्र आहे वाक्यमिश्र असा नाटकांनी हा हेतु साध्य हात नाही अभिनयचातुय स्वभाववैचित्र्य, रगाविभाव ही जी नाट्यकाची सरी अगें त्याचा परिपोष गद्य नाटकच करू शकतात '

'मराठीत शोनांत नाटके वा नाहीत ? ' 'स्त्री भूमिका स्त्रियांनी कराव्यात वाय ? ' इत्यादि प्रश्नाचा या समेलनातून पुन्हा पुन्हा ऊहापोह झालेला आहे या प्रश्नाच स्वरूप आज वाह्यत बदलत आहे तथापि त्याच्या मुळागी अमणाऱ्या व रंगभूमीच्या विनामात्रा वळत नवळत अडथळा करणाऱ्या वगैरेंतक सामाजिक व अन्य प्रकारच्या अडचणी अजून पुढील अशी कायमच आहेत

छापवाऱ्याच्याभारख्या एखाद्या अध्यक्षाच्या भाषणातील सूत्ररूप वाक्ये आजही चिंतनीय वाटतील छापखाना रचणी व्याख्या असा करतात — 'सृष्टि निमाण करणाराचा असा आपल्यात अगत्यामुळ आपल्याला सृष्ट्याच्या सौंदर्यान मजा वाटते प्रत्येक मनुष्याचा जाव मृष्टीनील जावात्रा भटतो व या एवयानच आनंदाची उत्पत्ति हात या आनंदाची माणमान वेग्ली प्रनिवृत्ति तीच कला हाय नाटकाच्या हतूविषयी छापखाना म्हणतात — नाटकाचे उद्देश दोन आहेत एव अजून व दुसरा रजून पण कथेत अजून व रजून

अमने तरी त गुप्त अमावे त्यान व्यजन अमने पाहिजे म्या अव्यान -
वन्न - व्याय ह मुख्य आहे '

६

नाट्यसमेलनाचा हा इतिहास अगा रीतीन रजत आहे पण तो वाचताना
अनर गाष्टी मन अश्वस्य वरून नोडतान ही समेउन प्रतिवर्षी भरत होती
तरी पण त्यात मजर पागेने व्यावहारिक स्वरूपाचे ठगवमुढा अमलान
आल्योचे आढळा नाही कुन्देवतेचा सण जमा वपातून एवदा साजरा करा-
वयाचा तशी ही समेउन भरविली जात प्रत्येक नाटकमंडळीने आपल्या एका
प्रयोगाचे उत्पन्न देऊन एक मध्यवर्ति म्या ममर्थ करावी, ही कल्पना
त्यावेळी कुणाला मुचली नव्हती अने नाही पण उपदेश जसा न पाठव्या-
करताच लोक ऐनतान, तसे ठराव अमलात न आणण्याकरताच समेलने ते
मजूर करतात ही वेवळ नाट्यसमेलनाचीच स्थिति नाही आपल्या दशानीत
विविध नघटनाची दुर्बलता याच ठिकाणी आहे इप्रजी राज्य व मस्त्रुति
याच्यामुळे अनेक नरीन गोष्टीचा आणि जीवनमार्गाचा आपल्याला परिचय
झाला पण इप्रजाच्या जीवननिष्ठेने आपण ते मार्ग चोखाळले नाहीत इप्रज
यण्यापूर्वी आम्ही स्वदेशी पोपट होतो मग परदेशी बाबाकुवा झाला ।
स्वातंत्र्य मिळून वतुंत्वाला नवी नवी क्षत्रे उपलब्ध पाली तरीहि अजून
सघटना, महकार, मसाधन याच्या सागाड्याच्या परिचयापलीकडे आपल्या-

घेऊन, नाट्यपरिपदेसारखी सघटना समथ व सवस्पर्शी होईल असा प्रयत्न करून आणि कला व व्यवसाय याची सांगड घातल्याशिवाय रंगभूमी कायम स्वरूपाची प्रगति करू शकणार नाही हे लक्षात घेऊन आता मराठी नटानी नाट्यकारांनी दिग्दर्शकांनी आणि नाट्यप्रमी जनतेने पुढील स्वप्न पाहिरी पाहिजेत ती स्वप्ने सत्यसृष्टीत नसा उतरतील याची वाळजी केली पाहिजे

७

नाटक हा रंगभूमीचा मुख्य आधार पण तो प्रतिभेच्या विलासाचा विषय असल्यामुळे सध्या निर्माण होणारी नाटक कलागुणाच्या दृष्टीने नसा आहेत याची चर्चा करविण्यापेक्षा नाट्यपरिपदे या बाबतीत अधिक काही करता येण्यासारखे नाही ही चर्चेची क्रिया बाह्यत साधी दिसत पाहिजेत किंवा वाचलल्या नाटकांमध्ये खाजगी रीतीने वळत न वळत आपण वास्त असताच पण आजचा प्रक्षेप पूर्वीच्यापेक्षा अधिक चिक्चिक् झाला आहे अस वास्त नाही भुवच्या वेळी मनुष्य हाटलात मिळाले तमगी पावमिसळ साऊन राहतो राहणेतल्या सुराड्यात राहणारी, यंत्रयुगाचा वेग अजून अग वळणी न पडल्यामुळे उगून गेलेली आणि करमणूक व तिच्या द्वारे चार घटका होणारी दैनंदिन तापदायक जीवनाची विस्मृति याच्यावरता आमुस लली हजारो माणस हल्ली नाट्यगृहाकडे घाव पत असतात काही विशिष्ट वर्गाच्या हातात गेल्या दहा वर्षांत अधिक पैसा खुळखुळ लागला आहे कुठलही नाटक असो त्याला ही मडळी महकुटुव सहपरिवार जातातच 'अमक्या नाटकात तमवी फलाणी सिनमा नटी काम करणार आहे ना ? भग वाढा महा रुप्याची तेवीस तिकिटें ! घरातल्या चिमुरड्या पोरापासून म्हातान्या आज्ञा पर्यंत जाऊ देत मगळी नाटकाला ! अमा विचार करणारी आणि रंगभूमीला आश्रय देणारी मडळी आज दुमिळ नाहीत

अवाढव्य राहणाऱ्या करमणुकीच्या वाढत्या भुक्कामुळे चित्रपट व नाटक याचा आश्रयदाता बग फार मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे त्यामुळे माठ्या शहरी नाट्यप्रयोगाचे पेव पुन्हासारखे वाटत पण नाट्यकलाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने या विपुलता फारमा उपयोग हात नाही नाट्यविषयक बाबतीत मराठी रसिकतच डोळगपणाने पावण करण्याचे काय १९३० पूर्वी जगें घडल

तसें आता येइत नाही. उतेंभापत्रातही नाटकाची परीक्षणे अथवा नाट्य-
प्रयोगाची समीक्षणे अगदी जुजुमी अमतात चिकित्ता बुद्धि दूर राहिली,
साधा चानदळणांमूढा अशा अभिप्रायात अगत नाही. गेल्या काही वर्षांत
'बरायला गेजे एर', 'दुरिताचे तिमिर जावो' व 'तुघें आह तुजपाणी'
ही तिही नाटके रंगभूमीवर फार लोकप्रिय ठरली. पण या तिन्ही नाटकांच्या
पातळ्या विनी निराळ्या आहेत याचा प्रेक्षकांनी फारसा विचार केला
नाही. वेळार बाल्लटारासारख्या रमित्र पंडितांची नाट्यपरीक्षणे ही
तर आता ऐतिहासिक गोष्ट झाली आहे. पुण्या-मुंबईच्या परिसरात नव्या
नाट्यव्यापी नि नाट्यमूल्यांची गुणगुण ऐकू येते. पण ती त्या परिघापत्री-
कडे ऐकू जात नाही. त्यामुळे रावसाभाय मराठी प्रेक्षकांची रंगवृत्ताबाबतच्या
जाडीने धावत राहिलेली दिसत नाही. उलट ती अधिपत स्वयं स्वत्वाची
जागी आहे. 'नाटक' सारखे एखादे छोटें मागिक मोडल्यास रंगभूमीचे प्रश्न
हानाळणारे आणि प्रेक्षकांच्या अभिरचीला बळण लावण्याचा प्रयत्न करणारे
नियतकालित मराठीत नाही. हें कार्य नाट्यपरिपदने जल्म हाती घेतलं
पाहिजे कारण प्रेक्षकांच्या अभिरचीची सूक्ष्मता व मपन्नता ही उच्च दर्जाच्या
नाटकांच्या निर्मितीला नि साय पोषक होणारी गोष्ट आहे. या पुढचा काळ
भूतभर लोकांच्या परंपरागत संस्कृतीचा नाही, जनगणांच्या नव्या संस्कृतीचा

नाट्यमेलन मुरू झाल्यापासून आजपर्यंत रंगभूमीच्या प्रगतीची चळवळ नाट्यव्यवस्थातील मंडळींपेक्षा बाहेरच्या नाट्यप्रेमी लोकांनीच अधिक बेली बजूनहि या परिस्थितीत म्हणण्यासारखा फरक पडलेला नाही ही स्थिति कोणत्याहि दृष्टीने दृष्ट नाही आज ज्याचा ज्याचा नाट्याशी निवटचा मजबूत येत आहे—मग तो बळवत्त होईल असो वा व्यावसायिक असो—त्या त्या नटाने, नाट्यकाराने आणि दिग्दर्शकाने प्रगतीची स्वप्ने बेवळ अनुकूल कालाच्या प्रवाहावर सोडून भागणार नाही जिये द्रष्टेपण नसते, तिथे विनाश अटळ असतो (Where there is no vision, the people perish) हे मॅझिनीने सांगितलेले कटुसत्य राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यादत्ततेच त्याच्या गरजांच्या बाबतीतहि खरे आहे परवा मुंबईत झालेल्या सत्कारप्रसंगी दिल्ली संमेलनाच्या नियोजित अध्यक्ष श्रीमती दुर्गाबाई खोटे म्हणाल्या, 'मराठी रंगभूमीच्या द्वारे भारतीय रंगभूमीला उज्ज्वल काल आणून देण्याची सुवर्णसंधि आपल्याला लाभली आहे तेव्हा आपल्यातील सर्व मतभेद वाजूला ठेवून पुन्हा एवढा महाराष्ट्राने दिल्ली वावोज करावा ' ही आवाजा ठीक आहे पण ती सफल होण्यासाठी मराठी रंगभूमीचे स्वरूप अधिक सुंदर, समर्थ आणि सुव्यवस्थित झाले पाहिजे हौसेच्या पोटी लिहिती विचा बेली जाणारी विपुल नाट्ये, धूमकेतूसारखी प्रगट होणारी प्रयोगशीलता, नाट्यशिक्षणाचा आणि नाट्यगुणांच्या पोषणाला आवश्यक असलेल्या व्यावसायिक रंगभूमीचा अभाव इत्यादि गोष्टी आहेत त्यांच ठेवून मराठी रंगभूमी हे काम करू शकणार नाही

९

एखाद्या मोठ्या आंगारात माणसाचा स्वतःच्या प्रवृत्तीविषयीचा विश्वास नाहीसा होतो मग दारिद्र्यरोबरच त्याचे मनहि दुर्बल बनते मघत्या पडत्या काळात मराठी रंगभूमीची अशीच स्थिति झाली होती सुदैवाने ती स्थिति आता उरलेली नाही पण प्रगतीच्या दिशेने वेगाने जायचे असेल तर सध्याच्या विस्फळित रंगभूमीचे ओझे पाठीवर घेऊन आपली पावले जलद पडणार नाहीत त्या दृष्टीने मराठी नाट्यपरिपक्व अधिक व्यापक, सुदृढ व सर्वस्पर्शी कशी होईल याचा आपण सर्वांनी विचार केला पाहिजे मान्या मत निराडीचा म्हणून पुढील कार्यक्रम आपण हाती घेणे आवश्यक आहे—

(१) महाराष्ट्राच्या प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी मराठी नाट्यपरिपदची शाखा असायला हवी ही शाखा सतत गतिमान राहिली पाहिजे (२) मराठी नाट्यव्यवसायाची पाळेमुळे अथवा काळात खणली गेली आहेत समुचित प्रयोग करून लहानमोठे नट आपापला चरित्र चालवीत आहेत पण एखाद्या दुसऱ्या अपवाद सादला तर जिला नाट्यमंडळी म्हणता येईल अशी सध्या आज अस्तित्वात नाही अपवाद म्हणून जी व्यावसायिक धडपड मुरू आहे तिची स्थिति फारशी स्पष्टनीय नाही ठिकठिकाणी नाट्यगृह झाल्या-निवाय स्थिर स्वरूपाच्या नाट्यमंडळ्या निर्माण होणार नाहीत तथा नाट्यपरिपदने नाट्यगृहाची धडपड महत्त्वाचा मानून हाती घेतली पाहिजे (३) प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी किंवा सामान्यतः गरम मंत्राच्या अंतरावर असल्या मोठ्या शहरी चांगले नाट्यगृह हवे नाट्यगृहाची आवश्यकता सरकारला मुद्दा आता पटली आहे त्या दृष्टीने काही हालचाल होत आहे असं दत्तमानपत्रावरून दिसत पण सरकारी काम हे स्वाभाविकच हत्तीच्या गतीने चालत मराठी रंगभूमी तर हरिणाच्या गतीने पुढे जायला उल्लुख पाली आहे नाट्यपरिपदच्या शाखा जिल्हादार निघाल्या म्हणजे प्रत्येक ठिकाणी नाट्यगृह बांधण्याच्या दृष्टीने काय करणे शक्य आहे त पाहणे सोपे जाईल जनता, सरकार, नगरपालिका या सर्वांच्या सहानुभूतीने आणि

या सर्वं गोष्टी घाल्या तरी अव्वल दर्जाची नाटके त्यामुळे निर्माण होतीलच असे नाही त्यावरिता सरस्वतीचा वरदहस्त असलेल्या आणि नाट्यगुणानी युक्त असलेली प्रतिभा लाभलेल्या लेखकांचीहि जहरी आहे. अशा लेखकाची परंपरा मराठीत बांधीच खंडित झाली नव्हती. आज ज्याच्या अंगी थोष्ट प्रदाराची नाट्यप्रतिभा आहे असे हाताच्या बोटावर मोजता येण्याजोगे ऐसक आपल्यात आहेत पण यातडे बहुतेक लेखक अजून समाजमनापर्यंत जाऊन पोचू शकलेले नाहीत असे होण्याची कारणे अनेक आहेत त्याची मीमांसा करण्याची ही जागा नव्हे पण एका गोष्टीचा उल्लेख करतो केवळ नवे तंत्र, केवळ विषयाचे नावीन्य हे नाटक जनमनात रुजण्याच्या दृष्टीने अपुरे पडते ज्याला नाटककार म्हणून यशस्वी व्हायचे असल त्याने पुढऱ्हा- किनचा पुढील उपदेश क्षणभरहि विसरता वामा नये ती म्हणतो,

‘ Follow your own vision, your own people, your own landscape ’

वि. स. खांडेकर

नांदी

भारताच्या राजधानीत — दिल्ली यथे—मराठी नाट्यपरिपदेच ४३ वे अधिवेशन आज भरत आहे श्री दुगाबाई सोढ यांच्या अध्यक्षतेखाली भरत असतानाच राष्ट्रपति डा राजद्रप्रगाद यांनी उदघाटन केलेले अस हे अपूव समेशन आहे प्रयागंगा गंगा व यमुना याचा मनाहर संगम दृष्तीस पडतो आज दिल्ली यथे मराठी नाट्यव्यावसायिक व इतर भाषातील नाट्यप्रमी याचा मुख्य संगम होत आहे १९१२ साली के माधवराव पाटणकर यांनी रिकाम्या रंगभूमीवर जिद्दीन आपला नाट्यप्रयोग सादर करून मराठी नाट्याची पताका दिल्ली यथे नऊन पोहोचविली होती त्याच मराठी रंगदेवतला आज राष्ट्रपतीबडून आगीर्वाद मिळत असल्याचे पाहून के पाटणकर यांच्या आत्म्यांग स्वचित समाधान गमले असले

अगा या प्रसंगी मराठी नाट्यपरिपदेचा समग्र इतिहास प्रसिद्ध पात्र तर तो उचित होईल अस परिपदेच्या वायवत्यांना यादू लागत हा इतिहास प्रसिद्ध करण्याचा मान चालकानी आम्हांग दिला याबद्द आम्ही त्याच आमारी आढा

प्रारंभिक बोष्णी होऊन वार्याला तर गुरवात यांनी प्रत्येक अध्यक्षाच

व्यक्तिमत्त्व डोळ्यांमार्ग उभें राहाव म्हणून त्याची छोटी रेखाचित्रें या प्रथात अंतर्भूत करावीत असे आमच्या मनाने घेतले हा प्रयोग वाचकाना स्वेल अशी आशा आहे श्री सुधाकर खाजगीवाले यांनी अत्यंत थोड्या अवधीत ही सर्व चित्रें परिश्रमपूर्वक तयार केली व बहिरंग सजविले आम्ही त्याचे आभारी आहो मे व्ही जोशी यांनी आतील ठसे केले व मे वालोद्यान प्रेस, पुणे यांनी बहिरंग छापले ही वार्म अत्यंत तत्परतेने केल्याबद्दल, तसेच पुणे येथील सोशल क्लबने त्याच्या सग्रही असलेल्या सर्व चित्रांचा आम्हास उपयोग करून दिला त्याबद्दल आम्ही त्याचे मन पूर्वक आभार मानतो

या प्रथातील मूळ मजकूर डॉ न अ बरवे यांनी लिहिलेला होताच तो पुन्हा लिहिण्याचे काम डॉ वानडे यांनी हौसेने व चिकाटीने केले श्री वसंतराव देसाई व प्रा गो म चाटवे यांनी वेळोवेळी बहुमोल मार्गदर्शन केले सगळ्या प्रेस प्रा लि पुणे यांनी 'राक्षसी' वेगान छपाईचे काम अगदी थोड्या काळात उरकले या सर्वांचे आम्ही ऋणी आहो प्रयोगाची सिद्धता झाली आहे, रमिय चोळयून बसले आहेत, तेव्हा आभाराची, नटणाची व वृत्तज्ञतेची नादी घेवेंच आटीपण वरें नाही वा !

२६ मार्च १९६१

मुळोचना लिमये

अनुक्रम

प्रस्तावना व शा. देसाई
पुरस्कार वि. स. लाडकर
नाट्यसमलनाची प्ररणा
मराठी नाट्यसमलनाची हवीगत
परिपदच काय
नाट्य-परिपद विहगमावलावन

परिशिष्टे

तिसऱ्या नाट्यसमलनात मजूर झालेली
भारतीय नाट्य-ममाजाची घटना
बळगाव येथे भरलेल्या समलनात समत झालेली घटना
आजवरची नाट्य-ममलन
आजवरच्या समलनातून वाचलेले निवध
ममलनातर्फे झालेल्या निवधस्पर्धा
ममलनातील लेखी परीक्षेचे नमुन
मराठी नाट्य-परिपदची सलग्न असलेल्या सस्था
मराठीतील निवडक नाट्य-वाङ्मयाची सूचि

चिटणीसांचें निवेदन

कें अनंत वामन बरवे यांनी १९०४ मध्ये स्थापन केलेल्या आणि अनेक स्थिरपतरे होऊन आतापर्यंत बेचाळीस नाट्य-समेलनाची वाटचाल पुरी केलेल्या या मराठी रंगभूमीच्या मध्यवर्ती मघटनेचे आतापर्यंतचे कार्य ग्रंथ-निविष्ट व्हावे याची तीव्र जाणीव दोनतीन वर्षांपासून म ना परिषदेस झाली आहे त्याला एव तात्कालिक कारण घडले ते असे १९४३ मध्ये सांगली येथे महाराष्ट्र रंगभूमि शतसाधुत्मारिक उत्सव झाला त्या वेळी महाराष्ट्र नाट्य समेलनाने 'महाराष्ट्र रंगभूमि शतसाधुत्सरि' उत्सव सर्वाधिकार-समिति' नियुक्त केली या समितीचे प्रमुख सदस्य महामहोपाध्याय श्री दत्तो वामन पोतदार यांनी १९५७ मध्ये या समितीची वाढ केली त्या वेळी या

म म पानदार यानी तेन्ना अर्थान या सघटनेशीं माया नव्यानेच मद्रप आला असल्याने मला पूर्वतिहास अपरिचित हाता त्यामुळें मी निमूटपुणें निघून आला आणि म ना परिपदच्या कार्याची औद्यम्य देशाचें प्रमाणन शक्यतो लवकर प्रवाशित करावयाचें असा मकल्पहि मनाशीं वेला माननीय पानदार यानीं जा प्रश्न वेला तोच प्रश्न इतर काही मडळीनीहि केला त्यामुळें या कामास पर्यायानें चालना मिळाली आतापर्यंतच्या नाट्य ममलानांनील बहुमन्य ममलनें ज्या पुणें शहरात भरली तेंय जर या सघटनच्या कामाची फारशी माहिती नाही तर इतरन तो कुठून अगणार ? तेन्ना म ना परिपदेचे कार्य पुढील बाळात प्रगत होत रावें आणि महाराष्ट्र राज्यातील मराठी नाट्य अकादमीचें स्थान या सघटनेस प्राप्त व्हाव यासाठी पूर्वतिहास प्रवाशित करणें अत्यावश्यक आहे असा निश्चय म ना परिपदन कला

अशा स्वरूपाचे बाही लेखन डॉ न व बरवे यानी कर असल्याच कळणें तव्हा डॉ बरवे याच हस्तलिखित परिपदन मागवून घेतल त्या लिखाणाचा सक्षेप करणें आवश्यक आहे असा अभिप्राय श्री वि स खाडकर यानीं व्यस्त केल्यानें त्या कामासाठी परिपद कार्याची धुरा एव तप साभाळणारे प्रा श्री ना बनहट्टी यांच्याकडे हस्तलिखित पाठविण्यात आले त्या हस्तलिखिताचा सक्षेप करण्यान चालणार नाही, पुनर्लेखनच करायला हव असा आशयाची सूचना प्रा बनहट्टी यानीं केल्यान पुनश्च अडचण उभी राहिली तव्हा मराठी नाट्यकाटमय याचे एक अम्यासक माझ स्नही डॉ मुकुंद श्रीनिवास कानड याना पुनर्लेखन करण्याची विनंती केली परिपदकार्याविषयी वाटत असलेल्या अवस्थेमुळें डॉ कानडे यानी माफी विनंती मान्य केली आणि अत्यंत अल्प अवधीत पुनर्लेखनाच कार्य केले, इतकेच नव्हे तर उपसहाराचें प्रकरण त्यानीं नव्यानंच लिहून दिल तसच आवश्यक तो परिशिष्टीहि तयार केली आणि या

सशासनमंदिराचे बायंवाह इत्यादीच्या महकायनि आना दिल्ली अधिवेशन-
प्रसंगी हा ग्रंथ प्रसंगानास तयार झाला आहे म ना परिपदेचे पूर्वाध्यक्ष
आणि परिपदेचे एक थोर मार्गदर्शक श्री भाऊसाहेब खाटेकर यांना अवरणास
सिळले असतानाहि पुरस्कार लिहून दिला, श्री व शा देसाई (म ना प चे
अध्यक्ष) यांनी प्रास्ताविक वाचव लिहून दिले याउद्द म ना परिपदेनफें ती
वृत्तज्ञता व्यक्त करीत आहे अनेकांच्या सदिच्छा आणि सहकार्य ह्च मराठी
नाट्य-परिपदेचे भांडवल आहे मा सत्येजपळ ना अमाप पैसा ना मुसग्न
कार्यालय विचा मायेंतर्यांचा ताफा जगा परिस्थितीत दिल्ली येथील ४३ व्या
मराठी नाट्यमेलनप्रसंगी हा ग्रंथ मराठी नाट्यप्रेमी रसिकाना व अभ्या-
सवाना मराठी नाट्यपरिपदेच्या यत्न नम्रगणे मी सादर करीत आहे.
सद्य स्थितीत ग्रंथ जास्तीत जास्त निर्दोष करण्याचा यत्न केला आहे, पण
त्यातून काही राहून गेले असल्यास क्षमम्ब ।

पर्यप्रतिपदा

१७ मार्च १९१

पुणे, ४

गो. म. वाटघे

चिटणीस

मराठी नाट्यपरिपद

मराठी नाट्यपरिपद जिवंत
ठेवण्यासाठी ज्यांनी आमरण
देह शिजविला त्या
श्री. अनन्त वामन बरये
यांना सादर समर्पण

नाट्यसंमेलनाची प्रेरणा

३१ ऑक्टोबर १८८१ या शुभदिनी कॅ अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या 'झकुतला' या नाटकाचा प्रथम प्रयोग पुणे येथे झाला आणि त्याच दिवसापासून मराठी रंगभूमीच्या नव्या युगाचीहि नांदी सुरू झाली कॅ विष्णुदासांच्या नाटकांचे युग १८६० च्या सुमारास समाप्त झाले आणि इचलकरजीकर, कोल्हापूरकर, अळतेकर इ नाटके मडळ्याच्या 'दुर्गिदा' आणि अद्भुतरम्य पौराणिक नाटकाचा शरभ झाला याचा पुढचा टप्पा कॅ अण्णासाहेबांच्या झकुतल नाटकाने गाठला १८८० पासून सर्व महाराष्ट्रभर नाटके आणि नाटक मडळ्या याचा व्याप अव्याहतपणे वाढू लागला त्यात जमे उचिन आणि उत्कर्षदायक नवीन प्रवाह येऊन मिळू लागल त्याचप्रमाणे नवा त्या गोष्टीचाहि समावेश होऊ लागला गुणाबरावरच दापहि वाढीला लागले रंगभूमीच्या उन्नतीला मारक ठरणारे नाट्यव्यवसायातील दोष काणत्या मागात काढून टाकावेत, निदान त्यांना नटान पायबंद घालावा याचा विचार विचारी नाट्यभक्तांच्या मनात धाळू लागला कॅ अनंत यामन वरवे हे अशाच नाट्यप्रेमी वृत्तीचे परतु कृतिशूर रसिक होते '

कै बरवे याच्या मनात नाट्यसंस्थांच्या चालकाना कोणत्यातरी निमित्ताने एवत्र आणून नाट्यघद्याविरयी विचाराची देवाणघेवाण करण्याची कल्पना निश्चित वेव्हा उत्पन्न झाली ह्मागणे कठीण आहे, परंतु सन १९०० मध्ये मात्र त्याच्या मनात या विचाराने पक्के ठाण माडले होते हें निश्चितपणे म्हणता येत याला पुढील आधार सापडतो :- "सन १९०० साली नाशिकच्या 'लोकसेवा' पत्रात एक सूचना देऊन पाहिली की, आमच्या महाराष्ट्र नाट्य मंडळाच्या मालकानी अथवा त्याच्या व्यवस्थापकानी दरमाल कोठें तरी एकदा एवत्र जमून आपल्या घद्यातील अडचणीचा विचार करावा व नाट्य-कलेच्याहि सुधारणेची चर्चा करावी ही सूचना प्रसिद्ध झाल्यानंतर इतर काहीं वर्तमानपत्रात अनुकूल अभिप्रायपूर्वक हिचा अनुवाद पाहण्यात आला, पण ज्यांना उद्देशून ही सूचना होती त्याच्यात हिचा काही प्रवेश झाल्याचे मुळीच दिसले नाही आणि त्यामुळे ती सूचना त्या वेळी तितकीच राहिली " यावरून हे स्पष्ट होते की कै बरवे यानी आपल्या मनातील कल्पना अमलात

वेली आहे तशीच या कॉन्फरन्सास मदत करून आपल्या स्वतः वरिता म्हणून एक मोठा फंड उभरावा व त्यातून नाट्यकलेची सुधारणा करावी " कै कुलकर्णी याचा हा ग्रंथ १९०३ मध्ये प्रसिद्ध झालेला आहे यावरून १९०० पासून मूळ धरलेली व बरेच याची कल्पना जनमनात कशी रुजू लागली होती याचा प्रत्यय येतो

कै. कुलकर्णी याच्यासारख्या अधिकारी अभ्यासकाप्रमाणेच सर्वसाधारण रमिवहि या कल्पनेला उचलून घरीत होते कै बरेच यांनी मुरु वेलेल्या 'नाट्यकला' या मासिकात (डिसेंबर, १९०४) पैठणचे एव नाट्यप्रमी गृहस्थ श्री श ना कावळे याचे एव पत्र प्रसिद्ध झालेले आहे त्यात त्यांनी कै बरेच याच्या नाट्यविषयक विविध उद्योगाची प्रशंसा केली असून कै बरेच हे 'महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे नाट्यसमेलन' भरविण्याच्या प्रयत्नात असल्या-चाहि स्पष्ट निर्देश आहे

या वेळी कै बरेच यांनी नेटान कामाला प्रारंभ केला व त्यासाठी नाटक-मंडळभाष्या चालवादी कोलणी सुर केली " राजापूरकर नाट्य मंडळीचे मालक रा बाबाजीराव राण याच्यापाशी या विषयाची चर्चा करिता त्यांनी या प्रकारचे समेलन एकवेळ भरवून पहावे, आपण त्यासवयाचा खर्च हीसेने करू अशी उमेद दाखविली तेव्हा या प्रकारच्या प्रयत्नाला अगोदर नाटक-व्यवभागी माणसाची व नाट्यकलाभिवृद्धिच्छु विद्वानाची समति पशी काय मिळते ह पाहण्यात येऊन, त्याची बरीच अनुकूलता दिसल्यावर समेलन भर-विण्याचे निश्चित झाले "

अशा तऱ्हेने कै अनंत वामन बरेच याच्या नाट्यविषयक कळवळीत निर्माण झालेली नाट्यसमेलनाची कल्पना कै राणे याच्या आपुलकीच्या साहाय्याने साकार होऊन दि २८ ऑगस्ट १९०५ या दिवशी मराठी नाट्यसमेलनाचे पहिले अधिवेशन सुर झाले

मराठी नाट्य-परिपद

इतिहास व कार्य

मराठी रगभूमीचे जनक
कै. विष्णुदास भावे

मराठी रणभूमीचे पहिले आश्रयदाते
कै. सर चिंतामणराव अप्पासाहेब पटवर्धन

अवध ग श्री खापडे

१. मुंबई

१९०५

उमरावतीचे सुप्रसिद्ध,
अमंगण्य आणि रसिक वकील.
राजकीय चळवळीतील
लोकमान्य टिळकाचे सहकारी

पहिले नाट्य संमेलन मुंबई येथील बॉम्ब थिएटरमध्ये राजापूरकर नाटक मंडळीच्या विद्यमाने दि २८ आगस्ट १९०५ या दिवशी भरविण्यात आले. बऱ्हाडचे सुप्रसिद्ध विद्वान व रसिकाग्रणी श्रीमंत गणेश श्रीकृष्ण उर्फ दादा-साहेब खापडे मानी या संमेलनाचे अध्यक्षस्थान पद्वि बेल होत.

या संमेलनाचा वृत्तांत देताना संमेलनाचे प्रणेतें कै अनंत वामन बर्वे यांनी संमेलनाचा उल्लेख 'महाराष्ट्र नाटक मंडळ्याचे संमेलन' अशा शब्दांनी आपल्या 'नाट्यबला' या मासिकात केला होता. या निर्देशावरून दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. पहिली म्हणजे ह्या संमेलनाची व्याप्ति महाराष्ट्रापुरती हाती आणि हे संमेलन प्राधान्याने नाटक मंडळ्याचे असाव असा हेतु चालकाच्या मनात होता. संमेलनाला उपस्थित असणाऱ्या नाटक मंडळ्याची संख्या पाहिली म्हणजे या विधानाला दुजोरा मिळतो. या संमेलन प्रसंगी पुढील नाट्य-संस्था प्रत्यक्षपणे किंवा प्रतिनिधि रूपात उपस्थित झाल्या होत्या —

- (१) विलोस्कर नाटक मंडळी (२) नाट्यकला प्रवक्त सगीत ना म,
- (३) स्वदेशहितचिंतक ना म (४) वाशीमकर स ना म, (५) महालक्ष्मी प्रासादिक स ना म, (६) पाटणकर स ना म (७) राजापूरकर स ना म,
- (८) परमानंद प्रासादिक स ना म, (९) महाराष्ट्र ना म, (१०) सामाजिक

ना म, (११) नाट्यकलासंघर्ष मित्र समाज, (१२) प्रभु अमृत्युअर्प ना म, (१३) दि डक्कन थिएटरिकल युनियन, व (१४) रघुनाथ प्रासादिक वाशामकरानुयायी मंडळी

याशिवाय पुढील नाट्यसंस्थानी पत्रद्वारे आपली सहानुभूति व्यक्त केली होती— (१) शाहूनगरवासी ना म, (२) श्रीमाणिकप्रभु प्रासादिक स्त्री संगीत ना म (३) कुडस्वरप्रासादिक ना म व (४) आयकलात्तजक नाटक मंडळी

वरील नाट्यसंस्थांची नाव पाहिली म्हणजे त्यात संगीतावरोबरच गद्य नाटक मंडळ्यांनी व व्यावसायिकावरोबरच हौशी नाट्यसंस्थानीहि भाग घेतला हाता अस दिसून येत

मुंबईतील अनेक थार घोर साहित्यिक व पुढारी या समेलनाला उपस्थित होते ज्यांना उपस्थित राहणे शक्य झाले नाही त्यांनी शुभसंदेश पाठवून आपली सद्भावना व्यक्त केली होती हिरावाई पडणवर यानी या समेलनासाठी स्वरचित कविता पाठविल्या होत्या

‘ ही सरथा विद्वत् परिपद युन्या ’

समेलनाचे नियोजित अध्यक्ष दादासाहेब सापडें यानी समेलनाच्या कल्पनेचे स्वागत करून समेलनाला ‘भरत नाट्य समाज’ अस नाव सुचविले त्याच प्रमाणे समेलन केवळ नाटक मंडळ्यांसाठीच न ठवता त्यामध्ये विद्वान्, रसिक, नाट्य मर्मज्ञ यांचाहि समावेश करून समेलनसंस्थेची विद्वत् परिपद

उपाय या घद्यात जर आहे तर यास पवित्र वा म्हणू नये ? " या घद्यासाठी सर्व लोकांनी प्रयत्न वा बरावा याच उत्तर देताना अध्यक्ष म्हणाले, " नाटक ही जी शाळा आहे, ही आवालबुद्धास सारखी उपयोगी पडणारी आहे हीत व्यावहारिक व अध्यात्मिक अशा दोन्ही प्रकारचे शिक्षण मिळते अशा प्रकारच्या या शाळेची समाजसुधारकानी अत्यंत चिंता ठेविली पाहिजे नाटक हे जागृप्याचे प्रतिबिंब आहे यात अति आवडत्या माणसाबद्दल अति शोड भाषेत शिक्षण मिळत असते " परवीय नाटकात वापरल्या जाणाऱ्या पोपाखासबधी ते म्हणाले, " नाटकात चित्रविचित्र देखाव्याचे प्रमाण वमी करावे व वेवळ नाटकाबद्दे दृष्टि द्यावी शेंक्सपीअरची अथवा इतर परवीय कवींची नाटके मराठी स्टेजवर होतात ती करताना पोपाख, देहस्वभाव वर्गरे गोष्टी त्याच्याच ठेवाव्यात भाषा मात्र मराठी असावी, अगर नावे, पोपाख, देहस्वभाव व अभिनय सर्वच आमचे ठेवावे पण सकर करू नये या सवरापासून पुज्यळ वेळा विरस होतो "

निवधयापन

(१) हल्लींची नाटके व नाटकमंडळांचे श्री आप्पाजी विष्णु कुलकर्णी श्री कुलकर्णी यांनी आपल्या निरघात नाटकमंडळाची स्थिति आर्थिक दृष्टीन चिरस्मायी होण्यासाठी एक फड उभारण्याची कल्पना पुढे ठेवली त्याचप्रमाणे नाट्यघद्यात नाट्यकलेचे सशास्त्र अध्ययन केलेल्या इसमानीच शिरावे, त्यासाठी नाटकमंडळाची उच्च प्रतीचे शिक्षक मिळवून नाट्यकलेच्या शिक्षणाची शाळा स्थापावी असेहि सुचविले नाट्य-विषयक सग्रहालयाची स्थापना करण्याचीहि त्यांनी सूचना केली त्याच्या निवधाच्या पुढील भागात नाटकवाल्याची नीतिमत्ता सुधारणे आणि तमाशाचे स्वल्प येत चाललेल्या नाटकाचा दर्जा सुधारणे या मुद्याचा विचार आहे १

(२) 'नाटक मंडळाच्या सध्यांच्या अवनत स्थितीची कारणे व त्यावर उपाय' हा श्री नीळकंठ सखाराम कुलकर्णी यांचा एक निवध या संमेलनासाठी आला होता

भंजूर झालेले ठराव

(१) संमेलनासाठी ज्या नाटक मंडळ्या प्रत्यक्ष किंवा प्रतिनिधिरूपाने उपस्थित राहिल्या किंवा ज्यांनी पत्ररूपाने आपली सदस्यता व्यक्त केली त्यांना संस्थेचे सभामदत्व मिळावे.

(२) सभासद झालेल्या प्रत्येक नाटक मंडळीने प्रत्येक वर्षी आपल्या एका प्रयोगाचे उत्पन्न संस्थेला देऊन एक फंड जमा करावा.

(३) या ठरावाना धरून या संमेलनाचे कामकाज करण्यासाठी अध्यक्षांच्या वतीने एक 'भरत नाट्य समाज' स्थापन करण्यात यावा आणि त्याचे चिटणीस म्हणून श्री. शंकर बापूजी मुजुमदार व दुय्यम चिटणीस म्हणून श्री. अनंत धामन बर्वे हे असावे असे सर्वानुमते ठरले.

या तीन ठरावांसिवाय जे इतर ठराव भंजूर झाले त्याचा आशय पुढील-प्रमाणे होता—

संस्थेकडे झालेली उत्तम नाटके व नाट्यविषयक ग्रंथ घाना मदत करावी. त्यातील नाटकांचे प्रयोग करण्याचा हक्क सभासद-नाट्यसंस्थांना असावा. 'नाट्यकला' या मासिक पुस्तकास फंडातून मदत करावी नाटक मंडळ्यांनी प्रयोगाच्या सजावटीसाठी होतां होईतो देरी व नच जमल्यास जपानी सामान वापरावे. गांवोगावी फिरणाऱ्या नाटक मंडळ्यांना प्रसंगविशेषी ज्या अडचणी येतात त्यांचे निवारण करण्यासाठी काही कायमची तरतूद करून ठेवावी, संस्थेच्या मालकीचे एक नाट्यविषयक संग्रहालय स्थापून त्याचा खर्च संस्थेच्या फंडातून चालवावा. इ. इ.

अशा रीतीने मराठी नाट्यक्षेत्राच्या वर्तमान आणि भावी काळासंबंधी अनेक दृष्टींनी विचार होण्यास प्रारंभ झाला आणि हा विचार करणाऱ्या नाटक मंडळ्या व समाजातील इतर जाणती मंडळी यांना एकत्र आणणाऱ्या 'नाट्य-संमेलन' या संस्थेची मोठ्या उत्साहाने मुहूर्तमेढ रोवण्यात आली.

अध्यक्ष न चि वेवळकर

२. नाशिक

१९०६

मराठी साहित्याचे 'सम्राट',
वृत्तपत्रकार, नाटककार आणि
निबंधकार. राजकीय क्षेत्रात
लोकमान्य टिळकाचे वारस.

पहिल्या संमेलनात घोषित झाल्याप्रमाणे दुसरें नाट्यसंमेलन दि १४ व
१५ मे १९०६ यादिवशी नाशिक येथे पाटणवर सगीत नाटक मंडळीच्या
विद्यमाने भरविण्यात आले. संमेलनाच्या प्रसिद्धिपत्रकात 'सर्व महाराष्ट्र
नाटक मंडळांचाच दुसरें संमेलन' असा उल्लेख करण्यात आला होता. या
संमेलनाचे अध्यक्ष श्री नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब वेवळकर हे होते
'निर्व्यसनी धना'

अध्यक्षपदाचा बहुमान आपण का स्वीकारला हे सांगताना अध्यक्ष म्हणाले,
"नाटकाचाच घडा करणारे लोक व इतर जनसमाज यांचे मध्ये परंपरागत
असे जे एक प्रकारचे असानिध्य, एक प्रकारचा परवेपणा किंवा तुटकपणा
उत्पन्न झाला आहे त्याचा परिणाम नाटकसंस्थेवर फारच अहितकारक
झाला असून तो हरप्रयत्नाने दूर झाला पाहिजे. सुशिक्षित व म्हणून बहु
मानास्पद मानल्या जाणाऱ्या वर्गाच्या निकट सध्याचे वळण किंवा परंपरा
पाडली असता ह असानिध्य नाहीसे करता येईल. व या सध्या कालांतराने
श्रेष्ठ दर्जात चढतील अशी माझी खात्री आहे." नट व नाटकमंडळा
यांच्यावद्दल लोकांची जी अनादरबुद्धि आहे ती वेवळ हिंदुस्थानातच नसून
पाश्चात्य देशातहि एकेवाळी होती त्याचा इतिहास सांगून नाटककलेला
संस्कृत वाङ्मयात वेवढें महत्त्वाचे व मानाचे स्थान होते याचे अध्यक्षानी

विवेचन केले. ते म्हणाले, "नाट्य हे ब्रह्मनिमित्त आहे एवढेच नव्हे तर त्याचे शास्त्र म्हणजे तो एक वेदच मानला आहे. मातृविकाग्निमित्र, उत्तर-रामचरित, विप्रमोर्वशीय इत्यादि नाटकातील उत्तरेण पाहिले म्हणजे नाटक करणे अगर पाहणे या गोष्टीत पूर्वी बर्मापणा दिला जाण नव्हता हे दिसून येण्यासारखे आहे.... नाटक ही एक वेवळ करमणूक अमल्याने त्याचे सेवन गंभीर-रसात्मक जीवित-व्यवमायाचे मानाने ववचित् व अल्प प्रमाणाने करावयाचे असते परंतु एवढ्यावरून त्याम इत्येपणा येतो असे म्हणणे चुकीचे होईल." यानंतर अध्यक्षांनी 'नाट्ये' ही जगातील उत्तमांतम वाक्याचे भांडार होत' असे सांगून पौर्वात्य व पाश्चात्य नाटकपाराची माहिती दिली. इतकेच नव्हे तर मिस एलेन टेरी जिवा हेनरी आर्पव्हिंग याची उदाहरणे देऊन या कलावताना वेवळ नाट्यसेवेवर राष्ट्रीय कीर्तीचा लाभ झाला याचे वर्णन केले.

शेवटी, नाट्यकलेला उज्जितावस्था येण्यासाठी वाय केले पाहिजे हे सांगताना अध्यक्ष म्हणाले, "नाटकगर्नि निम्बंतनी बनले पाहिजे. आपले सुराक्षण वाकविले पाहिजे व कलेच्या दृष्टीने नाटककलेची सुधारणा करून तिला संपत्तिमान, मनेज आणि सुंदर अशी केली पाहिजे ... नाटकमस्येच्या आश्रयाने सर्व प्रकारच्या ललितकलांचा जितका परिपोष होतो तितका दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीने शकित्च होईल ... नेव्यविधान, रंगपरिपोष, चित्रकला-प्रदर्शन व गायनद्वारा उच्च प्रतीचे मनोरंजन या सर्व गोष्टी नाटकमश्रित असल्याने ललितकलांच्या सुधारणात ही सस्या अत्यावश्यक होय."

निवधपावन

(१) सगीत मुलाचे आवाज—डॉ. डी. के. कुटे (घुळें)

(२) नाटकाच्या गद्यपद्यस्वरूपाविषयी— श्री. द. आ. फाटक

नाटकसमेलनासाठी आलेले हे दोनही निवध नाटकबला मासिकाच्या जून १९०६च्या अकात प्रसिद्ध झाले होते

श्री कुटे यांच्या निवधाचा सारांश—मराठी नाटकज्ञातून सगीताचा प्रारंभ होऊन २५ वर्षे झाली या काळाचे १२ वर्षांचे दोन टप्पे पडतात पहिल्या टप्प्यात, नाटकातील मुलांना शास्त्रीय सगीत पद्धतशीर शिकविले गेल्यामुळे

त्याचा आवाज योग्य तऱ्हेने कभावला जाई पुढील काळात पारशी पद्धतीची संगीत रचना चालू झाली त्यामुळे नाट्यीय ज्ञानाचा आधार तुटला पेटीच्या साथीवरील चड्या आवाजातील गाण्यामुळे मुलाच्या आवाजावर एकदम ताण पडू लागला याशिवाय वसदीपणा, निद्रानाश इ. गोष्टी आवाज नष्ट होण्यास कारणीभूत होतातच

श्री फाटक याच्या निवधाचा सारांश—नाटक हे सत्साराचे चित्र आहे वाक्यमय अशा नाटकानी हा हेतु साध्य होत नाही अभिनयात व्यत्यय येणार नाही अशा ठिकाणी संगीत—तेंहि मर्यादित—ठेवल्यास क्षम्य होतें व चांगले झुलते अभिनयचानुर्य, स्वभाववैचित्र्य, रसाविर्भाव ही जी नाट्य-कलेची खरी अर्गे त्याचा परिपोष गद्य नाटकेच करू शकतात ऐतिहासिक नाटके तर संगीत असूच शकत नाहीत मान झलकालाचा व रसाचा विचार करून अभिनयादि गुणांस वाधक न होईल अशा ठिकाणी माफक पदें ठेविल्यास ती अस्वीकार्य होणार नाहीत ”

परीक्षा—या वर्षी नाट्यविषयक एक लेखी परीक्षा ठेवण्यात आली होती या परीक्षेसाठी ‘मृच्छकटिक’ नाटक नेमण्यात आले होते याची प्रश्नोत्तरं नाट्यकला मासिक मे १९०६ या अंकात प्रसिद्ध झाली आहेत

ठराव

या संमेलनात नाट्यप्रयोगाच्या हक्कासंबंधीच्या कायद्यावर चर्चा झाली त्याचद्वारे गतवर्षीच्याच बहुतेक ठरावांची पुन्हा उजळणी झाली.

करमणूक

संमेलनप्रसंगी महाराष्ट्र ना मने श्री खाडिलकरवृत्त ‘मवाई भाषवराव याचा मृत्यु’ या नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला

चिंटाणिसाचा गौरव

या संमेलनास पैठण येथील एकनाथ महाराजांच्या संस्थानचे कारभारी श्री ए. अ. वाशीकर हे उपस्थित होते त्यांनी नायाचा प्रसाद म्हणून एक झाल, नायाच्या प्रशंसापत्रासह, श्री अ. वा. बरवे यांना, त्यांच्या नाट्य-सेवेच्या गौरवाय अर्पण केली

समकालीन पृतपने

या समेलनानंतर नेटिव्ह ओपीनियन (ऑगस्ट १९०६) व विविधज्ञान-विस्तार (८ जुलै १९०६) यांनी समेलन व नाटक मंडळना यांना उद्गूण वाही सूचना केल्या होत्या नेटिव्ह ओपीनियनने 'नाट्यसमेलन ही संस्था नाटक मंडळ्याच्या मुधारणमाठी आहे ते हा या मस्येच्या चाल्कानी अगा मंडळ्याना कोणत्याहि कारणान नाखुष करून या मस्येतून वाट्टर पडू देऊ नये' असे मुचविले हात

विविधज्ञानविस्ताराने समेलनाच्या निमित्तान पुढील विचार व्यक्त केले होते (१) अभिनयाचे मोपपत्तिक आणि मार्मिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा निघाल्या पाहिजेत (२) नाटकमंडळ्याची अतर्गत व्यवस्था सुधारली पाहिजे (३) नाटकमंडळ्याची दानत वाढली पाहिजे नाट्याचा मुख्य हेतु लोकांच्या सात्विक व उच्च मनोवृत्तीचा परिपोष करणे हा असल्यान, जी नाटक केली जातत ती भारदस्त व लोकांची सन्मागावड प्रवृत्ति करणारी अशी असली पाहिजेत नाट्यसमेलनाच्या कमेटीन आपल्या आश्रयात्वाली घणाऱ्या नाटक मंडळ्यानी कोणती नाटके करावी, कोणती करू नयेत, कोणत्यामधील काणता भाग अमम्यपणाचा दर्शक आहे याचा निर्णय कला पाहिजे व हा आपले काम निम्पूहणें वजावल पाहिजे या सस्येस दरसाल वाही रक्कम नाटक मंडळ्यानी देण्याची योजना फार महत्त्वाची आहे

नाट्यसमेलनासारख्या संस्थाचा उपक्रम झाला आहे ही गोष्ट भाळ्या आनदाची आहे व वरील गाष्टीचा खल हाऊन जर नाट्यकलम चांगल वळण लागले नाटक मंडळ्याची स्थिति सुधारली, लाकशिक्षणास चांगल स्वरूप प्राप्त झाल तर हल्लीच्या स्थितीत अशा समेलनानी मोठीच कामगिरी वजावल्यामारखें होईल '

हा उतारा विस्तारपूर्वक देण्याचा उद्दग नाट्यसमेलनासबधी जाणत्या मुशिक्षित वर्गात जी महानुभूति निमाणझाली हाती, ती दर्शविण्याचा आहे समेलनाची विविध कार्ये पार पाडण्यामाठी नाटक मंडळ्यानी आपल्या एका चांगल्या नाट्यप्रयागाच उत्पन्न टावें' असा ठराव पूर्वीच्या समेलनात झाला होता परंतु त्याप्रमाणें एकाहि नाट्यमस्यने माहात्म्य केले नाही यावद्दल

‘नाट्यकला’ आणि ‘रंगभूमि’ या दोनही भासिकांनी त्यांच्या उपेक्षा-वृत्तीचा समाचार घेतला आहे. महाराष्ट्रांत त्या वेळीं अनेक नाटक मंडळांचा उत्तम तऱ्हेनें चाललेल्या असूनहि पहिल्या दोन वर्षांत फक्त एका राजापुरकर ना. मं. नें एका खेळाचें उत्पन्न - रु. १५० - भारतनाट्य समाजाला देणगी म्हणून दिल्याचा उल्लेख आढळतो. ’

अख्य. कृ. प्र. साहित्यकार

३ पुणे

१९०७

मराठीतील अमंगण्य
नाटककार आणि प्रख्यात
नाट्यशिक्षक लोकमान्य
टिळकाचे राजकीय आणि
वृत्तपत्रसृष्टीतले ठजवे हात.

हे समलन किर्लोस्कर सभात मंडळाच्या विद्यमान पुन यपाल किर्लोस्कर
नाट्यगृहात दि २० व २१ म १९०७ या दिवसा भरले हात या मने
ग्नाचे पूर्वनिर्वाचन अध्वन डा गदे ह होने परंतु काहीं कारणांन सम-
लनाच अध्वनम्यान श्रा वृष्णाया प्रभावर ऊफ वाकासाहव साठिलकर
यांीं मडित कल

या समलनाचा रूपरेषा नाट्यमराल मानिकात पुढालप्रमाणें प्रसिद्ध
पाया हाती

(१) नाट्य मंडळयाच प्रतिनिधि वायकारो व्यनित व वापिक १ रुपया
वगणी दऊन सभासद यागेल्याची सामग्री सभा (या समेत नाट्य व्यवसा
याच्या सय स्वरुवाची चर्चा व भावी सुधारणच्या उपाययोजना संमेलन-
मत्स्यची घटना वगाम-योजना इ विषया विचार हाईल)

(२) जाणार सभा — गतवर्षीच्या नाट्यमृष्टीच पयालोचन अध्वनाय
भापण नाट्यविषयक निवद्याच वाचन व विद्वानाचा भापण होनी

(३) वरमणुकीच वायक्रम व नाट्यविषयक लत्री धरीणा

पुढाल नाट्यमस्या प्रयक्ष किवा प्रतिनिधिरूपान उपस्थित हात्या (१)
स्वयेन हिनचितक ना म (२) नाट्यमरालप्रवक्त स ना म (३)
पाटणकर स ना म (४) महालम्बी प्रासादिक स म (५) महाराष्ट्र

ना म, (६) राजापुरकर स ना म, (७) वेळगावकर स्त्री स ना म व (८) चिपळूणकर स ना म बाहीनी शुभेच्छा सदेस पाठविले होते

या समेलनाचे वेळीच पुण्यास ग्रथकाराचेहि समेलन भरल होत साहजिकच वरेच ग्रथवार नाट्यसमेलनासहि उपस्थित राहिले होते

खालावत चाललेली नाट्यकला

वि ना म च्या वतीने उपस्थिताचे स्वागत केल्यानंतर श्री शंकरराव मुजुमदार यांनी नाट्यसमेलनाचे पुढील उद्देश सांगितले — (१) नाट्यकलेचे पाऊल कशा रीतीने पडेल, उत्तम नाट्यवार व नट कशा रीतीने उदयास पतील यासंबंधाने विद्वानांनी व सर्व नाटक मंडळ्यांनी एकत्र जमून चर्चा करणे, (११) नवीन नाट्यकारांना उत्तजन मिळावे व आपद्ग्रस्तांना साहाय्य मिळावे यासाठी नाटकमंडळ्यांनी मदत करून फंड जमविणे

नाट्यकला खालावत का चालली आहे याची थी मुजुमदारानी खालील कारणे सांगितली— (१) मिथ्यसमाज, (२) सुशिक्षित लोकांची अनास्था, (३) सौच नाटकें पुन्हा पुन्हा प्रयोग करून दाखविणे, (४) नाट्याची निवड करण्याची पद्धत व (५) लोकांच्या बदलणाऱ्या व्हरीप्रमाणे बदलणाऱ्या वचन अभिनेत्रीला अनुमूलन नाटकें करणे याशिवाय सामाजिक परिस्थिति, नाट्य-विषयक ग्रथाचा अभाव इत्यादि गोष्टींचाहि थी मुजुमदारानी निर्देश केला

या समेलनाचे अध्यक्ष कै वृ प्र खाडिलकर यांच्या भाषणाचा अहवाल उपलब्ध झाला नाही तथापि या समेलनाला उपस्थित राहिलेल्या काहीं विद्वानांची भाषणे प्रसिद्ध झाली आहेत त्याचा सारांश पुढे दिला आहे

निवधवाचन

या समेलनात निवधासाठी पुढील विषय जाहीर करण्यात आले

(१) गद्य नाटकें यदास्वी होण्यासाठी काय करावे ? या विषयावर एकूण ११ निवध आले त्यापैकी चांगल्या दोन निवधाना वक्षित देण्यात आले वशीत र २५

(२) श्री कृ कोल्हटकर यांच्या चार नाटकांतील निवडक वेचे

स्पष्टीकरण व समानाथक संहित, इंग्रजी उठाऱ्यासह वशीत र २० व १५

लेखी परीक्षा— 'शाकुंतल' हें नाटक लेखी परीक्षेसाठी नेमण्यात आले होते, व यशस्वी तीन उमेदवारांना श्री भायवराव पाटणकर र १० डॉ श म विध्वंस व नाट्यमेलन यांच्याकडून प्रत्येकी र १५ अशी तीन वक्षिमे जाहीर करण्यात आली (या परीक्षेतील यशस्वी उमेदवारात ग व बोडम ह गवटेच नाट्यव्यवसायी होते, इतर कॉलेजचे विद्यार्थी होते श्री बोडम यांना दुमरे वक्षीस मिळाले)

घर्षा

नाटकासवधानें चार शब्द— श्री लक्ष्मणशास्त्री लेले

श्री लेलेशास्त्री यांनी संस्कृत वाङ्मयाच्या आधारे नाटकाची तात्त्विक-चर्चा केली ते म्हणाले, 'नाट्य लोकांनुचरितम्' असे नाटकाचे लक्षण आहे घडलेल्या गोष्टी अभिनयद्वारा प्रेक्षकांस दाखविण्याच्या उद्देशाने रचिलेले जे वाक्य ते नाटक होय याला दृश्य वाक्य असे संस्कृत साहित्यकारांनी नाव दिले आहे यालाच अभिनय विद्या रूपक म्हणतात रूपकाचे दहा प्रकार असून त्यांपैकी एकाला नाटक अशी मज्ञा आहे

मटाचा व्यापार किंवा कर्म ते नाट्य होय याला अगदी मराठी शब्द नाच हा आहे पुढे लक्षणेने नाट्य शब्दाचा अर्थ अभिनययुक्त नर्तन असा झालेला आहे

यानंतर व्याख्यात्यांनी, भरतनाट्यशास्त्र, दशरूपक या ग्रंथातील काही वचनांचा उल्लेख केला नंतर ऐतिहासिक काळातील नाट्यविषयक दृष्टिकोन विचारात घेतल्यानंतर नाटकासंबंधी पुढील चार गोष्टींचा त्यांनी उल्लेख केला—

- (१) उत्तम नाटकें, सहृदय व रसिक गृहस्थांच्याकडून लिहून घेतली पाहिजेत
- (२) नटमंडळी सुशिक्षित निर्व्यंमनी, नम्र व स्वकायंकुशल अमावी (३) उत्तम रंगभूमी व प्रगाथनाची उत्तम साधने साध्य केली पाहिजेत व (४) ग्रंथकारांनी अभिरुचीला शुद्ध वळण लावले पाहिजे

वाईचे वाशिनाथशास्त्री लेले यांनी आपल्या भाषणात नाटक-संगीत-दिवाचा धदा प्राचीन महर्षींनीहि प्रशसनीय मानला असल्याचे सांगून

नाटक मंडळ्यांनी सदाचरणी राहिलें पाहिजे व प्रेक्षकांनीहि उदात्त विचार-जनक अशीच नाटके पाहण्याचें ठरविलें पाहिजे असा उपदेश केला.

श्री. विष्णु मोरेवर महाजनो यांनी नाट्यरचनेंत 'एकत्व' साधण्याची व नटांमध्येंहि नाटके उत्तम करून दाखविण्यासारखें सहृदयत्व असण्याची आवश्यकता सांगितली. कवि (नाटककार) व नट यांचे संबंध कसे असतात यासंबंधी ते म्हणाले, "कवीचें वर्तुत्व जेथें हात टेकतें तेथें त्याची पूर्णता नट करून दाखवीत असतो. या कारणानें कवीचे पोपक नट हे होत. उभयतांचा अन्योन्याश्रय असतो. - कालिदासभवभूतीसारखे महाकवि हे आपल्याला नटाचे मित्र म्हणवीत असत." मध्याच्या नाटकासुद्धा ते म्हणाले, "चांगले कवी, चांगली नाटके, चांगले नट ह्या गोष्टींनी नाट्यकलेंची सुधारणा होणें ती एकीकडे राहून चांगले पडदे, चांगले पोपाख, चांगले देखावे या अप्रभान गोष्टींचीच वृद्धि फार होत आहे.... यात नट्यक्रीडेत नाहीं तें अगोदर पाहिजे."

घद्याचा प्रसंग बगळला असता सध तटून समाजातील एक सद्गृहस्थ या नात्यान आपणास उत्तम मायती संपादन करता येईल अशी महत्वाकांक्षा अवश्य घरावी "

संमेलनाच्या तीन दिवसात रोज खाजगी बैठक होऊन त्यात भारत नाट्य समाजाच्या रचनेबद्दल विषय ऊद्‌घोष चाला व समाजाला व्यवस्थित स्वरूप द्यायला या प्रसंगी तयार करण्यात आलेली समाजाची घटना पुढे दिगी आहे ' १

क्रमणूक

नाट्यकला प्रवर्तक मंडळीन मुद्दाम संमेलनासाठी बसविलेल्या ' प्रमणूक ' नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला

सुप्रसिद्ध नकलाकार श्री गोपाळराव भोड व मराठे यांच्या ' भवप व मामिनय ' नकलाचा कार्यक्रमहि संमेलनात करण्यात आला

या संमेलनानंतर सस्पेचे एव चिटणीस श्री मुजुमदार यांनी आपल्या जागेचा राजीनामा दिला, त्याच्या जागी श्री बरब याची निवड झाली स्वदेशहितचिंतक ना भ चे मॅनेजर श्री गोविंदराव होतय श्री ए, याची दुय्यम चिटणीस म्हणून निवड करण्यात आली श्री मुजुमदारानी आपल्या राजीनाम्याच कारण ' नव्या इसमाला सधि मिळावी अस दिले जाढळत ' २

या नाट्यसंमेलनाची उपपुक्तता समाजातील विचारवृत्त्या पटलेली असली तरी संमेलनापासून नाट्यसंस्थांच्या अपेक्षा फार माड्या हात्या त्या पुन्या करणे समाजाच्या आवाक्याबाहेरच होत त्याच्या मत समाजाने (ममगान) पुढी गोष्टीवर लक्ष द्याव— ३

(१) कोणत्याहि नाट्यमंडळीतील इसम दुसऱ्या नाट्यमंडळीने, त्याच्या-बवळ पूर्वीच्या नाट्यमंडळीच (Leaving Certificate) लोव्हिंग सर्टिफिकेट असल्याशिवाय आपणावड ठवू नये

१ परिशिष्ट पहावे

२ रंगभूमि, वर्ष ५, अंक ३

नाट्यकला पात्रिक, १७ १९७७

(२) एखाद्या गावी एव नाटक मंडळी असता तिच्या गैरसोयीबद्दल तिच्याशी विचार विनिमय केल्याशिवाय दुसऱ्या नाटकमंडळीला त्या गावी जाऊ नये

(३) सर्व नाटकमंडळ्यांनी मिळून रेल्वे अधिकाऱ्याशी पत्रव्यवहार करून विशप सवलती मिळवाव्यात व स्थलांतर करताना होणाऱ्या गैरसोयी नाहीना करून टाकाव्या

(४) नाटक मंडळ्यांना प्रत्येक गावी पोलिसांपासून वराच त्रास सासण्याचे प्रसंग येतात त्याबद्दल बरिष्ठ अधिकाऱ्याशी पत्रव्यवहार करून त्याचा कायमचा बदोस्त व्हावा

(५) एव चांगरी परीक्षक कमिटी नेमून तिच्या पमतीने उत्तम नाटकाची यादी तयार करवावी व त्याच नाटकाचे प्रयोग मंडळ्यांकडून सत्रात हात जावेत

(६) भारत नाटकसंमेलनाचे द्रव्यनिधीतून आपदग्रस्त मंडळीस व वृद्ध नटास मदत मिळावी

या सूचना योग्य अशाच आहेत तथापि त्या अमलात यण्यासाठी नाटक मंडळ्यांनी जें साहाय्य करावयास पाहिजे तें मात्र त्यांनी केलेले दिसत नाही वपभर खटपट करूनहि नाटकमंडळ्यांनी जी उदासीनता दाखविली त्याबद्दल संमेलनाचे चिटणीस श्री बरवे यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत " नाटक मंडळ्यांकडून (वर्षातून एका प्रयोगाच उत्पन्न समाजास देण्याची सक्रिय सहानुभूति—) प्रत्येकाला यत नसल्याकारणाने ह् चांगत्रे आणि महत्वाचे काय उगाच मार्गे पडू पाहत आहे याचा सब नाटक मंडळ्यांनी जरूर विचार करावा नाहीतर त्याचा सब दोष आपल्याच माथी घसणार आहे '

तथापि मा वर्षी फक्त नाटकच ग्रन्थवत्क मंडळी व पुण्याचा सोशल क्लब या दोन संस्थांनीच संमेलनाची धुरा सांभाळण्यास मदत केली

अध्यक्ष : जी. वि. छत्रे

४. नाशिक

१९०८

मराठी नाट्यकलेचीं
आरंभापासूनचीं सर्व रूपांतरें
पाहिलेले व नाट्याशीं दृढ
परिचय असलेले मार्मिक व
विद्वान् रसिक.

हें संमेलन नाशिक येथील विजयानंद नाटकगृहात दि २२ ते २४ मे १९०८
या दिवशी नाट्यरत्ना प्रवर्तक सं. ना. मंडळीच्या विद्यमानें भरविण्यांत
आलें. रावसाहेब नीळकण्ठ विनायक उर्फ कोंडोपंत छत्रे हे संमेलनाचे अध्यक्ष
होते. संमेलनाचें नियोजित स्थान बदलल्यामुळें आणि गेल्या संमेलनात मजूर
झालेल्या ठरावार्पकीं एकाचीहि अमलबजावणी न झाल्यामुळें 'रंगभूमि'कारांनीं
संमेलनासंबंधी थोडी कुरकुर केलेली आढळते ! १ संमेलनाच्या चिटणिसांच्या
बदलाबदलीसंबंधीहि थोडी नापमंती व्यक्त झालेली दिसते. तथापि संमेलन
व्यवस्थित पार पडलें.

नाटक हें सुसंस्कृत संसारचित्र

आपल्या भाषणांत अध्यक्ष म्हणाले — "सर्व धर्मांच्या व सर्व मतांच्या
हजारों आवालवृद्धास एकदम करमणूक करणारी व शिक्षण देण्यास समर्थ अशी
नाटक हीच एक समस्या असल्यामुळें ती सुधारून निच्यापासून हरकामी उपयोग
करून घेण्याची इच्छा सर्वास झाली आहे हें योग्यच आहे." प्राचीन संस्कृत
ग्रंथांचा निर्देश करून भारत नाटकाची पूर्वपीठिका अलीकडची नसून ती फार
प्राचीन आहे असे अध्यक्षानी दाखवून दिलें नाटकाची त्यांनी 'सुसंस्कृत संसार-
चित्र' अशी व्याख्या केली याच काळात संस्कृत व इंग्रजी नाटकांची भाषांतरें
करण्याचें काम विद्वानांनी मोठ्या उत्साहाने आरंभिलें होतें. त्याची आवश्यकता
सांगताना अध्यक्ष म्हणाले, " ... यांत दोन हेतु आहेत. एक, त्या त्या देशातील

प्रतिभापूर्ण उत्तम लेखकाचे त्रिवालावापित सिद्धांत काय आहेत हे आपणास समजणे इष्ट आहे व त्या त्या देशातील त्या त्या कालाचे रीतिरिवाज हेहि समजले पाहिजेत या दोहोच्या साहाय्यावानून आमची सुधारणा प्रागतिक व श्रेयस्वर होणार नाही ”

निबध व परीक्षा

या वर्षी पुढील विषयावर निबध भागविण्यात आले होते — ‘नाटक प्रयोगात स्त्रीवेष्टासाठी मुलाचेऐवजी स्त्रियाची योजना करता येईल काय ? त्यापासून नफे व तोटे ? (ही योजना) बघा रीताने शक्य आहे ?’

या विषयावर कोणीहि निबध लिहून पाठविल्या नाही

लेखी परीक्षेसाठी या वर्षी ‘वेणीसहार’ हे नाटक होते परंतु हीहि परीक्षा झाली नाही

नाट्यगुण परीक्षेसाठी पुढील दोन विषय जाहीर करण्यात आले होते (१) प्रसिद्ध व्यक्तीची भूमिका (नक्कल) करून दाखवावी व (२) करुण, वीर, भयानक या रसातली भाषणे (प्रत्यकी मुमार्हे २० मिनिटें) म्हणून दाखवावी

या परीक्षेसाठीहि उमेदवार मिळाले नाहीत

खाजगी बैठक

अध्यक्ष श्री छत्र यानी खाजगी बैठकीत अनेक विवाद्य प्रश्नांचा निकाल केला यापुढे हे संमेलन निदान दोन वर्षे तरी पुण्यासच भरवावे व नाट्य-वस्तुसंग्रहालय नाशिकहून पुण्यास आणावे या पूर्वीच्या ठरावाची पुन्हा उजळणी झाली पुढील संमेलनास अन्यत्र आमंत्रण न आल्यास ते भरविण्याची व त्याच्या खर्चाची जबाबदारी घण्याचे पाटणकर ना म ने जाहीर आश्वासन दिले

नाट्यपरतुप्रदर्शन

या समलनाचा एर उल्लेखनीय विशेष म्हणजे यदा प्रथमच भरविण्यात आलेले 'नाट्यवस्तुप्रदर्शन' हा होय हा उपक्रम नवीनच असल्यान अपक्षे-इतक्या वस्तु आर्या नव्हत्या, तथापि ज्या होत्या त्या नाट्याची सर्वांगीण वरपना आणून दणाऱ्या होत्या

मुंबईच्या डायमंड साप कंपनीने नटाच्या नेष्यविधानात उपयोगी पडण्यासाठी म्हणून कुसुम्याचे फुलापामून तयार केलेला रंग ठेवला होता श्री दिनकर केशव माठये यांनी आपल्या भायपळा येथील जरीचे कारम्यान्वात तयार केलेले शिंग कामाचे नाटकी पाण्या, ठेवण हाते नाट्यवला प्रत्येक स म चे मॅनेजर यांनी तयार केलेली, सर्वोत्तमप्रमाणे स्वरभरणा करणारी सप्तस्वरांची पायपेची, पाटणकर ना म तील मिस्त्री भाऊ कृष्ण मुतार माने तयार केलेल्या पडद्याच्या वरच्या, पौराणिक नाटकातील पात्रांचे वेप मुखवटे व आयुर्ध्व इ वस्तुहि ठेवल्या होत्या अर्वाचीन इंग्रजी पद्धतीच्या एका नाटकगृहाचा पूर्वनकाशा (Plan) तयार केला होता नाशिकच्या यशवत-सिंग परदेशी या कारागिरान केलेल्या वातरकामाचे सुरेख नमुने होते

श्री गोपाळ अनंत फडके यांनी काढलेली तैल रंगातील अर्धनारीनट-स्वराची तमबीर, पाटणकर मळळीतील श्री गिवरामपत जोशी यांचे विविध मनोभाव व अगविशेष दशविणारे फोणे होणे याशिवाय दादर येथील फाळवे मळळीकडून आलेले 'मूक नाटक' व व स पारेख यांची प्रो पाठारे यांनी काढलेली तमबीर, आणि सर्वात विशेष म्हणजे 'ज्याति शास्त्रपद्धतीन नाट्यगुणबोध' असा ठळक भयळ्याखाली चार प्रसिद्ध नटाच्या कुडल्या देऊन त्यातील ग्रहावरून त्या नटाचा नाटकी गुणाचा वसवमा बोध होतो याची माहिती मग्नहिन केलेली होती

करमणूक

या कार्यक्रमाला यदाहि श्री भाड याच्या नकला श्री चोरकर यांचे जाडूचे प्रयोग व प्रो पाठार यांची रज्ज्वटनची भवंप भूमिका इ चा समावेश होता श्री ग कृ दाडम यांनी अवतत्याम्याची भूमिका करून दादरविली समेलनात चे शा स हरिदास्त्री गंगे यांच्या संस्कृत भाषणाचाहि कार्यक्रम चाला

अध्यक्ष गुरु गई

५. पुणे

१९०९

पुण्यातील एक नामांकित डॉक्टर सार्थ वाग्मट वगैरे यांचे लेखक केसरी, किलोस्कर नाटक मंडळी यांशी याचा सुरवातीपासून संबंध होता.

हे मेलन पुणे मधील नूतन आर्यभूषण थिएटरामध्ये पुण्याच्या सोशल क्लब, या हींगी कलावताच्या सस्यच्या वतीने दि २४ व २५ मे १९०९ या दिवशी भरल होत मेलनाच अध्यक्षस्थान डा गणेश कृष्ण गर्दे यांनी स्वीकारले हात

मेलनात पुढील नाटक मंडळ्यांचे प्रतिनिधि उपस्थित होते — (१) नाट्यकला प्रवर्तक स ना म, (२) श्रीगुरुप्रासादिक स ना म, (३) महाराष्ट्र ना म (४) किर्लोस्कर स ना म व (५) शाहू नगरवासी ना म (१) राजापुरकर ना म (२) श्रीमहालक्ष्मीप्रासादिक स ना म व (३) स्वदेशहितचिंतक ना म यांनी पत्ररूपान मेलनाला सहानुभूतिपर सदस्य पाठविले होते

रा ना दादासाहेब छत्र, न चिं केळकर व वृ प्र खाडिलकर हे मेलनाचे माजी अध्यक्ष आणि पुण्यातील बहुसंख्य विद्वान व नाट्यप्रमी रसिक समलनाला उपस्थित होते

मंगलाचरण आल्यानंतर सोशल क्लबचे चिटणीस व मेलनाचे स्वागताध्यक्ष श्री दत्तात्रय आत्माराम फाटक यांनी स्वागतपर भाषण केल ह पाचवे ममलन भरविण्याचा मान घडेवाईक नाटकमंडळ्याच्या ओदार्याने हीरी नटाच्या सस्येला मिळाला याबद्दल आनंद व्यक्त केल्यानंतर श्री फाटक यांनी

नाट्यवलेचा प्रभाव वर्णन वेला "अनक बहारीचे प्रसंग, बाव्ये, कादंबऱ्या व इतिहास यानून ग्रथित वेलेने असतात, परंतु त्वच प्रसंग ज्या नाटकात गोविले आहेत अंगी नाटके रंगभूमीवर चालू असता त्याचा जो प्रेक्षकवर्गचि मनावर परिणाम घडतो तो जास्त टिकाऊ व हितपरिणामी असतो रंग भूमीवरील देखाव्यासबर्षीं ते म्हणाले, "डोळ्याला दिपवून टाकणारे पण प्रसंगविशेषी समयाला न साजणारे असे देखावे दाखविण्याकडे नाटक मडळघाच्या चालवाच रस अधिक वेष्ट्यामुळे मुख्य वर्तव्याकडे दुर्लक्ष होऊ लागले आहे उत्तम नट निर्माण करणे हें नाटकाचे मुख्याग आहे परंतु त्या दिशेने व्हावा तसा प्रयत्न होत नाही "

अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यानंतर संमेलनाचे चिटणीस श्री अ बा धवें यांनी मराठी रंगभूमीचा मागल्या वर्षाचा संक्षिप्त अहवाल वाचन दाखविला अहवालाचे प्रारंभी पुढील दिवगत नाटककारांना व नाट्यसमीक्षकांना स्थानी धडाजलि अर्पण केली

(१) सौकर बापूजी त्रिलोकेकर (नलदमपती, हरिश्चंद्र, सावित्री या मराठी व दानिमाहात्म्य, चित्रसेनगर्भव, दमयतिस्त्वयवर, सुमद्राहरण, कृष्णविजय, मालिनी इ गुजराथी नाटकांचे वर्त)

(२) गोपाळ अनंत भट (वृक्ष नाटकांच्या बाळात श्री भट यांची रमा, तारा, पद्मावती ही नाटके लोकप्रिय झाली होती)

(३) पुष्पोत्तम भास्कर डोगरे (मगीत व गद्य असा दान्ही प्रकारच्या नाटकांचे लेखक याच्या जठोडाह आणि भोमसिंग पंथिनी या गद्य नाटकांना वक्षिसे मिळाली होती, तर चंद्रसेना व चंद्रहास हीं संगीत नाटक स्वदेश हितचिंतक व किलोस्कर या मडळघाच्या रंगभूमीवर अत्यंत लोकप्रिय झाली होनी 'संरघरी' या नांवाचे आणखी एक संगीत नाटक त्यांनी लिहून ठविले आहे)

(४) काशिनाथ नारायण पटवर्धन—नाटकमडळघाच्या दोषाचा दोषक-दृष्टीने खरपूस समाचार घेणारीयाची 'विविध ज्ञानविस्तारा'तील 'नाटकाचे तारे' ही लेखमाला त्यातील मामिक्तेमुळे फार गाजली होती शेक्सपीअरच्या टॅलिस्मन (Talisman) च्या आधारेने लिहिलेली 'सग्रामविह' ही याची नाट्यवृत्ति नुक्तीच प्रसिद्ध झाली होती

(५) बाबुराव वरदोकर— याचे नाटक लोकरच रंगभूमीवर प्रयोगरूपात येणार होते

यानंतर चिटणिसानी गत वर्षीत रंगभूमीवर आलेल्या नवीन नाटकाचा उल्लेख केला ती नाटके पुढीलप्रमाणे— (१) श्री दा वि नेवाळकरकृत 'मनोविजय' (२) श्री स धो काणेकृत 'द्रीणीमणिहरण, व (३) त्रिमूर्ति, (४) श्री शिन्ने व श्री कोल्हटकरकृत 'विश्वामित्र' (५) श्री भा वि वरेरकरकृत कुजविहारी, (६) श्री द आ फाटककृत पुष्पराज

मराठी रंगभूमीची सद्य स्थिति वर्णिताना श्री वरवे म्हणाले, " आज महाराष्ट्र नाटक मंडळ्याची सध्या सुमारे १५।२० आहे त्यात ५।६ च ठळक असून त्याचे नाट्यव्यवहार व्यवस्थितपणे चालू असलेले दिसतात बाकीच्या काही वशातरी जीव घेऊन अगून इतराची नित्यश घडामोड चाललेली असते । ... आमच्या नटवर्गात नवीन भर आणि तीहि नावाजण्यासारखी भर झालेली जशी विरळा दृष्टीस पडते, तशीच एकदा हौसेने किंवा सगतीने हा पेशा पत्करून चुकलेल्या नटाची मग या विषयात अभ्यासाने, शिक्षणाने किंवा परिश्रमाने उत्तरोत्तर गति पुढे आहे असेहि दाखविता येणे अगदी विरळच झाले आहे आवाज, स्वरूप व साकद याची ईश्वरदत्त जेवढी स्वाभाविक अनुकूलता नाटकात शिरताना वरोबर आली असेल आणि पुढे नाट्यव्यवसायाभोवतालचे मोह आणि कुपध्वे याच्या तडाख्यातून कायम राहिली असेल, तिच्या आधारावर आमच्या नटाचे वाईट बरे जीवन चाललेले दिसत असते "

त्या वर्षी विलोत्कर ना म ने स्वतःच्या जन्मभूमीत—पुण्यनगरीत— स्वतःच्या नावाचे एव नाटकगृह उभारले त्याबद्दल तिच्या चालकाचे अभिनंदन केल्यानंतर नाटकवाल्याचे गावातील समाजावरोबर आणि सरकार-बरोबर जे सवय यतात त्याबद्दल चिटणीस म्हणाले, ' या वर्षी काही काही ठिकाणी काही नाटक मंडळ्यांचा गावातील लोकांशी विरोधभाव उत्पन्न झाला हे काही चांगले झाले नाही नाटकवाले हे सर्वथा लोकाभयावलंबी आहेत त्यांनी लोकांना दुखवण्याची किंवा त्यांच्याशी चढलीने वागण्याची दुर्बुद्धि घरू नये "

काही ठिकाणी स्थानिक अधिकाऱ्यांनी नाटकातील काही भागाला फाटा

देण्याचे तर कांहीं नाटक मंडळ्यांना हद्दपार करण्याचे हुकूम येले त्यावावतीत भारत नाटकसमाजाने सरकारशी तडजोड करून असे अडथळे येणार नाहीत अशी तजवीज करावी असेहि श्री. बरवे यांनी मुचविले.

अध्यक्षीय भाषण

यानंतर समेलनाचे अध्यक्ष डॉ. गर्दे यांचे भाषण झाले. ते म्हणाले, "नाटक हें नानारसात्मक अशा लोकचरित्राचे चित्र अमल्यामुळे परिपक्व-दर्शने आलेल्या समाजातच त्याला योग्य विषय मिळू शकतो. कवी हे नाटक-कलेचे मुख्य अंग होय. नट हें दुसरें, रंगभूमि हें तिसरें व प्रेक्षक हें चौथें अंग. रंगभूमीच्या ऊर्जित अवस्थेत या चारहि अंगात सुधारणा होणे अवश्य आहे." यानंतर अध्यक्षानी या चारहि अंगाचा परामर्श घेतला. त्याच्या मते कवि हा बहुश्रुत व प्रतिभासंपन्न पाहिजे. त्याच्या भाषेत शब्दलालित्य व प्रसाद हे गुण पाहिजेत. तो स्वतः नट असला पाहिजे किंवा त्याने पुष्कळ नाटक प्रयोग पाहिलेले तरी असावेत.

नाटकाचे कथानक देशकालानुरूप, संविधानक मजेश्वर, भाषा फारानुरूप व विस्तार मध्यम प्रमाणात पाहिजे. ते नानारसात्मक असून बौद्धिक अगर्व.

नटास काविक, वाचिक व मानविक अशा तीनही प्रकारचे काही गुण-समुदाय असावे लागतात असे सामून नंतर अध्यक्षांनी त्या दहा गुणांचे सविस्तर विवेचन केले.

रंगभूमीचे चार गुण पुढीलप्रमाणे असावेत—(१) सुविस्तीर्णता, (२) समावसाच्या जागाची योग्य रचना व व्यवस्था, (३) हवागौरवणा व स्वच्छता आणि (४) उपकरणांची पूर्णता.

नाटककलेचे चौथे अंग जे प्रेक्षक त्याच्या अंगी तीन गुण समावसास पाहिजेत ते म्हणजे, (१) विदग्धता, (२) रमिकता व सहृदयता आणि (३) सर्चीकपणा. कवीचे महा, नटाचे दहा, रंगभूमीचे चार व प्रेक्षकाचे तीन अशा एकदर तेव्हीम गुणानी संपन्न असलेली नाटककला पूर्णतेला प्राप्त होते.

भाषणाच्या शेवटी नवे नट व नाटककार याची निर्मिति होणे, नटशाला स्थापन होणे, नटान्त शिक्षण मिळणे व त्याची नीतिमत्ता सुधारणे इ. गोष्टीचा उल्लेख करून अध्यक्षांनी आपले भाषण संपविले.

विद्ययावन

(१) ऐतिहासिक नाटके — लेखक श्री बासुदेव गोविंद आपट

ऐतिहासिक नाटके म्हटने म्हणजे ते इतिहास आणि काव्य यांचे योग्य प्रमाणात झालेले समिश्रण असले पाहिजे हे उघड आहे इतिहास आणि काव्य ही भावनें खरी तथापि दावाचेद्दि हक्क सारखे मर्यादित राखून दोघाच्या गरबी नाटकाचे इष्ट वाय घडवून आणणे हे नाटककाराचे कर्तव्य असते हे एकीकरणाने वाग खरे कीर्त्याचे असते योग्य पाने खरोखरीची इतिहासात नगली तर नाटककाराने पाहिजे तर नवान कल्पने निर्माण करारी पण तत्वांनीन स्थितीचे विन विषडू दता कामा नये ऐतिहासिक नाटककारांनी मनुष्य जातीत ज्या चित्तवृत्ति विषय ठमबदार अमताल तेवढ्याचे खुबून दानबिन्द्या पाहिजेत

विशेष प्रकारे झटले पाहिजे...संस्थेच्या निर्णयाचा बोजा नाटकमंडळ्यांनीचा आपल्या शिरावर घेणे जरूर आहे.

पर्या, ठाणू इ.

निबंधवाचनानंतर कांहीं भाषणे झालीं. श्री. पं. बा. मुजुमदार यांनी आपल्या भाषणांत न्यूयार्क येथील 'People's Institute' या संस्थेची माहिती सांगितली. तिचा उद्देश सर्व वर्गांच्या लोकांत परस्पर दळणवळण वाढावें असा आहे. नाटकगृह ही नीतिसिद्धान्ताची पाठशाळा आहे ही गोष्ट गृहीत धरून प्रेक्षकसमाजाला उत्तम नाटके पाहावयास मिळतील अशी तिने व्यवस्था केली आहे. निवडक विद्वान् मंडळीकडून बोधपर व सुरस नाटकांचे परीक्षण करून त्यांची प्रसिद्धि करणे हें या संस्थेचे कार्य आहे. शेवटी, पुण्या-सारख्या सहस्रतंहि अशी एखादी संस्था व निव्वळ नाटकविषयाचे ग्रंथसंग्रहालय असावे अशी श्री. मुजुमदारांनी सूचना केली.

त्यांच्या भाषणानंतर श्री. इस्माएल बाबाजी या मुसलमान नाटककारांचे भाषण झालें. नाटकासारख्या करमणुकीच्या बाबतीत मुसलमानांनी अलिप्त न राहतां एक होऊन हें सत्कार्य केलें पाहिजे, मराठी लेखकांनी अरबी, फारसी, उर्दू वाङ्मयाबद्दल लक्ष देणें युक्त आहे, नवीन नाट्यशाळा काढून पदवीधर अॅनटर्स निर्माण करणे जरूर आहे इ. सूचना श्री. इ. बाबाजी यांनी केल्या.

संमेलनाच्या दुसऱ्या दिवशी नाटकमंडळ्याचे प्रतिनिधि, संमेलनाचे माजी व आजो अध्यक्ष आणि हितचिंतक मंडळी यांची खासगी बैठक होऊन भारत-नाट्यसमाजाचे सर्वसाधारण (General) व विशेष (Special) नियम ठरविण्यांत आले व झालेल्या सर्चास मंजुरी देण्यांत आली.

नाट्यपरीक्षा

लेखी परीक्षेसाठी 'वेणीसंहार' नाटक ठेविले होतें. त्या परीक्षेत नाट्यकला प्रवर्तक म. लील श्री. ग. वा. साने यांना रु. १० चे पारितोषिक देण्यांत आले.

करमणूक व अध्यक्षांय समारोप

नाट्यप्रसंग (Dramatic Situation) मुचवून त्याप्रमाणें नाट्यप्रवेश करून दाखविण्याच्या अभिनव योजनेत सोशल कन्व्हेच्या दोन सभासदांनी 'भरत-कैकयी सवादा'चा प्रवेश करून दाखविला. डॉ. कृ. वा. खरे यांनी

हॅम्लेट, आर्पेल्लो, अँटनी दर्याबाई, भरत इ भूमिका सवेष व साभिनय अशा इंग्रजी-मराठी भाषणासहित करून दाखविल्या

आपल्या अध्क्षीय समारोपाच्या भाषणात समेलनातील चर्चेचा परामश घऊन डॉ गर्दे म्हणाले, "नाट्यकल्त मुधारणा करण्याच वाय नाट्य-मडळभा व मुशिक्षित प्रेक्षक या दोषावरहि आहे श्री आपटे याच्या निवधा विषयी बोलताना अध्यक्ष म्हणाल नाटवानून एतिहासिक व्यक्तीच्या विशप गुणाचेच प्रवटीकरण झाल पाहिजे नाहीतर नाटकांत वैगुण्य येत ही समजूत बराबर नाही दूर पुरषामध्यें जे थळ आहेव त्याच्यात शौर्याखिरीज दुसऱ्या अनक गुणाचा विकास झालेला आढळून येतो त्याच्या मनाचा व बुद्धीचा विकास अनव बाजूनी झालेला असतो (या ठिकाणी अध्यक्षानी तौमद्रातील अर्जुन उत्तररामचरितातील व महावीरचरितातील राम याची उदाहरणे दिर्गें) आपट याच्या 'इतिहास रम' विवा सत्य रम यासबधाने मला इतकेंच सागावयाचे आहे की नौणनीहि गोष्ट ती एतिहासिक आहे एवढ्या-वरनच रसात्मक होऊ शकत नाही त्या गोष्टीत नवरसार्पकीच जर एखादा भाग असेल तरच ती रसात्मक होईल एखादे वेळी नाटकात एतिहासिक गाष्टीचा विषयानि झाल्याने प्रक्षकाची मनोवृत्ति बावचळल्यासारखी होजे ही जी रसहानि होते ती इतिहासरसाची अस आपट म्हणतात परंतु हा जी वृत्तीवर धक्का बसतो तो रसहानोमुळें नमून फार दिवसापासून चालेल्या मनाच्या संस्काराचा विषयानि झाल्यानें होतो हा संस्कारभग आहे रसभग नव्हे एकदरीत एतिहासिक रसाची कल्पना चुकीची आहे अते म्हणाने लागते "

होणे हेच आम्हाला आपल्यापासून आज विअप साहाय्य पाहिजे आहे आपण विद्वान किंवा मार्गिक प्रेक्षक नाही अस नाही पण एवढे मात्र मला मोठ्या वृष्टाने म्हणावे लागते की आपण 'बळण लावणारे, कार्यकारी प्रेक्षक नाही नटवर्ग आज इनकी वपे धन्य तितके प्रयत्न करीत आहे पण त्याचे एकाकी प्रयत्न या वास्तवीक व्यय होत आपणा प्रेक्षकांच्या हातात टीका ह मोठे कार्यकारी दस्त आह, या दस्त्याचा जर आपण योग्य उपयोग करीत राहिलात तर नाट्यकलेची दृष्ट भाषांनी सुधारणा अवश्य झालीच पाहिजे प्रेक्षकांनी आपले वनव्य योग्य रीतीन वजाविले नाही तर रंगभूमीवरील चांगले चांगले नटहि बिघडून जातात " वर्तमानपत्रातहि कार्यकारी 'प्रयागावरील टीकेचा अभाव आहे असे सांगून श्री कारजागीस यांनी वृत्तपत्रांना अशी सूचना केली की त्यांनी नाट्यकलात ह लोकशिक्षणाचच एक साधन आहे ही गोष्ट लक्षात घेऊन तिची सुधारणा करण्याच दृष्टीन प्रयागावरील

प्रारंभ झाला व त्याची वाढ वसवशी होत गेली हें सांगितल्यानंतर नाट्य-समेलनाविषयी ते म्हणाले, "समेलनाची पहिली कल्पना रा अनंतराव बरवे यांनी काढून १९०५ मध्ये तिला मूर्त स्वरूप दिले आजपर्यंत प्रतिवर्षी समेलन होत असून गेल्या वर्षापासून पुष्पग्राम हेच समेलनाचे कायमचे वसतिस्थान असावे असे ठरले आहे.. एकाकी नटाची कार्यपूर्णता 'मडळी' स्थापन झाल्याशिवाय व मडळीची कार्यपूर्णता समेलने स्थापित झाल्याशिवाय होत नाही वला वाढण्याला समेलन हे साधन होईल पूर्वी या कलेला जी वाढ प्राप्त झाली होती, ती पुन संपादन करण्यासाठी व हल्ली पार्श्वार्थ देशात नाट्यकलेला प्रोत्साहन मिळून तिचे स्वरूप दिवसानुदिवस उन्नततर होत आहे, त्याच्याशी आपला संयोग ठेवावयाचा असेल तर ही सर्चाची, बुद्धीची, तपश्चर्येची कार्ये समाजाच्या सहानुभूतीशिवाय व समेलनाच्या कार्यक्षम अस्तित्वाशिवाय बरोबर रीतीने पार पडणे शक्यच नाही" नाटक व्यवसाया-बरोबर सरकारचा 'सक्त पहारा,' आश्रयदात्या प्रेक्षकांची विशिष्ट अभिरुचि, नाटक लिहिणाऱ्या कल्पक व प्रतिभाशाली कवींची वाण व नाटकघद्यात शिरलेले 'उनाड लोक' या चार अडचणीचा निर्देश करून त्याचा निरास करावयाचा असेल तर संपटित समेलन हे अवश्य कर्तव्यार्पण की एक कर्तव्य आहे असे अध्यक्षांनी प्रतिपादन केले त्यावरिता नाटकमडळ्यांनी समाजाला भरपूर द्रव्यसाहाय्य व मनुष्यबळहि द्यावे अशीहि त्यांनी सूचना केली नट-वर्गाला उद्देशून ते म्हणाले, "नटाचे काम मनोरंजन करण्याचे आहे शिवविणे हा नाटककलेचा मुख्य विषय नाही तथापि नटानें अभिनययुक्त चाणीने नीतीचे घुटके जर प्रेक्षकवर्गास दिले व नटाचे व्यक्तिविषयक वर्तनहि तो घेतो त्या भूमिकेस सार्जसे आहे असे जर झाले तर समाजशिक्षणास साहाय्य मिळून आपले उद्दिष्ट लवकर साध्य होईल" नट आणि शिक्षक यांच्या कार्यातील साधर्म्य वणन करताना प्रा भानू म्हणाले, "नट हा अज्ञानाचा व अनीतीचा शिक्षक आहे शिक्षक शिन्वतो तर नट गातो फलप्राप्ति एवच दोघाचा उद्देश एकच व साध्यहि एकच माग माग निराळे जुन्यान जें समाज नवयंत्र आहे त्याचे गरक्षण करण आणि समाज एकवट होऊन परोपकारी होईल असा समजुती प्रचलित करणे हें काम शिक्षक म्हणून, कलाप्रवर्तक म्हणून आणि घडेवाला म्हणून नटवर्गास करावयाचे आहे या साध्याचे

साधन होईल असे त्याचे यत्न व त्याचा अभिनय, त्याची सीनसिनेरी व त्याचे नाट्यविषय असावे "

नाट्यविषयासंबंधी ते म्हणाले, ' जेथे उत्तरास प्रत्युत्तर मिळणेचा राभव आहे, तेथे कवीच्या प्रतिभेस योग्य, आणि समाजाचे चित्र बरोबर रेखाटून समाजाची प्रगति सात्त्विक मानाने करण्याची प्रेरणा उत्पन्न वरील असा कोणताहि विषय घेण्यास मोठ्याच असावी असे मला वाटत

निवृध्दापून '

१. मराठी नाटके व नाटकमंडळ्या - लेखक श्री बळवत हरि पंडित श्री पंडित यानी या निवृध्दात मराठी नाटकाचा प्रारंभ, त्याची वाढ, साप्रतची त्याची अवस्था व त्यात अवश्य असणाऱ्या सुधारणा यासंबंधी चर्चा केली आहे " कै अण्णासाहेब विलोस्वर यानी संगीत रंगभूमीवर प्राति धडवून आणलो परंतु त्याच्या अनुकरणाने निघालेल्या संगीत मंडळ्यात गानकुशल नद नसल्यान नाटकमंडळेच्या परागतीस प्रारंभ झाला संगीत मंडळ्यानी नाटकमंडळेच्या ' अभिनय ' या प्रधान अंगावडे दुर्लक्ष केले व पैसा मिळविण्यासाठी आपला मोहरा पार्शी चालीकडे वळविला

नाटकमंडळेच्या दृष्टीने सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने गद्य नाटक मंडळ्या निघाल्या गद्य नाटकाचे रहस्य वळत्याखेरीज त्यापापून संगीत नाटकाप्रमाणे मनोरंजन होत नसल्याने सुनिश्चित वर्गाशिवाय दुसऱ्या वर्गातून या नाटकास प्रेक्षक मिळणे कठीण पडते

नाटक हे मनोरंजन व लोकशिक्षण असे दुहेरी कार्य करीत असते, परंतु साप्रतच्या संगीत नाटकापापून हे काम योग्य प्रकारे होत नाही व गद्य नाटकेहि या कार्याकरिता इच्छित असावेना कमी योग्यतेची दिसतात यासाठी संगीत न गद्य या दोन तऱ्हेच्या नाटकात आलेली फारकत दूर करून या दोन्ही तऱ्हाचे एकीकरण केले पाहिजे ह एकीकरण म्हणजे गद्याचा भाग जास्त घालून पदं फक्त ५।२५ च व तीहि १।२ पात्रांच्या तोडी ठेवायची

हल्लीच्या नाटकाच्या प्रवृत्तकानी काही जुन्या व काही पाश्चात्य अशा

१ सारास दिलेले सर्व निवृध्द ' रंगभूमि ' मासिकात (वर्ष ४ अ २ ते ५) प्रसिद्ध झाले आहेत

स्थिति मागताना ते म्हणजे, 'हल्लीच्या नाटकात गायनाचा बराच गुळ-
मुठाट गालेला दिसतो, परंतु मरे शास्त्रीय व म्हणूनच आल्हाददायक संगीत
वाटंच एकू यत नाही प्रथम, प्रमुग नट गायनाचा अम्माग शास्त्रीय पद्धतीने
बरीत असत, त्यामुळे संगीत नाटकाची छाप उगावर विरक्षण बसली
परंतु पुढील पिढीत मात्र शास्त्रीय पद्धतीपेड दुर्गंध बेल, त्यामुळे पूर्वी
होजत गेलेल्या प्रसिद्ध नटाप्रमाण मरे बलानिधि नट आज रंगभूमीवर दृष्टीस
पडत नाहीत जी ग्राष्ट गायनाची तीन वादनानीहि आहे

नाटकात समयानुकूल व प्रसंगानुरूप अशी रागयांत्रणा हाण्यासाठी नाटक-
कारांना गायनकलेचे ज्ञान असणे अवश्य आहे मराठी रंगभूमीवरील शास्त्रीय
दृष्ट्या सद्दीप अमणाच्या पारंगी व गुजराती चात्रीवरील पदामुर्ति संगीत
नाटके मर्मज्ञाना नेचव वाटू लागली यामाठी इतरगत्या संगीताचे अनुकरण
करताना आपल्या संगीतातील रंग बर्मी न होईत अशी खबरदारा घेणे हे
प्रत्येक नाटककाराचे बर्तव्य आहे ' निवपाच्या शयटी संगीतामुळे अभिनयाचा
विषाड हातो ह मन आपल्याला मान्य नगरयाचे प पदुस्वरानी संगितले
बाह

४ 'नाटककलेचे मरे महत्त्व व तिचे विपरीत परिणाम होण्याची कारणे'
या विषयावर एका अनामिक ['क्ष' नामधारी] गृहस्थानी निद्रघ वाचला

५ 'मुस्वर आणि त्यांचे संरक्षण' हा निव्व डों भाजेवर यानी वाचला

१११

लेखी परीक्षा

या संमेलनात लेखी परीक्षसाठी 'सौमद्र' नाटकाची योजना करण्यात
आली होती या नाटकावरील प्रस्न वाढण्याचे काम डॉ गर्दे व श्री राम
गणश गडकरी यांनी बरे हात या परीक्षेतील श्री हुदनीकर, श्री रानड
व श्री कालगावकर या पहिल्या तीन क्रमांकांना अनुक्रमे २ १५ १० व
५ अशी बक्षिस देण्यात आली

लेखी परीक्षेवरवरच या संमेलनात नटाचे बनन नटाचे अभिनय आणि
प्रयोगानुकूल वास्तुरचना' या विषयावरील भाषणाची स्पर्धाहि ठरव्यात
आणि होती त्या परीक्षेतहि श्री हुदनीकर श्री कालगावकर व श्री रानड
याना अनुक्रमे २ १५, १० व ५ अशी बक्षिस देण्यात आली

नाट्यवर्ग प्रवर्तक ना म ने केवळ नाट्य मंडळ्यातील मुलामाठीच 'नाट्यातील मुलाची वर्तव्य' या विषयावरील निवघाचा स्पर्धा ठेवली होती या परीक्षेत पुढील तिघा बालनटाना बक्षिस देण्यात आली—(१) वि र देशमुख (महाराष्ट्र ना म) रु १० (२) दत्तात्रय केशव पराजपे (नाट्यकला प्रवर्तक स ना म) रु ५ व (३) रघुनाथ गोपाळ पते (महाराष्ट्र ना म) रु ३

पर्धा, ठराव

संमेलनात श्री शंकरराव मुजुमदार यांचे 'नाट्यग्रयमग्रहालय' या विषयावर व्याख्यान झाले ते म्हणाले, "नाट्यग्रयमग्रहालय ही संस्था गेल्या वर्षप्रतिपदेला स्थापन झाली असून तिचा कार्यक्रम मुख्यवस्तित चालण्यासाठी येथील विद्वानांनी मदत करण्याचे कबूल केले आहे या संस्थेच्या चालकांचा विचार नुसती पुस्तके किंवा लेख जमवून त्याचे संग्रहालय करण्याबद्दलचा मसुदा संपूर्णमधील 'पीपल्स इन्स्टिट्यूट' प्रमाणे कार्य करण्याचा आहे "

डॉ. कृष्णाजी वामुदेव खरे यांनी 'ललितकलेत आम्ही कोठपर्यंत पुढे सरसावलो आहो' या विषयावर भाषण केले ते म्हणाले, "अभिनय हा नाट्यकलेचा आत्मा आहे व याजकडे दुर्लक्ष कराल तर वरवरच्या नुसत्या भक्क्या पोषाखात 'अभिनयात्मारहित' चाक काळशरीर राहील "

गांधर्व दि दि पत्रकार

७. मुंबई

१९११

गांधर्व महोदय विद्यालयाचे
संस्थापक : पट्टीचे गवई व
नाट्याभिमानि — महाराष्ट्रात
संगीत यांनी लोकप्रिय केले.

सातवे नाट्यसंमेलन कोल्हापूर स म च्या वनीने मुंबई येथील एल्फिन्स्टन
नाट्यगृहात दि २२ व २३ मे, १९११ या दिवशी भरले होते. गांधर्व
महाविद्यालयाचे प्रमुख प विष्णू दिगंबर पलुस्वर हे या संमेलनाचे
अध्यक्ष होते.

मराठी नाट्यसंमेलनाची सुरवात झाल्यापासून अध्यक्षांनी व वृत्तपत्रीय
टीकाकारांनी गाजविलेले हे पहिलेच संमेलन. अध्यक्षांच्या निवडीपासून तो
संमेलनाच्या एकदर स्वरूपापर्यंत अनेक घटनांवर टीकाकारांनी अत्यंत बडक
भाषेत टीका केली. संमेलनाचा एकदर वृत्तात पाहिल्यावर मग एकदर टीकेचा
परामर्श घेऊ.

या संमेलनाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे संमेलनाला प्रवेशमूल्य ठेवण्यात आले
होते. संमेलनाचा खर्च भागण्यासाठी साहाय्य मिळावे हा यामागील हेतू होता.
शिवाय ३०० प्रवेशपत्रिका सन्माननीय निमंत्रिताना देण्यात आल्या होत्या.

संमेलनाला पुढील नाटक मंडळनांनी आपले प्रतिनिधि पाठविले होते—

(१) कोल्हापूरकर स ना म

(२) पाटणकर स ना म (प्रतिनिधि — श्री माधवराव पाटणकर)

(३) किर्लोस्कर स ना म (" — श्री शंकरराव मुजुमदार)

(४) गोपाळ कन्नड (" — श्री नारायण कन्नड)

या मराठी संस्थाशिवाय शेक्सपियर नाटक कंपनी आणि गुजराची, उर्दू व पारशी नाटक मंडळ्यांचे प्रतिनिविहि उपस्थित होते

चिटणीस श्री बरवे यांनी मदेश-वाचन केल्यानंतर मागील संमेलनापासून एक वर्षांत घडून आलेल्या नाट्यविषयक घडामोडींचा परामर्श घेतला विशेष म्हणजे रंगमूमीवर स्त्रियांची वार्मे स्त्रियांनीच बसली असा, त्या बालक्या समाजात खळबळ उडून देणारा विचार मांडण्याचे त्यांनी धारिष्ट केले !

अध्यक्षीय भाषण

संमेलनाचे अध्यक्ष प. पलुस्कर यांचे भाषण अनेक कारणानी गाजले त्यापैकी एक कारण म्हणजे प पलुस्कराना मराठी उत्तम येत असूनहि मराठी नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षीय भाषण त्यांनी हिंदी भाषेतून केले हे होय याबद्दल अध्यक्षांनी पूर्वी परवानगी मागितली होती असा खुलासा पुढे चिटणीसाना केला

अध्यक्षांनी आपल्या भाषणाच्या सुरवातीला 'संगीत' किंवा गायनविद्या ही नाट्यकलेचाच एक भाग आहे, असे सांगून नाट्यसंमेलनाची आवश्यकता प्रतिपादन केली ते म्हणाले, "आजकाल काळेवरून नाट्यकलेत दोष उत्पन्न झाले असल्यामुळे ते सुधारण्यासाठी, निदान नाट्यसुधारणेची स्पष्ट व निर्भीड चर्चा करून त्या व्यवसायात असलेल्यांना योग्य दिशा दाखविण्यासाठी हे नाट्यसंमेलन आहे, असं मी तरी निदान समजतो सध्याच्या नाट्यकलेत प्रमुख दोष म्हणजे पद्धतीला व शास्त्राला सोडून नाट्यप्रयोग करणे व कोणतीहि हुकमत नसणे हे होय (यासंबंधी अध्यक्षांनी आपणासाहेब किर्लोस्करांचा आपल्या नाटक मंडळीवर कसा सक्त अमल असे याच्या आठवणी सांगितल्या) संमेलनासंबंधी नाटक मंडळ्यांच्या मनात जे गैरममज विनाकरण उत्पन्न

१ 'याला अनुलक्षून रंगभूमी' वारानी पुढील टीका केली " बला या इष्टीने स्त्रियांची कामे स्त्रियांनी करणे अशक्य आहे कदाचित् एखादी तरी निष्णात सांपडू शकेल, स्त्रियांची कामे स्त्रिया करू लागल्याने नाटकक्षेत्राला उर्जिनावस्था तर बंधी याबबद्धी नाहीच, परंतु इती बी त्याला स्थिति प्राप्त झाली तिच्यापेक्षाहि हीन स्थितीला तो भदा जॉर्जल बरवे यांच्या होस्पॉन्स ज्या काही विलक्षण (Quixotic) कल्पना घोळत असतात त्यापैकी ही एक फार दिवसांची आहे ती सुदैवाने समवर्तीच नाही म्हणून तिच्यावर (१) भाषक विचार करण्यावेदि कारण नाही " (रंगभूमी- वर्ष-५ अंक २ ते ८)

शाळे आहेत ते त्यांनी समेतनात प्रत्यक्ष हजर राहून व प्रत्यक्ष या कार्यामध्ये मन पूर्वक अग ठेवूनच नाट्य होणार आहेत

नाट्यकला सध्या गद्य नाटकाचे एव व सभास्य संगीत विद्येच्या प्रसाराचे एव अशा केंद्रांच्या दोन पायांमध्ये सापडली आहे. गद्य नाटकाचे पाते एके वेळी शाहूनगरवासीसारख्या ना. म. नं. व आजकाल तिच्याच तोडीच्या महाराष्ट्र बंगरे नाटक मंडळानी सतेज राखल्यामुळे गद्य नाटकाविषयी लोकांची अभिरुचि वाढून संगीताविषयी ती तितक्या पटीने कमी होत आहे. वास्तविक कें. अण्णासाहेबानी नाटकास संगीत स्वरूप दिले हे त्या वेळेच्या उन्नतीचे खरे खरे एव नवे साधनच झाले, परंतु संगीत हे उलट पदोपदी रसभंग करिते, त्यापेक्षा गद्य नाटके पाहणे बरे, असा विद्वान लोकांचा अभिप्राय होऊ लागला आहे संगीताचा कटाळा उत्पन्न व्हावयाला आणि रसपरिपोषाच्या ऐवजी केव्हा केव्हा तर रसभंगहि करायवाला कवि व नट या दोघांच्याहि अगचे अज्ञान अथवा वेपवाई हीच कारणे असलेली दृष्टी-स्पत्तीस येतात (या ठिकाणी अध्यक्षांनी नानासाहेब जोगळेकर यांच्या 'विचार मन साहित्य' व केसवराव मोसले यांच्या 'मूर्तिमत नीति उभी' या पदाची उदाहरणे, प्रात्यक्षिकासह दिली.)

भाषणें व निबंधवाचन

या संमेलनांत भाऊशास्त्री लेले, रा. ग. प्रधान व रा. सा. ओक यांचें निबंध-वाचन झालें. भाऊशास्त्र्यांच्या भाषणाचा विषय किंवा वृत्तान्त उपलब्ध झाला नाहीं. श्री. प्रधान यांच्या भाषणाचा विषय 'नाटककला व राष्ट्रोन्नति' असा होता. रा. सा. ओक यांचा 'नाटकपात्रांची भाषा' या विषयावरील निबंध वाचून दाखविण्यांत आला. या निबंधावर तत्कालीन वृत्तपत्रात मतभेद व्यक्त करण्यांत आल्याचें वृत्त 'रंगभूमीच्या संमेलनग्रहवालांत आहे.' सौ. काशीबाई हेल्केर यांचें नाट्यप्रयोगांतील उणीवा दर्शविणारें आणि अपेक्षा व्यक्त करणारे एक पत्रहि वाचून दाखविण्यांत आले.

‘रंगभूमि’ मासिकात प्रसिद्ध झालेले आहेत ? समेलनाचे अध्यक्ष हे पूर्वीच्या तापडे, कळकर, भानू प्रभृति अध्यक्षाप्रमाणे सर्वमान्य व विद्वान असे गृहस्थ नव्हते, हा एक आक्षेप होता त्याला उत्तर म्हणून ‘सदेश’ वृत्तपत्रात पुढील खुलासा करण्यात आला होता, “श्री पलुस्कर यांची अध्यक्षपदासाठी झालेली योजना समेलनापूर्वी सुमारे महिनाभर प्रसिद्ध करण्यात येऊन ती सर्वांचे कळविण्यातहि आली होती तथापि (किलोस्कर म खेरीज) त्याचा स्पष्ट निषेध कोणाकडूनहि आला नाही उलट नाटकमंडळ्या, आणि माजी अध्यक्ष प्रा भानू व निमंत्रक नाटक म याना ही योजना मान्य होती ”

अध्यक्षानी श्री जोसळेकर व श्री केशवराव भोसले यांच्यावर केलेली गायनटीका व तिचे प्रात्यक्षिक ही मात्र समेलनाच्या अध्यक्षपदाला न शोभणारी होती असे दिसते. ‘रंगभूमि’ मासिकात इदुप्रकाश, ज्ञानप्रकाश, सयाजीविजय, इ वृत्तपत्रांतील जे अभिप्राय उद्धृत करण्यात आले आहेत त्यावरून अध्यक्षाचे प्रतिपादन अनुचित तर होतंच परंतु ते खरेहि नसावे असे वाटते प पलुस्कराच्या भाषणात निर्भीडपणा असला तरी शोषाविषय-रणाची त्याची पद्धति वरच्या पातळीवरील असती तर त्या सबंधी एवढा प्रशोधन उत्पन्न झाला नसता समेलनातील घटनाविषयी जें क्लुपित वातावरण निर्माण झाले त्यासबंधी ‘ज्ञानप्रकाश’ ने लिहिले की, “यदाच्या समेलनामध्ये कित्येक गुणी माणसांच्या मनामध्ये तेढ उत्पन्न झाली ही खेदास्पद गोष्ट होय ही तेढ वाढून टाकण्याऐवजी कित्येक लेखक एकपक्षीय लेख लिहून ती वाढवीत आहेत ही त्याहूनहि शोचनीय गोष्ट आहे ”

अध्यक्षांच्या उद्गाराचे पडसाद प्रत्यक्ष समेलनातहि उमटले त्यासबंधी पुढील उल्लेख आढळतो, “अध्यक्षाचे भाषण सपताच त्यास आत बोलावून त्याच्यावर ताशेरा झाडण्यात आला ... समेलनाच्या वेळी झालेल्या वेकायदेशीर व असमाधानकारक प्रचाराबद्दल मुद्दाम, ममामदाची समा पुण्यात दोन वेळा (किलोस्कर म च्या विनतिवरून) भरबावी लापली अध्यक्षांचे भाषण व वर्तन यासबंधी या सभेत ऊहापाह झाला ? ”

(सात्रणी बैठकीत समेलनविषयक वाय कायकात्र झाले त्याचा वृत्तांत मिळू नवला नाही)

अध्यक्ष : मो. वि. जोशी

८. उमरावती

१९१२

उमरावतीचे अ म ग प्य
वकील : हिंदी राजकारणांतील
प्रागतिक पक्षाचे अध्यक्ष.

हें संमेलन विदर्भात उमरावती येथें इ. स. १९१२ मध्यें ईस्टरच्या सुटीत भरविण्यात आलें. संमेलनाचें निमंत्रण श्रीमहालक्ष्मीप्रासादिक सं. ना. मं. नें दिलेंलें होते व संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानी विदर्भातील विद्वान वकील सर मोरो विठ्ठलनाथ ऊर्फ अण्णामाहेव जोशी यांची नियुक्ति झाली होती.

संमेलनाचें स्थान पश्चिम महाराष्ट्रातील नाटक मंडळांच्या दृष्टीनें जरा दूरचें असल्यानें संमेलनास फक्त पुढील तीन नाटक मंडळांचा उपस्थित होता. — (१) पाटणकर सं. ना. मं., (२) कोल्हापूरक सं. ना. मं. व (३) नाटककला प्रवर्तक सं. ना. म. चे प्रतिनिधि म्हणून श्री. आपटे. विविध प्रांतात संमेलन भरविल्यानें सर्व मराठी जनतेचे लक्ष संमेलनाकडे वेधेल या हेतूने हे अधिवेशन विदर्भात भरविण्याचें ठरलें असा खुलासा चिटणीसांच्या भाषणात आढळतो

अध्यक्षीय भाषण

“प्रत्येक प्रगतिपर देशात गद्य अथवा कवि, वक्ते अमणें जमे इष्ट आहे, तसेच नाटके व नट निपजणें हेंहि इष्ट आहे. अनोरंजन व समाजशिक्षण हे नाटकघटकेचे मुख्य दोन हेतु ज्या मानाने साध्य होतील, त्या मानानें नाटकघटकेची अभिवृद्धि आहे असें समजले जाईल.” हें कार्य हल्लीच्या नाटक मंडळांपाकडून यथाशक्ति पार पाडले जात आहे, तथापि नाटक-

वलेची अधिक उन्नति होण्यासाठी सधनक्षतीतून निर्माण झालेल्या एका सत्तेची आवश्यकता असल्याचें अध्यक्षांनी प्रतिपादन केले "नाटके कोणती करावीत, नाटकात अश्लील प्रकार येऊ नयेत आणि नट व नाट्यकला यांचे-सबधी एवढर ध्येयें उच्च दर्जाची असावीत, या सर्व गोष्टी अमलात येण्यास अगा एका सत्तेची फार जरूरी आहे उच्च ध्येयें कायम बाळगण्यासाठी नाटक मंडळीतील माणसे व्यक्तिशः उत्तम शीलाची पाहिजेत नाटकी शब्दाचा ३०।४० वर्षांपूर्वी जो अर्थ असे तितक्या अर्थाचा वाचक तो शब्द हल्ली नाही, याचें कारण नाटक मंडळीतील माणसे दिवसेंदिवस जास्ती सुचस्पित राहात आहेत, व ती जास्त शीलाची आहेत स्त्रियांची कामें करण्यासाठी स्त्रियाच असणें फार इष्ट आहे असे प्रेक्षक या नाट्यात मला पुष्कळ वेळा घाटले आहे, व जरी या देशात येथ्याखेरीज इतर स्त्रियांनी नाटकात जाणें समभवत नाही, तरीपण कालांतराने चांगल्या सभावित शिकलेल्या बायकाहि नाटकात जातील अशी मला पूर्ण उमेद आहे "

भाषणाच्या शेवटी अध्यक्षानां, नाटक मंडळ्या व प्रेक्षक या दोघानीहि आपली अभिरुचि उच्च राखण्याचा प्रयत्न केला पाहिज असे सांगून आपले भाषण संपविलें

निश्चयाचन

प्रगल्भतेचें माप घेण्याचें नाटक हें एव साधन आहे; म्हणून त्याची जोपासना झाली पाहिजे

२ नाट्यपात्रे आणि त्याचे अभिनय — लेखिका सौ मयुराबाई द्रविड

समाजमुधारणेचे एक महत्वाचे यग म्हणून नाट्यकलेचे स्थान विशद केल्यानंतर रंगभूमीवरील पुरुषवेषधारी आणि स्त्रीवेषधारी नट्यांच्या पायाळात, हालचालीत, अभिनयान ज्या उणीवा आढळून येतात त्याचे सौ द्रविड यांनी अनेक उदाहरणे देऊन वर्णन केलें. स्त्रियांच्या भूमिका पुरपच करीत असल्याने त्यांचे टोप परिधान करणें, छातीचा बराचसा भाग उघडा दिसला अशा आळ्या चापरणें, अप्रमाणशीर वस्त्रपरिधान करणें इ. माष्टी स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्या असता किती कलाहीन दिमतात याचे सौ द्रविड यांनी तपशीलवार विवेचन केले. बाही नटाच्या अभिनयाच्या पद्धतीविषयी त्या लिहितात, 'हो (स्त्रीवेषधारी) पात्रें स्त्रीस्वभावाची व स्त्रियांच्या स्वाभाविक बिनयाचा पायमल्ली करीत आहेत अस वाटून मनास खद होतो' रंगभूमिव्यतिरिक्त इतर बऱ्या नटानी नाट्यी पद्धतीने वागण्याचे माझून याव

विरकोळ एकूण सुमारे १२०० रु

प्रत्येक नाटक मंडळीत १०।५ मुल तरी असतातच हल्ली नृत्याचा भाग वाढू लागल्यान ही मर्यादा १५।२० पर्यंत वाढी टिकाणी आहे सब नाटक मंडळ्या मिळून सुमारे ४।५ शें मुल या घद्यात आहेत

लेखी परीक्षा

(१) आमच्यातील सुशिक्षित समाजाच 'नाटककलेविषयी व नाटक मंडळ्याविषयी कतव्य कोणते ? व ता समाज त कतव्य कितपत पाळीत आहे ?' या विषयावरील दोन निवधाना अनुक्रमे १ व २ अशी बक्षिसे देण्यात आली

नाट्यसंस्थाप्या रणार्था

(१) किलोस्कर ना म दिलेल्या नाटकघद्यापामून त्यातील लोकास काय फायदे कळून घेता येतील' या विषयावरील श्री देवस्वळी व श्री 'दत्तात्रय' यांच्या निवधाना अनुक्रमे १ व २ अशी बक्षिसे देण्यात आली

(२) महाराष्ट्र, कोल्हापूरकर व स्वदेशहितचिंतक या नाटक मंडळ्यानी 'बीर, वरुण व हास्य यापैकी एका रसाचे सनास्त्र विवेचन व साभिनय प्रात्यक्षिक' या विषयावर नटवर्गासाठी स्पर्धा घोजिली होती

पुर्णा

या सत्रेलात श्रीमंत ग श्री ऊर्फ दादासाहेब खापर्डे व श्री सी भा जोशी यांची भाषणे झाली

संयुक्त प्रयोगाची गणोत्री

पाटणकर श्रीमहालक्ष्मीप्रामादिक व कोल्हापूरकर या नाटक मंडळ्यातील प्रमुख नटानी मिळून 'मृच्छकटिक' नाटकाचा संयुक्त प्रयोग करून दाखविला त्यात शंकराची भूमिका प्रसिद्ध नट श्री शिवरामपंत जोशी यानी केली

श्री भाडे यांच्या तबल्याचा कार्यक्रमहि झाला

अध्यक्ष : के. रा. छापखाने

९. पुणे

१९१३

सांगलींतील प्रसिद्ध वकीलः
मराठी रंगभूमि व नाट्यक्षेत्रां-
तील एक दक्षिक. मोहनतारा
(नाटक), स्वाध्याय, ज्ञानेश्वरी
योगेंचे लेखक.

नाट्य संमेलनाचें नववें अधिवेशन पुणे येथील किलोस्कर नाटकगृहात
चिन्ताकर्षक नाटक मंडळीच्या विद्यमाने दि. १९, व २० मे १९१३ या
दिवशी साजरे झाले. श्री. केशव रामचंद्र छापखाने हे अध्यक्ष होते.

संमेलनाला पुढील नाटक मंडळीचा उपस्थित होत्या.—(१) चिन्ताकर्षक
ना. मं. (२) किलोस्कर ना. मं. (३) भारत ना. मं., (४) नाट्यकला
प्रवर्तक ना. म. व (५) सोशल क्लब (पुणे). राजापूरकर व पाटणकर
यांचे प्रतिनिधि संमेलनाला उपस्थित होते.

पुढील नाट्यमहस्यांनी पत्रद्वारा महानुभूति व्यक्त केली होती (१)
माणिकप्रभू ना. म. (२) नूतन ना. म., (३) भारतेन्दु ना. मं.,
(४) कोल्हापूरकर ना. म., (५) महाराष्ट्र ना. मं., (६) ललितकलादर्श
ना. म., (७) ग्वाल्हेरकर ना. मं., (८) लक्ष्मीव्यंकटेश प्रासादिक
वेळगावकर स्त्री. ना. म. व (९) आर्यानंदोद्भव पुणेकर ना. मं.

नामिकचे वकील श्री. रा. ग. प्रधान व प्रा. गो. गो. टिपणीस यांनी
विस्तार पत्र पाठवून आपले मनोगत व्यक्त केलें होते. प्रा. टिपणीस यांनी
आपल्या पत्रात डे. ए. नोसायटीप्रमाणें नाट्यविषयासाठी एक स्वतंत्र मोना-
यटी स्थापन व्हावी अशी इच्छा व्यक्त केली होती. त्या संस्थेच्या आग्रहानें
एक मगीत व एक गद्य अशा दोन नाट्यमहस्या चालवाव्यात, विद्वानांनी मान्य

बलेलीच नाटक या सस्यानी करावीत, न बेल्यास त्याच्यावर बहिष्कार घालावा इ. सूचना प्रा. टिपणीस यांनी बेल्या होत्या

चित्तावपक मंडळीतर्फे स्वागत करताना श्री रामभाऊ गाखल म्हणाले
 “भारत नाट्य समाज व नाटक मंडळी यांच्यात पोटा आणि अवयव यांच्या
 संबंधाप्रमाणे निवट गबंध आहे. एकीबद्दल समाजातील विद्वान व
 - रसिकांची मार्मिक दृष्टि व दुसरीबद्दल सरकारची चौकस दृष्टि अशा दृष्टीच्या
 प्रकाशाने नाटक मंडळीपाना आपले बाय साप्रेत करावे अगत आहे

अध्यक्षांच्या निवडीबद्दल रीतसर सूचना—अनुमोदन होऊन अध्यक्ष श्री
 छापसान स्थानापन्न चाल्यानंतर संमेलनाचे चिटणीस श्री वरवे यांनी
 नाट्यसंमेलनाच्या तापयंतच्या कार्याचे निवेदन वाचून दाखविले त्यातील
 ठळक गोष्टी—(१) नाट्यविषयक सुनिश्चित चपा या पुस्तकाचे प्रका-
 शन, (२) नाट्यवस्तुसंग्रहालयाचा उद्घाटन, (३) नाट्यविषयक लेखी
 परीक्षा व साहित्य परीक्षा (४) नाट्यव्यावसायिकांना मदत करण्याचा
 योजना, (५) नाटक व प्रयोग यांना परवानगी मिळण्यासंबत ज्या अडचणी
 येतात त्यासंबंधी सरकारबरोबर पत्रव्यवहार

नवीन नाटक पत्र करवून घ्यामाठी शे.मारांगी सारंगी व्यवस्था
 करणे व नाटककलाविषयक यत्नमानपत्र चालू करणे ह्या सूचना बेल्यानंतर
 चिटणिसांनी राजापूरवर ना. भ. चे नाटककवि श्री शंकरराव वडायकर
 यांच्या निघनावद्दल दुखवटा व्यक्त केला

अध्यक्षीय भाषण

याचा मृत्यु, प्रमत्तयास, इ नाटकाचा अपवाद आहे) वीरतनय, शारदा ही नाटके ओढून ताणून आनंदपर्यंतसाठी करण्यात आली आहेत केवळ जुन्या नाट्यशास्त्रनियमाच्या आडवाठीमुळे हे होत असेल तर इतर बाबीत आग्ल पद्धतीचे अनुकरण नेल्यावर या बाबतीत ते का करू नये ?

(२) नाट्यशास्त्र — लेखक श्री ना के बेहेरे

या निबंधात श्री बेहेरे यांनी सारांशरूपाने पौराणिक व पारंपारिक नाट्यशास्त्र व नाट्यवाङ्मय याचा इतिहास कथन केला

(३) इंग्रजी पद्धतीवर बसविलेलं सगोताचें नोंदशन —

लेखक श्री खडकर

या निबंधात आपल मगीत जगाला समजावे यासाठी ते इंग्रजी नोंदशन पद्धतीने करणे इष्ट आहे असा विचार मांडला होता

(४) नट व नाट्य — लेखक श्री ब ह पंडित

नाटकाचे हृद्गत व्यक्त होण्यासाठी नटाला कोणत्या गुणाची आवश्यकता असते याचे वर्णन या निबंधात आहे 'नटस चागले स्वरूप, चांगला आवाज भूमिका समजण्याजोगी बुद्धि प्रमत्तावधान मृष्टिनिरीक्षणाची सवय वेहेत्याचे स्नायु हलवून निरनिराळ मनाविकार दाखविण्याचे सामर्थ्य, स्वीकृत भूमिकेशी सादात्म्य होऊन जाण्याची शक्ति मोतिमत्ता इ गुणाची अपेक्षा असते' असे लेखकाचे मत आहे

(५) 'सामाजिक नाटकांचा नैतिकदृष्ट्या परिणाम' —

लेखक श्री दडवते

नाटकाचा चांगुलपणा किंवा वाईटपणा हा नाटकात प्रतिपादन केलेल्या मताचा लोक वशा रीतीने उपयोग करून घेतात यावरून ठरवावयाचा असतो सामाजिक नाट्य लिहिण्याचे काम फार जबाबदारीचे आहे त्यासाठी समाजात चाललेल्या मव गोष्टीचे पूण ज्ञान हवे समाजाच मन न दुखविणारी पण सामाजिक सुधारणांच्या कामी उपयोगी ठरणारी नव्या सुधारणांचा पुरस्कार करणारी परंतु जुन्याची हेटाळणी न करणारी अशी नाटके हवी असल्याचे श्री दडवते यांचे मत आहे

(६) जुनी व नवी नाटके — लेखक डॉ वि गो चिपळूणकर

पूवी नट आणि नाटकमंडळ्या यांच्याकड लोक तुच्छतेने पाहात असत

परंतु आता ही प्रवृत्ति बदलली असून नटाना मानान वागविऊ जात आहे या स्थित्यंतराचा निर्देश करून डॉ चिपळूणकर यांनी मराठी नाट्यक्षेत्राचा याडव्यात आढावा घेतला परंतु सध्याच्या नाट्यमंडळांच्या दर्जाविषयी ते म्हणाल, ' जुनी मराठी नाट्ये चांगली होती, पण अलीकडची नाट्ये भिकार आहेत त्यात फाजील व पाचकळ धूगार असतो " नाट्यात वाम करणाऱ्या मुलाची स्थिति फार शोचनीय असते असे डॉक्टरांनी शेवटी नमूद केल हात

(७) नाट्यरचना — लेखक हरि नारायण आपटे

" नाट्यक्षेत्रे कवि, नट, चित्रकार या तिपाच बौशत्य एकवटलेले असते या त्रयीचे समेलन जर चांगले व्हायला नाही तर त नाट्यक्षेत्र नव्हे नाट्य हे कोणत्याही स्वरूपाचे असले तरी त्यापासून आनंदच हातो हरिश्चंद्राचे दुःख पाहून डोळ्यावाटे जरी अश्रू वाहत असतात तरी आतून एक प्रकारचा आनंदच होतो नाटकाचा विषय बोणता असावा याविषयी निर्बंध घालणे शक्य नाही ही एक उपकला आहे व सर्वस्वी कवीच्या चातुर्यावर अवलंबून राहिल सविधानवात वाळाधो, स्थळाची व कृतीची, एकात्मता असण हेहि आवश्यक आहे "

(८) सामाजिक सुधारणा व नाट्ये याचा संबंध— लेखक प्रा गोविंद चिमणाजी भाटे

सामाजिक नाटकातील मतप्रतिपादन हे वादग्रस्त असते तरी ते दृष्ट परिणामदायी होण्याचाच समभव आहे हे सांगताना प्रा भाटे यांनी पुढील मत मांडले माझ्या मने सद्वृद्धीने सदुद्धाने व शुद्ध अंतःकरणाने लिहिलेली नाट्ये, मग ती सामाजिक सुधारणस अनुकूल असोत वा प्रतिकूल असोत, दृष्टच आहेत

लेखी परीक्षा

या समेलनात परीक्षेसाठी 'हॅम्लेट' नाटक नेमले होते, आणि नाट्यवार श्री गोविंद बल्लाळ देवल यांनी नाटक मंडळी एकाच्या मालकीची असावी की भागीची असावी आणि ती फिरती असावी किंवा बैठी असावी' या विषयावर एव प्रश्नपत्रिका काढली होती

या दोन्ही परीक्षांचे निवाल प्रसिद्ध झालेले नाहीत

क्रमगुणक

मनोरजनाच्या कार्यक्रमात चित्तावपंथ नाट्य मंडळीने 'तोतयाचे बड' या नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला या मंडळीला भारत नाट्य समाजातर्फे अध्यक्षांच्या हस्ते एक सुवर्णपदक अर्पण करण्यात आले

समारोपाच्या भाषणात अध्यक्ष म्हणाले, "नाटकाचा धडा हलक्या प्रतीच्या लोकाकडे होता आणि तो ब्राह्मणवर्गाने करू नये असा एक पक्ष आपल्यापुढे मांडण्यात आला कुशीलवाचा यदा सरदारी घेऊन इतका विषय अधिकाऱ्याच्या घड्याइतका उच्च नाही हें खरें पण म्हणून त्यात पडू नये असे म्हणणे हे सांप्रतच्या इंग्रजी मनुत तरी चालणार नाही परिस्रितीला अनुरूप अशी योजना होणे आवश्यक आहे नाटकघटातील लोकांची व प्रत्यक्ष घटाची सुधारणा वशी करता येईल याचा विचार करणे हे नाट्य समेलनाचे कर्तव्य आहे सामाजिक नाट्य लिहिणे असेल तर ती रसपूर्ण असावी व लोकांना पसत पडावी, ही जबाबदारी ओढवूनच नाट्यकाराला नाटक लिहावे लागेल ..कोणता बवि चिरायु होण्यास पात्र, ह इतिहास ठरविणार आहे "

अध्यक्ष शि म पराजपे

१०. पुणे

१९१४

‘काळ’ कर्ते : लोकमान्याचे
प्रमुख अनुयायी : लेखन नि
भाषणे यांनी मराठी जनतेत
जागृती केली : पहिला पाडव
है याचें नाटक.

हें संमेलन पुणे येथील आर्यभूषण नाटकगृहात सोशल क्लबच्या वतीने
दि २१ व २२ मे या दिवशी भरविण्यात आलं थो शिवराम महादेव
पराजपे यांनी अध्यक्षपद स्वीकारले होते

प्रत्यक्ष वा प्रतिनिधिरूपात उपस्थित नाटक मंडळ्या— (१) किलोस्वर
स ना म, (२) वमईकर स ना म, (३) श्री साईनाथ प्रासादिक स
ना म, (४) रॉयल अॅमेच्यूर क्लब, मुंबई, (५) डेक्कन सोशल क्लब, (६)
गंधर्व ना म, (७) भारत ना म व (८) नाटकचक्रा प्रवर्तक स ना म

पुढील नाटक मंडळ्यांनी पत्रद्वारा शुभेच्छा व्यक्त केली होती (१) नूतन
आर्य काल्हापूरकर स म, (२) लक्ष्मीवक्त्रेश प्रा स्त्री म म, (३)
पाटणकर स ना म, (४) महाराष्ट्र ना म, (५) भाणिकप्रभू स ना म,

नाट्यवस्तुसंग्रह व ग्रंथ-संग्रह याची वाढ होत आहे" आपल्या भाषणात श्री. बरवे यानी मागील वर्षात दिवंगत झालेल्या नाट्यसेवकाना श्रद्धांजलि अर्पण केली

(१) सदाशिवराव भावे

(२) मुन्ईच्या पारशी नाटक मंडळीचे मालक व प्रख्यात नट श्री बालीवाला यानी आपली कंपनी विलायतेला नेऊन तेथे नाव मिळवले होते हरिश्चंद्र हे त्याचे नाटक मराठी व गुजराथी अशा दोन्ही भाषात लोकप्रिय झाले होते

(३) राजापूरकर नाटक मंडळीचे व्यवहारदक्ष व कर्तृत्ववान मालक श्री बाबाजीराव राणे नाट्यसमलनाच्या मूळ कल्पनेला मतं स्वरूप देण्यात बाबाजीरावानी मोठा हातभार लावला होता

(४) खडेरव भिकाजी बेलसरे— शेक्सपीअरच्या नाट्यकृति मराठी भाषेत आणण्याची मोठी कामगिरी श्री बेलसरे यानी अत्यंत परिश्रमाने पार पाडली त्याबद्दल त्यानी माजी गव्हर्नराकडूनहि प्रशंसा मिळविली होती

(५) सुमेरसिंगाची प्रसिद्ध भूमिका करणारे श्री गोपाळराव दाते. या श्रद्धांजलिबरोबरच श्री बरवे यानी नाट्यसेवकाचा सन्मान करणाऱ्या दोन गुणज्ञ संस्थानिकाना आदरांजलि वाहून त्यांच्याबद्दलचा आदर व्यक्त केला बडोद्याचे अधिपति श्री सयाजीराव गायकवाड यानी गधवं नाटक मंडळीला वर्षासन मजूर केले आणि इचलकरजीचे अधिपति श्री बाबासाहेब घोरपडे यानी नटसंघाट श्री गणपतराव जोशी याना परितोषिक देऊन त्यांच्या नाट्यगुणाचा उचित गौरव केला

या गुणग्राहकतेबद्दल उभय संस्थानिकाचे आभार मानण्यात आले

अध्यक्षीय भाषण

अध्यक्ष श्री शिवरामपंत पराजपे यानी आपल्या भाषणात भरतमुनिप्रणीत नाट्यकलेचा इतिहास सांगून त्याचे प्रस्तुतच्या स्थितीतहि पूर्णरूपाने साम्य कस आहे याचे विवेचन केलं हल्ली नाटकापामून द्वैत उत्पन्न होत किंवा नाटकमंडळ्यास पैशाची जशी अडचण पडते तशी नाटकाची उत्पत्ति झाली त्या वेळी पडली होती, ती भागविण्यासाठी कुवेर सावकार कसा उभा राहिला याचो माहिती अध्यक्षांनी आपल्या विशिष्ट शैलीने रंगवून सांगितली

पालिदास, भवभूति यांच्या नाटकांची शारवी सागून 'नटवग घागला दागला तर त्याची योग्यता समाजात वेवढी वाढल याचेहि दिग्दर्शक बॅल नट, नाट्य मंडळीचा व नाट्यकार हे राष्ट्राच घटक' आहेत, या नात्याने त्याची योग्यता व कर्तव्ये किती उच्च प्रकारची आहेत याच विवचन वेल्यानंतर अध्यक्षांनी नाट्य मंडळीचात अलीकड मुर पाळेल्या फाटाफुटीच्या प्रकाराबद्दल आपले विचार सांगिते ते म्हणून, 'असा घडामोडी टाळता येणे दुरापास्त असल्यास ही अनवता वृत्ताच्या वाढीप्रमाणे स्वाभाविक असून अगहि स्थितीत परस्परान्नी एवाप्यान घागले पाहिज आणि 'पोट आणि अवयव' या गाष्टी प्रमाणे भरत नाट्यसमाजास गवघ ठवण पाहिज परमद्वाराच्याच मतानुव आपल्या राष्ट्राग वरच्या दर्जाला न्यावयाच आहे व त्यासाठी तो आपल्याला सध्या अग अनव सत्वापाठा प्रवृत्त करतो आहे ह ध्यानात ठवून आपण प्रत्येक कार्यात त्याची ही इच्छा पूर्ण होण्यासाठी उच्चाभिलाषा घेऊन आपापल्या कर्तव्यात उत्तर असण पाहिज

नाट्यगुण परीक्षा

या समलनात लसी परीक्षा न ठवता उमेदवार नटाची नाट्यप्रामिनाची परीक्षा ठवण्यात आगी होती नटान दुसऱ्या पात्राची सहमा अपेसा न ठवता एका भूमिकेच सुमारें अर्धा ताग सवेय प्रात्यक्षिक दाखवाव आगी हो योजना होता त्याप्रमाणे सोनठ कलकमधील कलावताना 'देवयानी' नाट्य व 'वर्णितापल्ली' हा विनोदी चुटका करून दाखवला श्री रा ने वाळसेकर यानी नपय्यपाठ 'या वरमणूक' पात्रातील प्रमगाच प्रात्यक्षिक दाखविले या सर्वांना प्रसापत्र देण्यात आली श्री ग व बोडस यानाहि एक प्रसापत्र देण्यात आले

पुर्वा

समलनात झालेल्या भाषणाचा सारांग पुढीलप्रमाणे ---

माजी अध्यक्ष श्री छापखान यानी भारत नाट्य समाजावर वृक्षाचे रूप करून तो आता ललितकलाच्या स्वरूपात कसा प्रफुल्लित होत आहे : उत्तरोत्तर कलद्रूप होण्याचीहि अवस्था कशी दाखवीत आहे याचे वनस्पती शास्त्राच्या आधारान वणन केले

श्री शंकरराव मुजुमदार यांनी नाटक मंडळ्याच्या सध्याच्या रचनेत एकट्याची मालकी, भागीदारी, नियामक बोर्डांनुसारी, हिशेबारी अशा ज्या अनेक पद्धति आहे त्याची माहिती देऊन सर्वांत जुनी आणवारीची पद्धत व तीत त्यातल्याच एखाद्या व्यवहारददा प्रमुख व्यक्तीच्या तयाने चालण्याची गिस्त ही रचनापद्धत जास्त उपयोगी असल्याचे आपले मत सांगितले. नाटक-मंडळ्यातील फाटाफुटी या स्वाभाविक असल्या तरी मूळ कायम राखूनच शाखा विस्तार करण्याची त्यात प्रवृत्ति न दिसली तर त्या श्रेयस्कर ठरणार नाहीत असा स्वतःचा अभिप्राय सांगितला.

श्री गो गो टिपणीस यांनीहि याच विषयावर भाषण करून अमले प्रकार येगिस्त, घद्याच्या भरभराटीस नुवसानवारव आणि बहुतेक अपस्वार्थप्रेरित असल्याचे सांगितले. नाटक मंडळ्यात लहान मुलांच्या शिक्षणासबधी जी अनास्था दिमून येते तीवहल श्री टिपणीस यांनी नाटकमंडळ्यांना दोष दिला, आणि उत्तम व्यवस्थेचो एखादी नमुनेदार नाटकमंडळी वरून दाखविण्याची

नाट्यप्रयोगात अतिशयोक्ति, उत्तानविकार प्रदर्शन व अमानुष प्रमग वसे घालण्यात येत असतात व त्यामुळे शुद्ध व प्रसूद मनाने प्रयोग पाहण्याची वशी नोंद उरली नाही' हे दाखवून त्या प्रकारचा स्पष्ट निषेध दला

आभारप्रदर्शनानंतर संमेलनाचा कार्यक्रम समाप्त झाला (या समलनात सासणी बैठकीत झालेल्या विचार विनिमयाचे ठिकाण सुल्या बैठकीत मजूर झालेल्या ठरावाचे वृत्त मिळाले नाही)

अध्यक्ष रे ना वा टिळक

११. मुंबई

१९१५

मुलाफुलाचे कावि • लिग्शन
असूनहि मराठी संस्कृतीचे
उपासक

हें समेलन मुंबई येथील गायब महाविद्यालयाच्या जागेंत दि २० व २१ मे १९१५ या दिवशी भरले होत. समेलनाचे निमंत्रण भारत नाटक मंडळीने दिलेल होते आणि अध्यक्षत्वानी सुप्रसिद्ध मराठी बबिवय रे नारायण वामन टिळक याची योजना झाली होती.

समेलनास पाठविलेल्या सदेशात श्री न. वि केळकर यांनी समेलनाच्या वायबि वणन "Co operation of free thought between dramatic companies and the world of their enlightened sympathisers outside" असे केलेल होत.

अध्यक्षीय भाषण

‘नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून श्री टिळकानी कोणती प्रभु सेवा आणि जनसेवा केली?’ या ख्रिस्ती मित्रांनी विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तर देताना अध्यक्ष म्हणाले, “ज्याला व्यवहारात धर्म म्हणतात त वास्तविक ‘जीवन’ आहे पारलौकिक, एहिक, समाजिक, राजकीय, वाङ्मयात्मक इ या एकाच जीवनाची विविध रूपे आहेत नाट्यकला व नट मिळून जी सत्ता बनते तो या जीवनातला एक ‘तरंग’ आहे व हा तरंगहि शुद्ध परिपूर्ण व परिणाम्य असावा ही ईश्वरेच्छा पार पाडण्यासाठी रेव्हरंड या नात्याने मला नाट्यक्षेत्रातहि घेता आले आहे.”

नाट्यकलेचे स्वरूप सांगताना ते म्हणाले, “नाट्यकला ही शक्तृत्व, गान, अभिनय आणि आलेख याचे मिश्रण-रमणीय समीकरण आहे नाट्य हा मानवी बुद्धीने प्रगल्भ, उदात्त व कमनीय केलेला स्वभाव आहे नाट्य हा मनुष्याचा स्वभाव आहे खरा, पण त्याची अनियंत्रित वाढ थांबवून त्याला बुद्धिमत्तेने मुरड घालून चांगले वळण दिले पाहिजे

साप्रत नाट्य व नट यांना हीनत्व प्राप्त झाले आहे, परंतु इंग्लंडसारख्या अर्वाचीन ख्रिस्ती देशात नाट्य व धर्म ही एक हाती व आहेत म्हणून माझ्यासारखा धर्मप्रचारक या संमेलनाची पुरा वाटण्यास उद्युक्त झाला आहे

कोणत्याहि राष्ट्राचे लोक जाग झाले, राष्ट्रजीवनाच्या नवीन लाटेने पोहो लागते म्हणजे ते नाट्यकलेचे प्रसाधन करू लागतात (या विधानाच्या समर्थनासाठी अध्यक्षांनी इंग्लंडमध्ये घालत्या लोकजागृतीचे उदाहरण दिले) इंग्लंडमध्ये नाट्यवाङ्मयाने लोकांपुढे निवत माणसं उभी केली तेथूनच नाट्यकलेच्या उत्कर्षाला आणि प्रकर्षाला प्रारंभ झाला बाही प्रमाणाने आपल्या दमानहि अमच झाले आहे आणि होणार आहे तीस-चाळीस वर्षां पूर्वीची स्थिति पालटली आहे जग नटाच कोटु करायला, त्यांना आपल्या अधिकाधिक आढून घ्याला व त्याच्या कला महदयनन विचार करायला तयार आहे नटाना उद्गून अध्यक्षांनी पुढील सूचना केल्या—

(१) उपटपूढासारखी विनादपार्त्रे नगावीत

(२) आत्मगत भाषण टाळावी, आत्मगत विचार मूक अभिनयां व्यवत व्हावेत

- (३) ज्या ठिकाणी रसाची उत्कटावस्था असेल तेथेच संगीत योजावे
 (४) अभिनयाच्या दृष्टीने नटाचा विचार, उच्चार व आचार यात साहचर्य असावे
 (५) संगीत नाटकातील पदांच्या रचना व चाली अभिनयाला साजंशा व सशास्त्र असाव्या

भाषणाच्या शेवटी मराठी नाट्यकलेपासून कोणती अपेक्षा आहे हे सांगताना रे टिळक म्हणाले, "आज आम्हाला शेक्सपियर पाहिजे आमच्या लोकांत स्वदेशाभिमान जागृत करायला प्रति शेक्सपियर येथे निर्माण व्हायला पाहिजे ज्या दिवशी आम्ही लोकाभिरुचीचे गुलाम नमून तिला वाकवणारे, हवी तशी करून घेणारे तिचे मालक आहोत ' या आत्मप्रत्ययाचे नट निर्माण होतील त्या दिवशी ही आपली महाराष्ट्रभाषा व महाराष्ट्रराजभूमि जगाला आणखी एक शेक्सपियर द्यायला सज्ज होईल आजचा वाळूच मुळी ध्येयाचा आहे तेव्हा उच ध्येय असल्याचाचून नाट्यकवि हे लोकशिक्षकाचे काम चांगले करू शकणार नाहीत "

"जगाला भीष्म, रामचंद्र, हरिश्चंद्र प्रत्यक्ष पहावेस वाटल तर ते तुमच्या नीतिशुद्ध वर्तनाने सापडोत म्हणजेच तुम्ही राष्ट्रोद्धार करण्यास प्रवीण ठराल" असे उद्गार काढून अध्यक्षांनी आपले भाषण संपविले।

नाट्यगुणपरीक्षा

समेलनात नाट्यप्रवेश करून दाखविणाऱ्या नटाना त्याच्या प्रावीण्याबद्दल भारत नाट्यसमाजाकडून प्रशसापत्रके देण्यात आली

ठराव

समेलनात पुढील ठराव मजूर झाले

(१) आक्षिप्त वाढूमयासवयीचा ठराव—'सरकारने आक्षेपाहून भाग वगळून नाटके करण्याची परवानगी चावी'

(२) प्रयोगासाठी परवानगी मिळवताना ज्या अडचणी येतात त्या दूर व्हाव्यात

(३) नाट्य मंडळातील भागवडीचा (मतभदाचा) निवाळ मरत नाट्य समाजाने नमलेल्या पचामार्फत करून घ्यावा

अध्यक्ष : शं. ना. मुजुमदार

किलॉस्कर नाटकमंडळींतले
सुरवातीचे प्रमुख नट व कुशल
व्यवस्थापक : रंगभूमि मासि-
काचे संपादक : मराठी रंग-
भूमीवर यांनीं आमरण नितान्त
प्रेम केले.

वारवं संमेलन पुण्याच्या किलॉस्कर नाटक-गृहांत, राजापुरकर नाटक
मंडळीच्या वतीने, दि. २९ व ३० मे १९१६ या दिवशी भरविण्यांत
आले. संमेलनाचें अध्यक्षपद किलॉस्कर नाटक मंडळीचे कर्णधार श्री. गंकर
बापूजी मुजुमदार यांना देण्यांत आलें होते. संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान
नाट्यव्यावसायिकाला मिळण्याचा हा पहिलाच प्रसंग.

अध्यक्षीय भाषण

अध्यक्ष श्री मुजुमदार यांच्या भाषणात पुढील विचार व्यक्त झालेले
आढळतात.

(१) महायुद्धामुळे नाटकघंटाच्यापुढें अनेक स्वरूपाच्या अडचणी उभ्या
राहिल्या आहेत त्याचा विचार होणें जरूरीचें आहे.

(२) गेली ३४ वर्षे संमेलनाच्या कार्याला विशेष उत्साह नाही. (भरत
नाट्य समाजामवधी 'रंगभूमि' मासिकात अशी टीका आली होती की,
"भ ना. समाजाची स्थिति क्षयरोग्यासारखी आहे. ठेंवा खात खात त्याने
१२ वर्षे काढली, या मर्व गोष्टी तडीस नेण्याचें श्रेय श्री. वरवे यांना
एकचालाच आहे")

(३) स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीच कराव्या अशा स्वरूपाची मते व्यक्त
होऊ लागली आहेत; परंतु सांप्रतच्या सामाजिक परिस्थितीचा कल पाहता या

प्रश्नाची चर्चा आणखी नाही वर्य करू नये

(४) नाटकविषयक अनेक कायदे होत आहेत धिएटरसबधीहि कायदे होत आहेत तिकडे लक्ष देणे जरूर आहे

(५) समेलनात नटवग फारसा भाग घेत नाही ही विषयाची गोष्ट आहे नाट्यकलेचा उद्धार व्हावयाचा असेल तर नटवगनिच तो वेला पाहिजे विद्वान मंडळी राज रजवाडे समाज हे सर्व सहानुभूति दाखवून आपले बतव्य पार पाडीत आहेत पण नटवगनि अद्याप स्वतः काही वेगळे नाही

नियमपाळन

(१) 'नाट्यकला आणि नटवग समाजात विशेष आदरणीय होण्यासाठी कोणत्या गोष्टीची आवश्यकता आहे आणि नटवगाची पात्रता वाढविण्यास त्याने काय केले पाहिजे या विषयावरील निवधासाठी विलॉस्कर ना म नें व २५ जाहीर केले होते

(२) नटाचे आरोग्य व चर्चा या विषयावर डा काळोस यानी आपला नियम वाचला

(३) श्री सवाई गंधर्व यांना आपल्या निवधात शास्त्रीय संगीताचा प्रसार व्हावा अस मुचविठ

पर्याय ठराव

समेलनात श्री ना के बहरे प्रा थी नी चाफकर थी अ व कोल्हटकर यांचा भाषणे झाली

समेलनात मजूर शाऱेल्या एवा ठरावान्वये नाटक विषयक कायद्याची सुधारणा व्हावी अशी सरकारला विनंता करण्यात आली

दुसऱ्या ठरावावर्ये शक्सपिअर-नित्तमावत्सरिक जममहोत्सवाच्या प्रसंगानिमित्त शक्सपिअरविषयी आदर व्यक्त करण्यात आला शक्सपिअरच्या नाट्यवाङ्मयाचा विश्वात्मकता आणि विंगप म्हणजे मराठी रंगभूमीवर असलले त्याच ऋण यामवर्यो विवचन करणारी प्रा चाफरर थी गो वा कानिटकर, श्री गो क दामल यांची भाषणे झाली

१३ पुणे

१९१७

अध्यक्ष कृ. प्र. खाडिलकर

मराठीतील अमंगपय
नाटककार आणि प्रख्यात
नाट्यशिक्षक लोकमान्य
टिळकाचे राजकीय आणि
वृत्तपत्रसृष्टीतले उजवे हात.

हे समलन गद्यव नाटक मंडळीच्या विद्यमान पुणे येथील किलॉस्कर नाटक
गृहात दि ४ व ५ जून १९१७ या दिवशी भरल होत 'समेलनाचे अध्यक्ष
श्री कृष्णाजी प्रभाकर ऊफ बाबासाहेब खाडिलकर हे होते

अध्यक्षीय भाषण

कवि हा स्वतः ससारताल आनंद उपभोगून दुसऱ्याचा ससार आनंदमय
करीत असता तो राजसत्तेच्या झाडाला सोडीत नाही तो मानिकात्रा
जुमानान नाही त्याची प्रतिष्ठा असत की रसाने मो राजाला भिजवून
टाकीत ब्रह्म जस विश्वात्रा व्यापून दगागुळे उरत तसाच कवि हा राज
सत्तेला व्यापून पुन रगभूमीवर प्रकट होतच असतो रसामध्ये जो एक प्रकारचा
वग अमता त्यामुळेच कवीमध्ये सामर्थ्य येत असत

रणागणापासून जसा वीरखतीचा उगम तशीच पुरुषापासून धारवृत्ता
पासून राजवैभवापासून रसाचा—नाव्याचाहि उत्पत्ति आहे आम्हा कवीच्या
मागामाग वीरपुरुष किंवा धारवृत्ताच्या मागामाग आम्ही असा हा वाय आणि

१ या सनत्ताचा तबिस्तर वृत्तान्त मिहू शक्य नाही मात्र खाडिलकरांचे अध्यक्षीय
भाषण त्याच्या 'खाडिलकरांचा लेखनग्रह' या ग्रंथान (भाग २ रा) प्रसिद्ध शाळे अमल्यार्ने
याचा सारांश देणे शक्य शाळे

रम यामधील अन्योन्यसदय आहे माझा हिंदुस्थान, माझें महाराष्ट्र वीर पुरपाणी वेव्हा गजबजून जाईल, यक्ष उज्ज्वल स्वरूपाने वावर लागेल, अशी तळमळ कवीना लागून राहिलेली असते कवि व वीर याचा हा आधी मामूनचा परस्परपोषक चमत्कार पूर्वी महाराष्ट्रात स्वराज्याच्या वेळी दिमून आला कवीचे राज्य व वीर पुरपाचे राज्य महाराष्ट्रात एकाच वेळी नादले

‘दुनियने कल्याण मी करीन’ अशी वीरवृत्ति ज्याच्यात आहे त्याची कीर्ति कवीनी गायची नाही तर कुणाची गायची ? ससारी जगास कर्मयोगाला प्रवृत्त करणे हे वीराचे काम, हे कवीचे काम ! राष्ट्राला सुखी करीन हा पीळ वीराना पडेल तेव्हा कवीच्या अंत करणात कालवाकालव होईल, तो वाव्य बोलेल, तो रस ओतील, तो नाटक गाईल ! काममोहित श्रीचमिधुनाला मारताना पाहून बाल्मोक्तिसारख्या आज कवीच्या सोडून वाव्यरूपाने सापवाणी प्रकट झाली मसारकुखाची राखरागोळी झालेली पाहून सापवाणी उच्चारणे कवीला अपरिहार्य आहे कवि साप बोलेल तोच वीरवृत्ति आळखील

ज्याचे कीर्तनविषयाशी तादात्म्य होते तोच उत्तम हरिदास असे राम-दासाना सांगितले आहे ज्याचे राष्ट्राच्या वीरवृत्तीशी, परमपुरपायांशी तादात्म्य झाले तोच उत्तम नाटककार होतो, य जो स्वतःच्या भूमिवेदी तादात्म्य पावला तोच उत्तम नट होतो हा कर्मयोगाचा संप्रदाय महाराष्ट्रात फार पुरातन आहे महायुद्धान राजकीय वातावरण घडाडून पेटले आहे, हाच काळ कवीना अनुकूल, वीराना अनुकूल, राष्ट्रभाग्योदयाला अनुकूल हाय याच काळी महाभारत समजळ हाच काळ नटाना व नाटककाराना हितावह आहे "

नियधरपर्धा

यदाच्या वर्षीहि फिलॉम्बर स ना म न गेल्या वर्षीचाच विषय निबया-साठी ठरून त्याला २५ रु च यत्तिस जाहीर केत हात

अश्वि सु रा जयकर

१४. पुणे

१९१८

राजकारण व कला याचा
सुरेख सगम साधणारे,
महाराष्ट्राला अमिमान
वाटणारे विख्यात कायदेपंडित
वचकते पुणे विद्यापीठाचे पहिले
कुलगुरु

हे मेलन पुण्याच्या नूतन आयमूषण नाट्यगृहात, महाराष्ट्र नाट्य मंडळीच्या
विद्यमान दि २७ व २८ मेला वें मुकुंद रामराव ऊर्फ बाबानाहेव
जयकर यांच्या अध्यक्षतेवागी भरल हानें

श्री बेळकर श्री खाडिलकर, प्रो आनु, दे भ पराजपे इ माजी अध्यक्ष्याच्या
व श्री टेंब प्रा फडके प्रा भाटे इ रमिकाच्या उपस्थितीत मेलनाच्या
कायत्रमागी प्रारंभ पात्र स्वागतार भाषणात महाराष्ट्र ना म च चालक
श्री बारखानीस म्हणाल नाट्यकारांनी व मंडाली आपलच पाय आहे
अम जाणून हें समेलनाच कार्य यासवी कराव गुणिगित समाज नटवम व
नाट्यमंडळाया ना एकमेवासासून दूरदूर राहता तामा नये अयाय परिवयानें
परस्पर हितच होणार आहे नटवर्गानें भारत नाट्यसमाजामारहया मध्यवर्ती
मंडळारडून त्याच्यापुढें निमाण होणाच्या जटवणी दूर वरून ध्याव्यात
रपाच्या पायद्यानाठा प्राटिडट वड' वाटारा तमच नाट्यप्रयाची एक
माठा लायवरा आसरा

चिटणामाच्या अन्वात व मदवावावानंतर अध्यक्षत्व भाषण दाज अध्यय
वें जयकर जाणया भाषणान म्हणार

नाट्याच्या पद्यामवधान गुणिगित वम तटव्य आहे हा समाज आरणी
तटव्यावया माडावयाम तयार होणार नाहें तापर्यंत नाट्याच्या पद्याची

प्रगति होणार नाही म्हणून सुशिक्षित लोकांची मंत्री व महारिता नाटक मडळघानी संपादन केली पाहिज. सध्याच्या नाटक मडळघानी आपले वतन सुधारणे पाहिज व समाजातील सुशिक्षित वर्गाची सहवास ठवला पाहिज. आज नटावटल सुशिक्षित मडळीत आदर नाही याच कारण नटाचे निवृष्ट वतन होय. आज जी हिंदी संस्कृति विद्यमान आहे तिचे उज्ज्वल स्वरूप लोकांपुढे मांडणे हेच नटवर्गाचे कर्तव्य होय. समाजातल हजारा स्त्री-पुरुष नाटक पाहण्यास येतात. नाटक हे समाजाचे — संस्कृत समाजाचे — चित्र असले तर वरमणुकीबरोबर त्यांना शिक्षणहि मिळणार आहे.

अध्यवर्ती अशा नाट्यभित्त सुशिक्षित मडळीच्या नवृत्ताखाली नाटक-मडळघानी नाम केले तर हल्लीचे बरेचसे दोष नाहीस होतील (या ठिकाणा अध्यक्षांनी पूर्वी चालेल्या कै. य. बा. कीर्तितर याच्या कालिदास एल्फिन्स्टन सोसायटीचा त्याचप्रमाणे कै. अण्णासाहेब किलोस्कराच्या उपक्रमाचा निर्देश केला). नाटक मडळघामध्ये आपल्या व्यंगाची जाणीव उत्पन्न होऊन श्री बरेवे यांनी स्थापितलेल्या भरत नाटक समाजाला त्या जीवर मदत करीत नाहीत व तद्वारा आपली उन्नति करून घेत नाहीत. तापयंत आपल्या नाटक मडळघाची व नटवर्गाची सुधारणा होणार नाही.

अशी सुधारणा करण्यासाठी अध्यक्षांनी पुढील उपाय सुचविले (१) नटासाठी प्राविष्ट फंडाची योजना (२) सगीत नाटकात गायनभिज्ञ नटाचा समावेश (३) नाट्यशिक्षणाची सोय (४) नाट्यप्रवाजे सप्रहालय, इ. इ.

पुर्वी

समेलनात झालेल्या भाषणाचा सारांश —

श्री कृ. प्र. खाडिलकर यांनी शाकुंतल नाटकाच्या पहिल्या व चवथ्या अकाच्या आधारे दुष्यंत व शकुंतला यांची स्वभावरेखना विशद करून सांगितली.

दे शि. म. पराजपे यांनी 'त्र्यंशुष्योदभवमत्र लोकचरितं नानारास वृक्षयते' या श्लोकाधारे नटानी कृत्रिम रंग वर्णरेखने भिस्त न ठवता विकार दश विण्यास अंत करणात वास करण्याया सत्वरजादि त्रिगुणाचा एकतानतेने उपयोग करावा असे सुचविले.

श्री व ह पंडित यांनी आधुनिक नाटकातील श्रुतींचे ऐतिहासिक दृष्टीने परीक्षण करून हास्यातिरेक आणि मगोतातिरेक हे दोष नाटकातून वमी करावेत असे सांगितले,

प्रा ना सी फडके यांनी, नदानी निर्मोड टीका झाली तरी डगमगून न जाता, अशिक्षित लोकांच्या स्तुतीला न भुलता, सुशिक्षित वर्गाच्या मतावड लक्ष देऊन चालावे व त्याच्या अभिप्रायाप्रमाणे नाटकाची निवड व नाटकातील अभिनय करावा अस सांगितले.

श्री श बा मुजुमदार आपल्या भाषणात म्हणाले, " एकीकडे नमाने समेलनाचे अर्क धाडत आहेत, परंतु त्याप्रमाणे दुसरीकडे त्याची उत्तरती वळा दृष्टीस पडत आहे विद्वान लोकांनी यावे, भाषणे करावीत व नाट्यव्यवसायाबाहेरच्या लोकांनी ती ऐकावीत या पलीकडे भरत नाट्य समाजाचे कायं वाहीएक झाल आहे असे निदर्शनाला येत नाही नाट्य मंडळ्याचा या उपेक्षावृत्तीने चौदा वर्षे जरी जरी समेलनात नाट्यध्यासवधान अहापोह चालला आहे तरी 'पालण्या घडघावर पाणी' हाच अनुभव आला "

चर्चेंत श्री न चि वेळकर, प्रा ग म भाटे व प्रा गो चि भाटे इ. विद्वानांचीहि भाषणे झाली

ममारोपाच्या भाषणात, " समाजातील सुशिक्षित वर्ग आणि नट यांच्या माहुर्याची आवश्यकता आहे हे या समेलनान उत्तम रीतीने सिद्ध करून दिले आहे " असे सांगून अध्यक्षांनी प्रा पराजपे यांच्या 'त्रैगुण्योद्भवमंत्र०' या चरणाच्या प्रतिपादनाचे समर्थन केले कोणतेहि चांगले नाटक रंगभूमीवर येण्यापूर्वी त्या नाटकावर एखाद्या पदवीधर व तज्ज्ञ गहस्थानिदून नटवर्गानि प्रवचन करून घ्यावीत, ती ऐकावीत व भग नाटक वसविण्याचे काम सुरू करावे ' अशी नटाना सूचना करून अध्यक्षांनी आपले भाषण संपविले

श्री गोविंदराव टेंबे यांच्या आभारप्रदर्शनानंतर समेलनाचा कार्यक्रम समाप्त झाला

अध्यक्ष वि वि वैद्य

१५. पुणे

१९१९

भारताचार्य. न्या लहे र चे
माजी न्या या धी श . गा टे
सशोधक आणे लेखक

हे अधिवेशन पुणे येथील राष्ट्रीय नाट्यशाळेच्या तर्फे नूतन आर्यभूषण नाटक-
गृहात दि १२ व १३ मे या दिवशी साजरे झाले. भारताचार्य श्री
चिंतामण विनायक वैद्य यांची अध्यक्ष म्हणून यावना झाली होती.

समेलनाला पुढील नाट्यप्रस्तुत्या प्रत्यक्ष चिंता प्रतिनिधिरूपाने उपस्थित
होत्या— (१) विल्लोस्कर स ना म (२) गंधर्व ना म (३) नूतन
स ना म (४) महाराष्ट्र ना म (५) सोशल वर्क, पुणे (६) गणेश
ना म (७) सिद्धराज स ना म. (८) तरुण मित्र मंडळी. (९) पाचवड
क्लब, (१०) बळवत गुणसेवक मंडळी इ इ

राष्ट्रीय नाट्यशाळेतर्फे स्वागत करताना चिटणीस श्री बरवे म्हणाले,

१ श्री अनंत वामन बरवे यांनी स्थापना केलेल्या नाट्यविद्यालयाची गुरुवात
होी आपर व्यक्तेश वेतकर यांच्या हस्ते १९१७ च्या त्रिपुरी पीपिमेस शाली १०१८ च्या
त्रिपुरी पीपिमेस या विद्यालयाच्या पहिला वाढदिवस समारंभ श्री वृ प्र सादिल्ल्या
यांच्या हस्ते झाला, त्यावेळी त्यांनी विद्यालयाचे नाव 'राष्ट्रीय नाट्यशाळा' असे ठेवले
ठाण्याचे श्री द प पाठारे यांनी ४०० रु ची देणगी देऊन सत्येच्या कार्याला मोठी
आल्ला दिली तेच या सत्येचे पहिले विद्यार्थी म्मेल्नाच्या वेळी मध्येन १० विद्यार्थी
होने पहिल्या वाढदिवसाच्या वेळी या विद्यालयाची नाट्याभिनयाची काही प्रान्तिवेदि
वरून दाखविली

“संमेलनाचे ह १५ व वर्ष म्हणजे भारत नाट्यसमाजाची बालदशा संपून त्याचे पाऊल आता प्रौढपणात पडण्याचा काळ आला आहे यावेळी समाजाचा शाळेबरोबर योग जुळून, उत्तरोत्तर समाज हा ‘संमेलनीय बाललीला’ सोडून प्रौढपणाच्या बाही बायांस लागलेला दिसला पाहिजे”

संदेशवाचनानंतर चिटणीसानी पुढील नाट्यसेवाबद्दल दुखवटा व्यक्त केला—(१) श्री राम गणेश गडवरी, (२) श्री हरि नारायण आपटा (३) रे ना वा टिळक, (४) श्री शिवरामपत जोशी व (५) रा सा, गो वा कानिटकर श्री बंध अध्यक्षापदी स्थानापन्न झाल्यानंतर, भरत नाट्य समाजाचे चिटणीस म्हणून गेल्या वर्षी नियुक्त झालेले श्री सीताराम मास्कर जोनी यांनी समाजाचा अहवाल वाचून दाखविला त्यानंतर अध्यक्षाने भाषण झाले

अध्यक्षीय भाषण

कीर्तन व नाटक याची तुलना करताना अध्यक्ष म्हणाले, “कीर्तनात बक्ता व श्रोता अशी द्वयी असते तर नाटकात नट, नाटककार व प्रेक्षक अशी त्रयी असते नट व नाटक यापेक्षा ते नाटक पाहणारा जो द्रष्टा (प्रेक्षक) त्याचा अधिकार मोठा आहे या द्रष्ट्यांनी आपले कर्तव्य नोट बजावले नाही म्हणून आपल्याबद्दल नाटककलेची सुधारणा घ्यावी तशी झालेली नाही ही कला व शास्त्र फार जुनी आहेत ब्रह्मदेवाने सांगितले व भरतमुनीने ते ऐकले अशी दतकथा आहे यातील भरतशब्द ‘अभिवाची’ आहे “भोकापासून भारतीय लोकानी नाटककला घेतली” ही पाश्चात्य विचारसरणी कशी भ्रामक आहे हे सांगून अध्यक्ष म्हणाले, “मनोरंजन आणि नीतीचा पाय दृढ धरून मनात सद्गुणाचा प्रादुर्भाव उत्पन्न करणे हा नाटकाचा प्रधान हेतु होय उत्तम नाटकाचा उत्कृष्टपणा म्हणजे ते पाहण्याने देशप्रीति, सत्यप्रेम, स्वार्थत्याग इ सद्गुणाचे बीजारोपण हृदयात होत जर्मन लोकाना देशप्रीतीच शिक्षण घेटीच्या नाटकानीच दिल ‘हेनरी दि फोर्थ’ व ‘फिग्य’ ही शेक्स-पिअरची नाटक देगभक्तीने ओयवलेली आहेत समाजाला उच्च व नीच स्थितीला नेण्याचा अधिकार नाटककाराचा आहे”

नाटकातील संगीताबद्दल आपला अभिप्राय सांगताना श्री बंध म्हणाले

“नाटकात पदे अमूच नयेत” हे म्हणणे मात्र पसत नाही केवळ गद्यान प्रवाहाचे मनावर व्हावा तितका परिणाम होत नाही गीत हे नाटकाचे प्रधान अंग आहे कालिदास, भवभूति, मेढी, शेक्सपियर यांची नाटके पद्यमयच आहेत—संगीतात गीत आणि भाषण या दाहाचाहि अतर्भाव आहे नृत्य तितक आवश्यक आहे असे वाटत नाही संगीत हे नादब्रह्म आहे—परंतु जेव्हा एखाद्या प्रासादिक पदातील सुंदर उपदेश श्रोत्याच्या मनावर ठसवायचा असतो तेव्हा नटाने शब्दाचे अर्थ लुप्त होतील अशा ताना घेत बसू नये ”

नाटक म्हणजे चित्र, सुंदर वचने, उत्कृष्ट दैर्घ्याचे व उदात्त मनोभाव हे जगातील उत्कृष्ट भागाचे एकीकरण असते हे अध्यक्षांनी ‘शाकुंतल’ नाटकातील उदाहरणे देऊन पटवून दिले

“काव्यातील रसाचा आविर्भाव श्रोत्याच्या ठिकाणी होतो की नटाच्या ठिकाणी होतो असा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे रस म्हणजे ससारात चाललेल्या आनंदाचा गाभा श्रोत्याच्या अंतःकरणात आनंद उत्पन्न होईल अशी मनात जाणीव ठेवून नटानी आविर्भाव करून दाखविला पाहिजे जी भूमिका आपण घेता तिच्याशी आपले तादात्म्य झाले आहे असे नटाने श्रोत्यास भासवले पाहिजे व आपण घेतलेल्या सांगाची बतावणी बरोत आहो ही जाणीव मात्र त्यान आपल्या मनात ठेवली पाहिजे उपदेश इतकाच व्याख्याची नट जसा नाटकात आविर्भाव करून दाखवितो तसं मनुष्याने ससारात वागावे, म्हणजे ससारातली सर्व कार्ये उत्साहाने करावची परंतु त्यातच रगून किंवा गुरफटून न जाता मी परमेश्वररूप आहे अशी नेहमी जागृति ठेवावी आणि अल्पपणे सर्व बर्में वृष्णार्पणवृद्धीने करावी ”

पुर्वा

समेलनात झालेल्या भाषणाचा सारांश —

प्रा चि ग भानू — नाटक हे ससाराचे प्रतिबिंब आहे प्रतिबिंबाचे कार्य विवावर घडून ससार गुप्ताचा व्हावा व अनिपत्नीच्या सात्विक प्रेमाचा विकास व्हावा आणि योग्य शिक्षणाने ससाराचे रहस्य समजावून देण्यासाठी नाटकाची नाट्यवस्तु निर्माण करावी नट होऊ इच्छिणारा गृहस्थ वित्तीहि बुद्धिमान् असो, त्याला नाटकातील अभिनयाला अवश्य असणाऱ्या शास्त्रत्रियांचे

मना — ५

ज्ञान शिक्षणाशिवाय हाणे शक्य नाही, म्हणून नटास नाट्यविषयक शिक्षण चांगल्या प्रकारे मिळण अत्यंत इष्ट आहे व गोपाळराव दाते, श्री भट, शाननीम, विवा राजहम (बालगंधर्व) यांमार्फते कित्येक उपजतच नट असतात पण ता अपवाद आहे सामान्य नटाना शिक्षण असणे अवश्य आहे श्री बरवे यांनी पाडलेली नाट्यशाळा ही उणीव भन्न वाढील अशी मला आशा आहे, तिला नाट्याभिमानी लोकांनी शक्य ती मदत अवश्य करावी

श्री गो मा विपळोणकर — नाटक हें शैक्षिकशास्त्राचे अंग आहे नाटक-वाल्याचा दजा उच्च नाही हा गैरममज दूर झाल्यानेही चांगले सुशिक्षित नट मिळूनहि नाट्यकला उजितावस्थेस येणार नाही पाश्चात्य देशाप्रमाणे शाळा-कॉलेजातून समलनादिप्रमर्गा विद्यार्थ्यांकडून नाटके करवून घेण्याचा प्रघात सर्रास पाडला पाहिजे नाटक करणे हे पाश्चात्य लोकांच्या अंगवळणी पड आहे ज्या मुलाना रूपाची व आवाजाची अनुकूलता असलेली त्यांनी नाटकात जाणे ह कॉलेजात जाण्याइतकेच महत्वाचे आहे वारण नाटकात राहूनहि लावशिक्षणाचे काम करता येत व नट हा घडा बाही वमी महत्त्वाचा नाही नाटककार व शाळा-कॉलेजातील अध्यापक यांची एक समुन्नत परिपद बोधवून तीन या विषयामध्दान ऊहापोह व चर्चा झाल्यास हितप्रद होईल

श्री कृष्णाजी आयाजी गुरुजी — 'समाजगुधारणेच्या दृष्टीन कीर्तन आणि नाटक या दोन्ही सस्याची जरूरी आहे' असे सांगून श्री गुरुजींनी कीर्तन व नाटक यांतील साम्य वणन केले ते पुढे म्हणाले, "समाजात शील उत्पन्न करण्याचे काम व चैतन्य उत्पन्न करण्याचे काम कीर्तनवारापेक्षा कावणभर जास्तच हे नट व नाटककार वरू शकतील" याच्या समर्थनासाठी गारक्षणाच्या आपल्या कार्यात नाटकाची मदत कीर्तनापेक्षा जास्त बरी झाली हें श्री गुरुजींनी मागितले त्याचप्रमाणे कै बापू गोखले यांच्या स्मृतीशी निगडित झालेली विहीर गुरुजींच्या नाट्याविमोवने पुन्हा स्मृतिस्थळ म्हणून मभाळण्याचे लोकांनी ठरविले' हा एतिहासिक प्रसंगहि त्यांनी निवेदन कर शेवटी वगमगाच्या समयी श्री फणसळवर यांच्या 'स्वदेशी' नाटकामुळे स्वदेशीची वेवढी प्रचंड लाट उसळली त्याचे वणन करून गुरुजींनी आपल मापण सपविले

या चर्चेच्या वायनामात श्री अश्विनी कारखानीस व श्री ग. वृ. बोडस यांनीही भाग घेतला होता.

श्री बोनकर यांनी रा. ग. गडकऱ्यांच्या 'प्रेमसंयास' नाटकावरील आपला निबंध वाचून दाखविला.

गुण गौरव

या ममेलनात नागल बद्रमधाल अभिनयपटु श्री चिंतामण गणेश मोदले, ठाण्याचे श्री पा. वि. जोशी व ग. वृ. बोडस या तिघांना अध्यक्षीच्या हस्त शोष्यपदके देण्यात आली.

सर्वेश्वर मठाचे जगद्गुरु श्रीनवरत्नाय यांनी श्री अ. वा. वरवे यांच्या नाट्यसेवामुळे सतुष्ट होऊन 'नाट्यकाव्यालंकारभूषण' ही पदवी व एक प्रशस्तिपत्रक दिले. अध्यक्षीच्या हस्त ती पदवी व प्रशस्तिपत्रक श्री वरवे यांना अर्पण करण्यात आले.

आभार व समारोप

उत्तर हिंदुस्थानातील छतरपूरच्या सत्यानच्या अविपतींनी नाट्यशाळेला दगडी दिल्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्यात आले.

समारोकाच्या भाषणात अध्यक्ष श्री चि. वि. वैद्य म्हणाले. फोणतीही विद्या उत्तमाला पावण्यास तीन गुण आवश्यक आहेत (१) परमेश्वराची देणगी, (२) ध्यामग व (३) गुण ध्यामग व गुण यांच्यासाठी नाट्यशाळा पाहिजेत.

कारण झाले की विवाराचा आविर्भाव होतो परंतु कारणाशिवाय अनेक विवाराचा आविर्भाव करणे नठिण आहे व तब मटाचे काम आहे. त्याला

१६. पुणे

१९२०

विदमांचे एक घडाडीचे
राजकीय पुढारी. महात्माजीचे
कट्टर अनुयायी. राक्षसी
महत्याकांक्षा आणि रणदुंदुमि
या तेजस्वी नाटकाचे लेखक.

अपह* वामन गोपाळ ऊर्फ वामनराव जोशी

हैं समेलन थी सिद्धराज प्रासादिव स ना मडलीच्या विद्यमाने पुणे येथील
नूतन आर्यभूषण नाट्यगृह त दि २४ व २५ मे १९२० या दिवशी भरल
होतें ' समेलनाच्या अध्यक्षस्थानी वन्हाडचे वामन गोपाळ ऊर्फ वीर वामन
राव जोशी याची नियुक्ति झाली होती

थी थी इ कोल्हटकर व थी सापडें यांनी अध्यक्षीय नावाची सूचना
मांडली व थी शि म पराजपे यांनी तिला अनुमोदन दिल्यानंतर अध्यक्ष
स्थानावर झाले

या वर्षापासून सभाजाचे चिटणीस थी अ वा घरवे यांनी आपल्या
प्रवृत्तीच्या अस्वास्थ्यामुळे समेलनाच्या व सभाजाच्या कार्याची जबाबदारी
थी भी भा जोशी यांच्यावर सोपविली होती

चिटणीस थी सी भा जोशी यांनी संदेश वाचून दाखविले व अहवाल

१७. पुणे

१९२१

र. ग. मू. मी. च्या सर्वांगीण
तंत्राचे जाणकार. नट, नाटक-
कार व नाट्यशिक्षक. प्रख्यात
महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे एक
मालक.

अध्यक्ष वसंत नारायण टिपणीस

सुतराव समलन दक्षिणी मुबोध नाटक मंडळीच्या विद्यमाने पुण यथील
क्लिंस्कर नाटकगृहात दि २३ व २४ म १९२१ या दिवशी भरल
होतें समलनाचे अध्यक्षस्यान श्री वसंत नारायण टिपणीस याना देण्यात
आले होते

दक्षिणी मुबोध मंडळीच्या वतीन श्री गि म पराजपे यानी उपस्थित
मंडळीचे स्वागत वेल व अध्यक्ष श्री य ना टिपणीस याचा परिचय करून
देऊन त्याना अध्यक्षपद स्वीकारण्याची विनंती केली श्री पराजपे याच्या
सूचनला श्री भामा वरेरकर यानी अनुमोदन दिल्यावर अध्यक्ष स्थानापन्न झाले

समाजाचे चिटणीस श्री सी भा जोशी यानी गल्या वर्षांत समाजानें
वेगेल्या कामगिरीचा अहवाल वाचून दाखविला त्याच्या सदेगवाचनानंतर
अध्यक्षीय भाषणाचा कार्यक्रम झाला^१

निवृध्दापण

या समरुनात पुढील निवध वाचून दाखविण्यात आले

(१) नाटकापासून प्रशक्तावर होणारा परिणाम-श्री व्यंकटग वळवत
पढारकर

१ श्री टिपणीस यांचे अध्यक्षीय भाषण मित्र शरळे नाहीं

१९१० मध्ये छापलल्या नियमात व घटनत दुरस्ता करण्यासाठी २३ जणांचा एक समिति नेमण्यात येऊन तिने ४ महिन्यांच्या अवधीत याच ते फेरफार मुचवावेत असा खासगी मधेतील कामकाजात ठरविण्यात आला समितीमध्ये शि म पराजपे, न चि कळकर खाडिलकर, टिपणीस, वग्नरकर अ वा वरवे, द आ फाव, वग्नराव भोसले, बालगवडे, पेंडारकर, इत्यादींचा अंतर्भाव आहे

अध्यक्षीय समारोप झाल्यानंतर ललितरत्ननील एका वाचनदान एक पद गाऊन दाखविले व समारंभ समाप्त झाला

—

१८. पुणे

१९२०

हैदराबाद संस्थानातील
नामवंत न्यायाधीश. मराठी
संस्कृति व शिक्षता याचे
केवारी.

अध्यक्ष श्री बेदावराव कोरटकर

अठरावे सभेसमेलन पुण्यातील नूतन आपेभूषण नाट्यगृहात भारत नाट्यसमाज
या अध्यक्षवर्ति सम्येच्या विद्यमान हैदराबादचे वकील श्री बेगवराव
कोरटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली दि ४ ते ६ मे १९२२ या दिवशी भरल होत
प्रारंभी चिटणीस श्री गो मा जोशी यांनी अहवाल व संदेश याच वाचन
बेक अहवालात त्यांनी, ' प्राविहट फडाची कल्पना यशस्वी होण्यासाठी
कंपन्यांनी समाजास अपेक्ष प्रमाणात द्रव्यमाहात्म्य कराव ' अशी विनंती केली
श्री भास्करबुवा वसले व श्री लोखंडे यांच्या निघनावद्दल दुखवटा व्यक्त केला
याच बळी करवीरमठाचे शंकराचार्य डॉ कुतकोटी समारंभस्थानी उपस्थित
झाट त्यांनी आपल्या भाषणात संमेलनाच्या कार्याला आशीर्वाद दिला
दुसऱ्या दिवशी अध्यक्षीय भाषणानंतर चर्चेला सुरवात झाली '

धर्मा

श्री गो मा चिपळूणकर आपल्या भाषणात म्हणाले, " नाट्ये व मिनेमा
यापामून आपल्या भावना कृति या मुसष्टृत होत असतान हल्ली शाळातून
नीतीचे घडे घेता फोडून घ्यावेत आणि सिनेमातून शृंगारपूरित देसाचे पाहून
त्याच मन विथरावे असा प्रकार चालला आहे यासाठी सिनेमा कट्टील
विलाची आवश्यकता आहे शिक्षण महात्सव प्रसारक मंडळी स्थापन होऊन
म्होपाडी शिक्षणाचा प्रसार नाट्याच्या सहाय्यान करावा

१ अध्यक्ष भाषणाचा वृत्तात मिळाला नाही

डॉ. रा. भि. नाईक यांनी आपल्या भाषणात, नाटकमंडळ्यांनी शक्य तितका देशी वापडाचा वापर करावा अशी सूचना केली.

श्री. मी. भा. जोशी यांनी इन्कम्टॅक्स अधिकारी व रेल्वे याच्याबद्दल मंडळ्यांना जो त्रास होतो त्याचे वर्णन केले व कौन्सिलमध्यें नाटकमंडळ्यातर्फे एक सभासद नेमला जावा अशी सूचना केली. वचेंत भाग घेताना अध्यक्ष म्हणाले, " महाराष्ट्रातील नाटकाची सुधारणा पाहता हिंदुस्थानात बंगालशिवाय इतर कोठेच इतकी सुधारणा झालेली आढळत नाही नाटक हे केवळ मनोरजनाचे माध्यम नाही त्याने लोकशिक्षणहि देता येत नाटकाच्या योगाने समाजातील अश्लीलतेम आळा घालता येईल अश्लील नाटके आणि वाव्ये यावर निबंध घालण्यासाठी जबाबदार सस्था असणें इष्ट आहे.

श्री. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनी श्री. रा. ग. गडकरी यांच्या 'एकच प्याला' या नाटकासंबंधी आपले विचार प्रदर्शित केले ते म्हणाले, " या नाटकाच्या नावात फारमा ध्वनि नाही, पण नाव सुंदर आहे. नावाची ही कल्पनाहि नवीन आहे. कल्पने नाटक लिहिताना 'भूवनायक' डोंळघासमोर ठेवलेले दिसते पात्राची नावे रोमॅंटिक (Romantic) आहेत मिथू हे नाव मात्र तितकेसे मार्मिक नाही.

पहिल्या अंकातील सविधानवाची सूचना मार्मिक वाटत नाही केवळ शाब्दिक वाटते पहिला अंक बराच पोचट व बेचक झाला आहे सविधानक सामान्य असले तरी त्याचे रहस्य चांगले बटवले आहे या नाटकाचा Message आहे मिथूहि चांगली Ideal स्त्री आहे नायक सहज फयणारा व सात्त्विक वृत्तीचा आहे 'गीते' सारखे ताडीस तोंड खटपाळ पात्र निर्माण

भारत नाट्य समाजातर्फे 'सोशल क्लब' या संस्थेला मुवर्ण पदक देऊन तिचा गौरव करण्यात आला

ठराव

(१) १९७० या वर्षाविरिता समाजाच्या कार्यकारी मंडळावर पुढील सनातद स्वीकृत करून घेण्यात यावेत—(१) श्री माधवराव वाजस, (२) श्री. द. वा. फाटक, (३) श्री. वसवराव वारटकर, (४) श्री. ममुरकर, (५) श्री. बाघ (आयनचे मॅनेजर) व (६) श्री. मोदी

(२) या ठरावान्वये भारतसमाजाच्या चालू घटनेचा विचार करून तीत परिसिस्थितीनुसार अवश्य घातून अमलल्या दुरुस्थिती मुचविण्यासाठी पुढील सनातदांचा एक समिति नेमण्यात यावी—(१) श्री. व. न्य. दात, (२) श्री. गोखल, (३) श्री. म. वा. राज, (४) श्री. पांडुरंग राव, (५) श्री. आपटे व (६) श्री. मोदी

क्रमणूक

सोशल क्लबन 'थ्रॉटिका' नाटकाचा प्रयोग करून त्याच उत्पन्न भारत नाट्य समाजाम दिले त्यावद्दल विटनिमानी कडवाचे आभार मानले

—

अध्यक्ष श्री ना चाफकर

१९. पुणे

१९२३

डेक्कन कॉलेज व फर्ग्युसन कॉलेज येथील मराठीचे प्राध्यापक. संस्कृत व मराठी मायेचे पंडित. व्युत्पन्न फदि व पट्टीचे यत्ने.

हें संमेलन यशवत स ना मडळीच्या विद्यमाने पुण यथील विल्लोस्कर नाटक-गृहात दि २५ व २६ मे १९२३ या दिवशी भरले होत प्रा श्रीकृष्ण नीळकंठ चाफकर यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारले होत

यशवत स मडळीतील मुलानी स्वागत-गीत म्हटल्यानंतर श्री नानासाहेब हर्डेकर यांनी उपस्थितांचे स्वागत केले

अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यानंतर चिटणीस श्री सी भा जोशी यांनी अहवाल-वाचन करून आलेले संदेश वाचून दाखविले

अध्यक्षीय भाषण

समलनाध्यक्ष प्रा चाफकर यांनी आपल्या भाषणात मराठी रंगभूमीचा १८४३ पासूनचा इतिहास निवेदन बला त म्हणाल 'क' आण्णासाहेब विल्लोस्करांनी शास्त्रीय भगीताचा पहराव चढविल्यापासून संगीत नाटकाचा उत्कर्ष हाऊ लागला

संगीतामुळे गद्य नाटक विषयत असा विलकुल नाही गंभीर व मननीय विषय असल्या नाटकातहि संगीत घातल तरी रमहानि हाण्याची भाति नाहा मात्र त्यातील संगीतयोजना नीट झाली पाहिजे या बाबतीत याजक स्तर दुर्लभ ' असा अनुभव यता ह वरें नाहा

इप्रजीतील कॉमेडी (Comedy) व ट्रॅजेडी (Tragedy) या शब्दांचे आनंदपर्यवसायी व शोकपर्यवसायी असे भाषांतर करण्यात येतं पण ते बराबर नाही. जे विषय बेबळ मनाला प्रमत्त करण्याच्या दृष्टीने लिहिलेले असतात अशा नाटकाना कॉमेडी म्हणतात उलट, भव्योदात्त विषयावर लिहिलेले असून ज्यात वागण्याची छटा आहे व इष्ट परिणाम घडलेला ज्यात दाखविला आहे ते नाटक 'ट्रॅजेडी' होय 'एकच प्याला' हे ट्रॅजेडीचे उत्कृष्ट उदाहरण होय उत्कृष्ट नाटक वस निर्माण होईल याकडे लेखकाने लक्ष दिले पाहिजे उत्कृष्ट नाटक निर्माण करण्यास प्रतिभा, परिश्रम, सविधानव-चातुर्य, चित्ताकर्षकता आणि परिणामकारकता हे गुण पाहिजेत नाटकाचे 'क्रियेची समग्रता' म्हणजे 'Completeness of action' हे एक प्रधान अंग आहे ते साचले म्हणजे नाटक लहान की मोठे हे पाहण्याचे कारण नाही " नट कसा असावा याविषयी प्रा. चाफेकर म्हणाले, की अगशक्ति व कामाच स्वरूप ओळखणारा आणि सादात्म्यवृत्ति असलेला, नट असावा सगीताबद्दल ते म्हणाले, " सध्याचे सगीत हे पॅपरमिन्मारखे आहे पॅपरमिन्ड विरघळल्यावर त्यात कुचका घणा सापडतो तसे आजच्या सगीताचे आहे सगीत कितीही घोळून तरी श्राल्याच्या मनावर अर्थाचा प्रकाश मुळीच पडत नाही "

नियमपापन

श्री एस जी तळवलकर यांनी 'नाट्यविषयक विचार' या आपल्या निबंधात मराठी रंगभूमीवरील स्थित्यंतराचा थोडक्यात आढावा घेतला

श्री बळवतराव बाघ यांनी आपल्या निबंधात नाट्यदलेला 'आचर' ठरणाऱ्या वरमणुकीच्या बराच विचार केला होता हा वर गरीब प्रेक्षका-कडूनच वसूल होणार असल्याने सरकारने तो बसवू नये अशी श्री बाघ यांनी सूचना केली होती

पर्चा

श्री मिहेंस्वरणास्त्री चित्राव यांनी 'संस्कृत वाङमया'धारे नाटकाचा इतिहास बघून बला ते म्हणाले " नाटकाचे सुरवातीचे स्वरूप हे साभिनय गीत व हावभावयुक्त नृत्य अशा द्विविध स्वरूपाचे होते नाटकातल्या गवादा

प्रमाणे घतपय ब्राह्मणात याही संवाद आहे आहेत प्राचीन वाङ्मयात वृशादच व शैलालिन् या नाट्यसूत्रकाराचे उल्लेख आढळतात भरताचे नाट्यशास्त्र ह पाणिनीच्या पूर्वीच, त्यातहि या नाट्यसूत्रकाराचा उल्लेख आहे म्हणजे ह दापे भरतापूर्वी हाऊन गले हे उघड आहे परंतु त्याची मूर्त आज उपलब्ध नाहीत त्यावेळी नाटकात स्त्रियाची कामे स्त्रियाच करीत असे पनजलीन नागितर आहे स्त्रिया क्वचित् पुरुषाचाहि वप घत असत क्वंशीन पुरुषाचा वेप घेतल्याचा उल्लेख आहे पुढे स्मृतिवाळ्यापासून नटाला मुच्छ मानू लागले असं दिसते त्याद्वाला नटाला वसवू नये असा नियमपर उल्लेख स्मृतीत आढळतो घोटायन, मनु, व याज्ञवल्क्य यांनी आणि विष्णु-पुराणानेहि अना नियमपर उल्लेख केला आहे

प्राचीन काळी नाटकमंडळपा नसाव्यात अस वाटत नाटक एखाद्या गृहेत हाई, तेहि फक्त विशेष प्रसंगानच भवभूतीची नाटक मंडळी होती अस डॉ बलबलकराच म्हणणे आहे मुसलमान अमलापूर्वी पुष्कळ नाटक मंडळपा असाव्यात असे म्हणण्यास आधार आहे तेथून पुढे नाट्ये कमी होऊ लागली "

श्री गा मा चिपळूणकर याचे 'नाटक मंडळपा व नाट्यशिक्षण' या विषयावर व्याख्यान झाले ते म्हणाल, "नाट्यसंस्था या रात्रीच्या शाळा आहेत त्याचे सध्याचे धंदेवाईक स्वरूप नष्ट होऊन शाळा-कॉलेजाप्रमाणे स्थाना धैक्षणीक स्वरूप यावे नटानी नाट्यशास्त्राची परीक्षा देऊन प्रमाणपत्र मिळविले पाहिजे त्यामाठी सर्व नाटक मंडळपाचे मिळून एकच मध्यवर्ति

नाट्य समानाचे नग्नापक आणि गवयंक श्री. अनंत वामन बरवे हे दि. २६ डिसेंबर १९२३ ला दिवंगत झाले. त्यांच्या मृत्यूपूर्वी घोडेच दिवस गंगेलनाचें हुनरे विटणीस श्री. गीतारामपठ जोशी यांच्यावरहि काढावी कुन्हाड पडली होती त्यामुळे श्री. बरवे अधिक गवले. कौटुंबिक अटघणीच्या विपत्तीचे चटके त्यांना सतत बगल होतेच परंतु तसाहि स्थितीत त्यांनी समाजाच्या कार्यांत मंड पडू दिला नाही. परंतु तेविसाव्या संमेलनानंतर मात्र ते अगदी अंधरणाळा मिळून होते आणि त्यातच पुढे त्यांचा अंत झाला. त्यांच्या मरणापूर्वी काही दिवस समाजाचे गृहचिटणोस श्री. ग. कृ. बोडम यांच्यावर सर्व जबाबदारी गोपविष्यात येऊन समाजाचें दप्तर त्यांच्या स्वाधीन करण्यांत आले. श्री. बरवे खंबीरपणे पाय रोवून उभे होते तोपर्यंत भारत नाट्य समाजहि सर्व आपत्तींना टक्कर देत उभा होता. परंतु त्याचा पायाच उसळल्यावर तो जमीनदोस्त झाला तर नवल कसलें ?

यापुढेहि १९२४ ते १९३८ पर्यंत संमेलने भरतच राहिलीं. श्री. ग. कृ. बोडम प्रभूनि कार्यकर्ते आणि सौगल बलवासारख्या उत्साही सस्या यांच्या खटपटीने संमेलन-कार्य अविरत चालू राहिलें; परंतु त्याच्यामागची 'समाजा'ची प्रेरक शक्ति मात्र नाहीशी झाली होती. नांव फक्त उरलें होतें.

अ. यश बाबासाहेब धोरपडे

२०. सांगली

१९२४

इचलकरजी सस्थानचे
दानशूर व कलाप्रिय अधिपति.
याच्या मदतीनेच कितीतरी
सस्था व व्यक्ती ऊर्जितावस्थेला
आल्या.

श्री. वरव व श्री जोशी हे समाजाचे दोनहि बिटणीस एवा पाठोपाठ निधन
पावले तरी श्री ग व् बोडस याच्या खटपटीमुळे अगदी थोड्या अव-
धीतच समेलनाच अधिवेशन भरण्याची तयारी होऊ रावली महाराष्ट्र नाटक
मंडळीने निमन्त्रण दिले आणि सांगलीच्या सदासुख नाट्यगृहात समेलनाच
२० व अधिवेशन, दि १२ व १३ म १९२४ या दिवशी पार पडले इचल
करजीचे सुविद्य आणि प्रजाहितदक्ष अधिपति श्री बाबासाहेब धोरपडे यानी
समेलनाचे अध्यक्षस्थान मंडित केले होते

स्वागताध्यक्ष श्री नटवय गणपतराव बोडस यानी आपल्या स्वागतपर
भाषणाच्या सुरवातीला कै वरव व जाशी याना श्रद्धाजलि अर्पण केली ते
पुढे म्हणाले, सांगली व नाट्यकला याचे सबंध फार निवडचे आहेत अस
अमूनहि बऱ्याच नाटक मंडळ्यानी समेलनाविषयी उदासीनता प्रकट करून
सांगलीकरांचा बराच हिरमोड केला आहे समेलनापुढे करमणुकाच्या
कराचा मोठा प्रश्न आहे आणि हा कर कायम होण्यास नाटक मंडळ्याचे
दुलक्ष वारणीभूत होत आहे या बाबतीत दक्षभक्त व सस्थानाधिपति यानी
साहाय्य केल पाहिजे नाटक मंडळ्यानीहि आता संपटित चाले पाहिजे
रावटा भारता नाटक समाजाच्या पुनरुज्जीवनासाठी द्रव्यबळाच साह्य
करण्याची कळकळीची विनंती करून श्री बोडस यानी आपल भाषण संपविले

अध्यक्षीय भाषण

पूर्वागमूनच आपले नाटकाकडे लक्ष आहे हें सांगताना श्री. बाबामाहेब म्हणाले, "कै. विष्णुदासाच्याविषयी मला आदर आहे. त्यांची व माझी प्रत्यक्ष भेट झाली होती. त्याचे स्मारक या सांगलीसच व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. नाट्यकला व संगीतकला या दोहीनाहि सुरवातीपासून राजाश्रय आहे व पाहिजे. त्याशिवाय त्या सुधारणार नाहीत.

नाट्यकला परिचमेकडून आली असा लोकप्रवाद ऐकतां पण तो खरा नाही. काश्मीरचे पंडित दत्तात्रय हे लिहीत असलेल्या एका नाट्यप्रयांत हा प्रवाद सोटा असल्याचे त्यांनीं सिद्ध केले आहे. नाट्यकला ही प्राचीन व या देशांतलीच आहे. हल्लीच्या स्थितीतून हिचा उद्धार होण्यास भारत नाट्य समाजासारखी संस्था असणें अवश्य आहे हें ठीक. परंतु समेलनाचे घटक जे नाटककार, प्रेक्षक, नट, मॅनेजर व सरकार या परस्परान्त विरोध दिततो. यांनीं सलोस्यानें घेतल्यास सर्वांचेंच हित होईल.

नाटकाच्या सिद्धीची जबाबदारी नटावर फार आहे. समाजासहि फॅशनस व पोशासाच्या विविध तऱ्हा या नटापासूनच प्राप्त होतात, अशा उन्पर्युक्त वर्गाची हेल्सांड समाजांतहि करु नये. नटांप्रमाणें नाट्यकारांवरहि ही जबाबदारी आहे. परिस्थिति बदलली आहे तेव्हा पूर्वीचीच नाटके त्याच स्वरूपांत लोकांना आवडणार नाहीत. ती घटकदार, करमणूक करणारी, व आटोपशीर असावीत." ऑस्ट्रियन सरकारने नाट्यकलेला जें साह्य केलें त्याचा उल्लेख करून अध्यक्षांनी नाट्यकलेला राजाश्रयाप्रमाणें राजनियंत्रणाचीहि जरूरी असल्याचें आपलें मत सांगितले. संमेलनाला त्यांनी पुढील सूचना केल्या —

(१) स्त्रियांची कामें स्त्रियांनीच करावीत, (२) इंग्रजी पद्धतीची, चांगड-धिगा घालणारी नाचाची पद्धत बदल करून भारतीय नृत्यकलेचें दर्शन घडवावें, (३) तेलगू, बंगाली या भाषेंतील उत्तम नाटके मराठी रंगभूमीवर आणावीत, (४) नाट्यशिक्षणाच्या सस्था स्थापन कराव्यात आणि (५) हिंदी नाटके करण्याची पद्धत चांगली नसल्याने तीऐवजी मराठी नाटकेच परंप्रान्तात न्यावीत.

चिटणीसांनी आपल्या अहवालात मागील वर्षांनील तीन दिवंगत नाट्य-संस्कारांना थळावळि अर्पण केली ते नट म्हणजे —

(१) नाट्यकलालंकारभूषण अनंत घामन वरवे, (२) सीताराम भास्कर जोशी, (३) गंगधर नाटक मंडळीतील श्री. केसव भिकाजी देवधर. (४) राजाभूषण ना. मं. चे मॅनेजर श्री. काकासाहेब सहस्रबुद्धे व (५) नाट्यकला प्रसारक मंडळीतील श्री. गुरव.

वरवे यांना श्रद्धाजलि अर्पण करतांना कै. वरवे यांच्या कुटुंबाला मदत म्हणून बर्वे पर्सफंडाची योजना त्यांनी सांगितली.

वर्षा व ठराव

संमेलनांत रा. व. देवल यांचे व्याख्यान व वावीस श्रुतीच्या हार्मोनियमचे प्रात्यक्षिक झाले.

(१) सरकारी कराबद्दल नापसंती व्यक्त करून तो रद्द करावा, निदान निम्मा करावा याबद्दल सरकारला विनंती करावी. यासंबंधी खटपट करण्यासाठी पुढील समिति नेमण्यात येत आहे.—

(१) श्री देशपांडे (महाराष्ट्र ना. म.), (२) श्री. वाघ (आर्यन सेनेमा), (३) श्री. बोरकर (आनंद सं. म.), (४) श्री. दातार (सांघल क्लब).

(२) भारत नाट्य समाजाची कचेरी सांगली येथे आणावी व श्री. स. आ. कुलकर्णी यांनी चिटणीस म्हणून काम पहावे.

कार्यमूक

या संमेलनात मनोरंजनाचे वरेच कार्यक्रम झाले. त्यात महाराष्ट्र ना. मंडळीचा 'शिवसमभव' नाट्यप्रयोग, श्री. मामा भट, श्री. वैशंपायन (महाराष्ट्र ना. मं.) व श्री. रानडे (गद्यवं ना. मं.) यांची अभिनयाची प्रात्यक्षिके, हे कार्यक्रम होऊन श्री. भट व वैशंपायन यांना नेपुण्याबद्दल बक्षिसे देण्यात आली. श्री. धुं. गो. फाळके यांनी लिहिलेल्या दोन प्रवेशांचे 'नाट्य-वाचन' झाले.

संमेलनाला उपस्थित असणाऱ्या पाठव्याना अध्यक्षांच्या वतीने मेजवानी देण्यात आली.

अध्यक्ष : भु. गो. फाळके

२१. कोल्हापूर

१९२६

मराठी चित्रपटसृष्टीचे
जनक. सत्यवान - सावित्री,
मरमासुर-मोहिनी या महिल्या
मूकपटांचे निमति आणि
दिग्दर्शक.

हे संमेलन मनोहर स्त्री-सर्गात नाटक मडळीच्या बतीने कोल्हापूर येथील
पॅलेस थिएटरमध्ये (हल्लीच्या नेश्वराव भोमले नाट्यगृहात) दि
१८ जुलै १९२६ ला चित्रपटमहोत्सव श्री. घुडिराज गोविंद फाळके यांच्या
अध्यक्षतेखाली भरले होते.

अध्यक्षानी आपल्या भाषणात नाट्यसंमेलने दरवर्षी भरत नाहीत आणि
जी भरतात त्यात विवादीने काही कार्य होत नाही याबद्दल विषाद व्यक्त
केला व नाटक मडळ्यानी आस्येने सध्या धालून नाट्यवलेची सुधारणा
करण्यासाठी प्रयत्न करावेत अशी सूचना केली सुधारणेसंबंधी त्यानी आपल्या
काही सूचना केल्या. नटानी शुद्धाचरण व शुद्ध विचार याचे पालन करून या
५ व्या वेदाचे—नाट्यशास्त्राचे अध्ययन करावे, नाट्यशास्त्रेन नटाना शिक्षण
मिळवे, इ त्याच्या सूचना होत्या त्याच्या भाषणातील काही सूचना आज
मोठ्या गमतीच्या वाटतील नटानी ब्रह्मचर्याचे पालन करावे, शरीरमनस्य होना
होईत तो नट मडळीशीच करावेत, पात्रयोजना ठरविताना सामुद्रिक शास्त्राचा
उपयोग करावा इ इ

संमेलनात मजूर झालेल्या ठरावात पूर्वीच्या ठरावाचीच पुन्हा उजळणी
झाली त्यात वरमणूकीचा वर रद्द करावा, प्रयोगाचे परवाने मिळव्यासाठी
एव मध्यवर्ति मडळ नेमाने, मध्यशात सरकारचे अनुकरण करून मुंबई
सरकारने जप्त नाट्यांरील बंदी उठवावी इ ठराव होणे

समेलनाध्यक्ष श्री फाळके याना हा समेलनाचा उपक्रम फार पसंत पडला आणि त्यातून पुढे नाट्यबलेला उपचारक अशा कार्याची आखणी व्हावी यासाठी त्यांनी मनापामून खटपट केली पुढील (म्हणजे २२ व्या) समेलनासाठी म्हणून त्यांनी अनेक सूचना 'चावूयस्वार' पत्रात प्रसिद्ध केल्या होत्या नाट्यसमेलनाचा अध्यक्ष नाट्यमंडळीतील असावा समेलन मे महिन्यात भरवावे नटाची परीक्षा घेण्यासाठी निरनिराळ्या मंडळांतील नटवर्गाने मांभद्र नाटकातील भूमिका करून दाखवाव्या नंतर निवडक सचात तेच नाटक बघून दाखवावे इत्यादि सूचना या पत्रकात आहेत

तथापि श्री फाळके यांनी तळमळीने केलेल्या या सूचनाकडे पुराल समेलनात फारसे लक्ष देण्यात आले नसावे अस त्या समेलनाच्या अहवाला बघून वाटते

अध्यक्ष श्री मी चाफेकर

२२. पुणे

१९२७

डेक्कन कॉलेज व फर्ग्युसन
कॉलेज येथील मराठीचे
प्राध्यापक : संस्कृत व मराठी
भाषेचे पंडित • वसुपन्न कावि व
पट्टीचे वळे.

माजी अध्यक्षाच्या सूचनेनुसार २२ वें संमेलन मे महिन्यात न भरता जुलै
महिन्याच्या १० व ११ तारखेस पुण्यास भरले संमेलनाचे निमंत्रण
बालनटाच्या आनंद म ना मने दिले होते आणि अध्यक्षपदी प्रा श्रोकृष्ण
नीळकंठ चाफेकर याची पुन्हा एकदा निवड करण्यात आली होती

संमेलनापूर्वी मीज व ज्ञानप्रवाश या वृत्तपत्रांनी संमेलनाला काही सूचन
केल्या होत्या मराठी नाटकाची जी गळचेपी सरकारकडून हांत आहे व
पात्रवादी, मराठी नाटकमंडळाचा हिंदी व उर्दू नाटकाकडे अधिवाधि
कल हात आहे त्यासवधी विचार व्हावा, परवानगी मिळण्यातील अडथर्ष
दूर व्हाव्यात, मराठी नाटककलेचा समग्र इतिहास लिहिला जावा, इ सूचन

मडळ्याच्या फाटाफुटी, स्त्रियांच्या भूमिका इ विषयासंबंधी आपली मते सांगून अध्यक्षांनी आपल भाषण संपविले

समेलनातील नव्वेत थी अच्युतराव कोल्हटकर थी दत्तोपत सारोळकर, प्रा जोग प्रा पाटणवर, प्रा सवनीस यानी भाग घेतला

वरमणुकीच्या कार्यक्रमात आनंद संगीत मंडळीने 'सिंहाचा छावा' हा नाट्यप्रयोग करून दाखविला थी अच्युतराव कोल्हटकर याच्या हस्त त्या मंडळीला सुवर्णपदक व अभिमन्यूची भूमिका करणाऱ्या बालनट्यास चांदीची वपवशी देण्यात आली

२३. मुंबई

१९२८

अध्यक्ष सौ गिरिजाबाई वेङ्कर

ज्या काळात घागळकाना नाटक लिहिणें ही एक अघटित घटना समजली जात होती, त्या काळात म्हणजे १९१३ च्या सुमारास 'पुरुषार्थे घड' सारख्या विद्याघट विषयावर यांनी नाटक लिहिलें. निर्माडे, समाधीटपणा, मुष्टीचें चापल्य हे त्यांचे विशेष गुण होत.

हें संमेलन श्री रघुवीर सावरकर यांच्या 'रगवोधेच्छु' समाजाच्या वतीन दि २८ मे १९२८ ला मुंबई येथें भरलें होत संमेलनाची व्यवस्था पाहण्याची वामगिरी श्री अच्युतराय काल्हटकर यांनी स्वीकारली होनी प्रसिद्ध रेविका सौ गिरिजाबाई वेङ्कर यांची अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती संमेलनाचा प्रारंभ झाल्यापासून सुमारे २५ वर्षांनंतर एका महिलेला अध्यक्षपदाचा बहुमान मिळाला,

सौ वेङ्कर यांनी आपल्याला निवडून देण्यात बघुवर्गिनी जी गुणदाहकना ध्यस्त केली त्याबद्दल आभार मानून नाटकाची परंपरा व तिच प्राचीनत्व कथन केल गेल्या बाही वर्षांत परिस्थितीत जो बदल चाला त्याच वर्णन करताना त्या म्हणाल्या, 'आता सम्य व सुशिक्षित लोक नाटकात जाऊ लागले आहेत नटवंगाला पूर्वीप्रमाणे अस्पृश्य किंवा कमी दर्जाचे मानले जात नाही मात्र नटवंग हा रंगभूमीवर नाटकी अमला तरी इतर वेळी उत्तम नागरिक म्हणवून घण्यासाठी त्याने शक्य तेवढी खबरदारी घेतली पाहिजे'

याचरोबरच नाट्यव्यवसायात ज्या अनिष्ट गोष्टींचा प्रादुर्भाव चाला त्यात दुही, अभिनयाच्या बाबतीत अनभिज्ञता उर्दू नाटक मंडळ्यांच्या अनुकरणाची प्रवृत्ति या गोष्टींचा अध्यक्षांनी निर्देग केला त्या पुढें म्हणाल्या 'अलीकडच्या नाटकातून जे वीभल प्रकार व श्रम्य विनोद दृष्टीस पडतो

तो पाहून लेखकाना सत्यसृष्टीची जाणीव नसावी अस वाटते विद्यार्थी-विद्यार्थिनीची नीतिमत्ता वाढवून त्यांना वर्तव्यतत्पर बनविणारी चित्रे हि रंगभूमीवर यावयास पाहिजेत

नवरमापकी दृगाररस शक्य तितका बघी टेबण्याची नाट्यकारांनी वाढजी घ्यावी त्यात पाश्चात्यांचे अधानुकरण नसावे ! स्त्रियांच्या भूमिनासबधी त्या म्हणाल्या, " आम्ही हिंदू लोक स्त्री ही पूजनीय व घदनीय माननां व पुरुषापेक्षा वरिष्ठ समजतो," पाश्चात्यांप्रमाणे तिला बरोबरीची समजत नाही अशा स्त्रीला घराबाहेरच्या विपारी वातावरणात आणून तिच्यातील स्त्रीत्व मष्ट करण्याची ही कल्पना कोणाहि सहृदय माणसाला मान्य होणार नाही स्त्रियांच्या साहाय्याशिवाय आपली रंगभूमि चालली पाहिजे व उत्तम नागरिक असलेले पुरुषच नट झाले पाहिजेत स्त्री-नटाशिवाय नाट्याला रंग वसा चढविता येतो हे आपल्याला बालगर्भव, सावकार, पोतनीस, दीनानाथ, भाटेबुवा, इ नटांनी दाखविले आहेच, मग त्यात स्त्रिया वसाला ? पूर्व व पश्चिमेतील अंतर लक्षात घेऊन नटीचा प्रश्न आपण डोळ्यापुढून काढूनच टाकावा ! " नटवर्गाला उद्देशून त्या म्हणाल्या, " सुशिक्षणा व सुनिकषितपणा उत्तम शिक्षणाशिवाय नटाचे अंगी येणे शक्य नाही नाटकात येणारी माणसे बहुमन्येन जनिक्षित वर्गानूनच येतात त्यांच्या शिक्षणाची काढजी मडळीच्या मालवानें घेतली पाहिजे हांतवरून नटांनी नाट्याचा वसुन अभ्यास वंला

अध्यक्ष : बालगंधर्व

२४. पुणे

१९२९

आपल्या श्रीभूमिकांमुळे व
गंधर्वतुल्य गायनामुळे घाल-
गंधर्वांनी महाराष्ट्राला जवळ-
जवळ पक्ष र्हे मंत्रमुग्ध
केले होते. गंधर्व नाटक
मंडळीचे मालक.

हें संमेलन २१ जून १९२९ ला बालमोहन नाटक मंडळीच्या विद्यमानें पुणें येथील विजयानंद नाटकगृहात साजरे झालें. हें संमेलन अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण होतें. संमेलनाच्या अध्यक्षपदावर श्री. नारायण श्रीपाद राजहंस उर्फ बालगंधर्व यांची निवड शाली होती. यापूर्वी श्री. मुजुमदार व श्री. म. न. टिपणीस या रंगभूमीवर यशस्वी भूमिका केल्या नटाना अध्यक्षपदाचा मान मिळाला होता. परंतु मराठी रंगभूमीवर अनेक वर्षे एकछत्री धंमल गाजवणाऱ्या बालगंधर्वांची निवड या वेळी शाल्यामुळे संमेलनाविषयी विलक्षण आकर्षण निर्माण झालें होतें. श्री. बालगंधर्वांविषयी बहुजनसमाजांत जें कुतूहल होते त्याची तृप्ति करण्यासाठी संमेलनाला विद्यार्थीवर्गहि मोठ्या प्रमाणात

वर्षे पुरी झाली आहेत, या अवधीत मराठी नाटके लोकांचे मनोरंजन करीत आहेत नाटकाची सुरवात होऊन ५० वर्षे छोटली असली तरी नाट्य-संमेलनाचा प्रारंभ होऊन मात्र २५ च वर्षे क्षात्री आहेत आधी नाट्य आणि नंतर नाट्यसंमेलन हा नैसर्गिक क्रम आहे नाट्यगर्भ आणि प्रेक्षक यांनी एवढे येऊन विचारमिनिमय करावा हाच संमेलनाचा उद्देश आहे "

स्वागतार्थ्यक्ष श्री जगन्नाथमहाराज यांच्या भाषणानंतर श्री अण्णा साहू वारखानीस मानो अध्यक्षार्थी आळख करून देऊन त्यांना अध्यक्ष-स्थान स्वीकारण्याची विनंती केली

क्रमणूक

या कार्यक्रमाला बालमाहून ना म ताल नटानी वगला 'वर्दनवाळ' नाटकातील प्रवेश व थी मरपानदार (आपन किम व) याच्या वरला झाल्या

समाराषादागल अध्यक्षाच छार्टेमे भाषण हाऊन समलनाचा कार्यक्रम समाप्ता झाला

—

अ. द. अ. ह. गे

२५. मुंबई

१९३०

‘केशरी’चे चतुर घातमीदार,
‘मोज’ वर्तमानपत्राचे आद्य
संपादक आणि नाटिकाकार.
हरिजनोद्धारक कार्याचे
निष्ठावत प्रचारक.

नाट्यसंमेलनांचे हे पंचविशवे म्हणजे रौप्यमहात्म्या अविवेशन, माझ्या
पाटापाटाने व भव्य प्रमाणावर साजरे व्हावयास हवे हाने नाट्यसंमे-
लनाच्या मार्गक्रमणातील एका महत्त्वाच्या टप्प्यावर आल्यानंतर सत्पूर्व
कार्याचे विहंगमालोकन करून पुढील मार्गावर कोणत्या दिशेने वाटचाल
करावयाची याची पद्धतशीर आतणी करणे हे अवश्य होत परंतु हे संमेलन
अगदी वेगळ्या अर्थाने ‘अपूर्व’ ठरेल समलनाचा सारा कारभार अवघ्या
तीन तासात उरकण्यात आला संमेलनाच्या कार्याचा स्वयं अगदी उलट
दिशेला फिरल्याचे विपरीत दृश्य या संमेलनात दिसून आले

हे संमेलन मुंबई येथील बॉम्ब थिएटरमध्ये दि ५ सप्टेंबर १९३० ला
भरले होते समलनाची व्यवस्था बालमाहून ना म नच स्वीकारली हाती
समलनाचे अध्यक्ष थो अनंत हरि मन्ने हाने

संमेलनाचे नियोजित स्वागताध्यक्ष डॉ विनायक बापूजी त्रिलोककर हे
वेळेवर उपस्थित राहू न शकल्यामुळे त्याचे काम श्री अच्युतराव कोल्हटकर
यानी पार पाडले ‘संमेलनाचे अध्यक्ष थो अनंतराव मन्ने यानी २१-२॥
तासात संपणाऱ्या लघुनाटकाचा किंवा नाटिकाचा नवा संप्रदाय महाराष्ट्रात
सुरू करून तो रंगभूमीवर यशस्वी करून दाखविला याच्या गौरवार्थ त्यांना
अध्यक्षपदाचा बहुमान देण्यात आला आहे’ असे स्वागताध्यक्षांनी सांगितले

२६. मुंबई

१९३३

विदमतील एक घडाडीचे
वृत्तपत्रकार 'आत्मतेज' या
नाटकाचे लेखक उदय या
नियतकालिकाचे संपादक.

अध्यक्ष ना रा बामणगावकर

१९३० मध्ये भरलेल अटपटाच पचविसाव समलन झाल्यानतर मध्यतरी
३ वर्षांचा कालावधि जाऊन १९३३ मध्ये २६ व समलन भरल आणि
पूर्वीच्या समलनाच्या पावलावर पाऊल टाकीत आटोपल हे समेलन मुंबई
यथील डॉम्ब पिएटरात आनद स ना म ने दि १६ जून १९३३ ला
भरविल उमरावतीचे श्री नारायण रामलिंग बामणगावकर हे समेलनाचे
अध्यक्ष होते

१९३१ पासून महाराष्ट्रात बोलपटाच युग सुरू झाल्यामुळे मराठी नाटका
विषयी आपुलकी वाळगणाच्या रसिकाच्यासमोर मोठी आपत्ति उभी
राहिती नाट्यसमलनान या वावतीत दूर दृष्टीन पावळे टाकावीत अशी
अपक्षा तत्वालीन वृत्तपत्रात काही नाट्याभिमानी लावानी व्यक्त केलेली
आढळते दि १५ जून १९३३ च्या 'मौज' मध्ये श्री रा. गा भिड यानी
आपल्या लेखात नवीनच सुरू झालेले श्री मद्रे याच 'नाटिकायुग आणि
बोलपटाचे आग्रमण याचा उल्लेख करून पूर्वीची रात्रभर चालणारी नाटक
बंद करून अल्पवेळात बोलपटाप्रमाणे भरपूर करमणूक करणाऱ्या छोट्या
नाटिकाचा प्रचार करावा' अशी सूचना केली याच सुमारास रमभूमीवर
'मवन्तर' घडवून आणण्याचा सवल्प करून त्या दिशान श्री केशवराव दाते
प्रभृतीच प्रयत्न सुरू झाले होते, हे लक्षात घऊन श्री भिड यानी अशी

अपेक्षा व्यक्त झेली की, “रंगभूमीवर नव्या मनुची मुक्तात होण्याच्या वेळेस हें संमेलन येत आहे. यावेळी त्याचें कौशल्याने नेतृत्व घेण्यास तें रंगभूमीच्या विभागास चांगली मदत करील यात संशय नाही.”

‘श्री. नाट्यसेवक’ यांनी याच अंकांत संमेलनाला पुढील सूचना घेव्या-

- (१) संमेलनाची बैठक यदातून एकापेक्षा अधिक दिवस भरत जावी.
- (२) संमेलनांत नुसती विद्वत्ताप्रचुर भाषणें न होतां नाट्यकला व नाट्य-व्यवसाय या दृष्टीनें माधकबाधक चर्चा व्हावी. (३) प्रसिद्ध नाटकाचे पोलपट घ्यावेत. (४) नाटक मंडळीचा, नट, नाट्यकार व नाट्यप्रेमी यांचे प्रतिनिधि मिळून १५ जणांचें मध्यवर्ति मंडळ स्थापवें व त्याचें कामकाज वाग्रेम वकिंग कमिटीप्रमाणें चालावें. (५) नाट्यविद्यालयाची स्थापना करावी. इ. इ.

या प्रकारच्या विचारांच्या पार्श्वभूमीवर संमेलनाला प्रारंभ झाला. डॉ. भी. बा. बेलकर स्वागतपर भाषणात म्हणाले की स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनी कराव्यात व त्या उत्सवप्रसंगीच कराव्यात. पंढेबाईक कंपन्यांतून करू नयेत. नाटिकासंप्रदायाचे प्रवर्तक श्री. गद्रे यांचें अभिनंदन करून श्री. बेलकर यांनी रंगभूमीचें करमणूक हें वैशिष्ट्य नमून लोकशिक्षण हें आहे असे सांगितलें.

अध्यक्षीय भाषण

नाट्याचें स्वरूप मागतांना अध्यक्ष श्री. चामणगांवकर म्हणाले, “भरत-मुनींनी नाट्याचा कर्ता ब्रह्मदेव मानला तरी निसर्गतः नाट्य हे मनुष्य-स्वभावांतच आहे या मूळ कल्पनेला काही वाध येत नाही. भारतीय नाट्य-शास्त्राचे पर्यवसान मोह-आनंद-यांत असावें असा नियम घातला आहे. ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ या तन्व्यस्तवृत्तीची जाणीव करून देण्यासाठी या शास्त्राचा जन्म नाही. आनंद हाच अखेरचा सिद्धांत आहे. हा आनंद व्यक्त करण्याची रीत ते ‘नाट्य’ होय. हृदय व्यक्त करण्यासाठी त्यात भाषा आली. अर्थात् या भाषणातमुद्दां नाट्य आहे. नाटक हा प्रत्यक्ष संसार नमून त्याचें चित्र आहे; त्यामुळें सृष्टीतील घडामोडींचा देखावा प्रेक्षकाच्या हृदयावर विवक्षणासाठी चित्रकला, काव्य, प्रतिभा, अभिनयपटूत्व इत्यादींचा समावेश होतो. या सर्वांचा संयोग ज्यांत दिसतो ते नाटक होय.

नाट्यशास्त्राचा व उपलब्ध संहृत नाटकाचा चारकाईने अभ्यास वेला म्हणजे सदर नाटके ही समाजाच्या विशिष्ट वर्गांकरताच झालेली असतील, चारही वर्गांच्यासाठी नसावीत अस वाटत पण हा दोष नाट्यशास्त्राचा नमून परिस्थितीचा आहे जुया काळची नाटके राजाश्रयानेच सादर वेली जात असल्याने त्यात विशिष्ट वर्गांचीच अभिरुचि अधिक प्रमाणात व्यक्त झालेली आढळते युरोपातील नाट्यकलेत राजा व लोक या दोघांचा आश्रय असल्याने तीत मानवी जीवनाचे अनेकविध स्वरूप प्रकट झालेले आहे त्यातहि वर्गांकरणाचा दोष आहेच पण तो कमी प्रमाणात आहे एवढेच

वर्गाश्रयामुळे अर्थातच नाटकास मर्यादा पडल्या तथापि 'रसप्राधान्य' या काव्यतत्त्वाची जोड त्यास मिळाल्यामुळे उदात्त भावनांचा त्यात महज उठाव होतो वचानवाचा शब्द आनंदपयवसायी किंवा दुःखपयवसायी असला तरी त्यात कलेचा शब्द आनंदातच होत असता (येथे 'हॅम्लेट' व उत्तरराम चरित' यांची अध्यक्षांनी उदाहरणे दिली) म्हणून आमद हा कलेचा आत्मा हळूच वसला दशरूपकारांनी मान याच अर्थाने 'रूपक' अशी अन्वर्थक संज्ञा दिली आहे "

संहृतिभिन्नत्वामुळे पारचात्य नाटक स्वभावपरिपोष करणारी असली तरी पौरात्य नाटके रसपरिपोष करणारी ठरली हे सांगितल्यानंतर अध्यक्ष महाराष्ट्र रंगभूमीकडे वळले विष्णुदास भावे यांच्यापासून गुरू झालेल्या रंगभूमीच्या इतिहासाचे त्यांनी विलोस्वर, कोल्हटकर, खाडिलकर व गडवरी असे चार काळखंड पाडून प्रत्येक युगाची वैशिष्ट्ये सांगितली त्या वाळावद्दल अध्यक्ष म्हणाले, " उत्तम नाटक, त्यांना उठाव आणणारे व त्यातील भूमिकांनी तादात्म्य पावणारे नट, नटाना खुलविणार याच्ये देखावे व पोपाख याचा उत्तरोत्तर मुकाळ होत जाऊन मराठी रंगभूमीचे वैभव वाढत गेलं "

रंगभूमीला उत्तरी वळा लागण्याची अध्यक्षांनी दोन कारणे सांगितली—
 (१) बोलपटाच्या आपत्तीला तड देण्यासाठी नाटकाची यपाट्याने तपज होऊ लागली व ती पूर्वीसारखी संपन्न नसल्याने रंगभूमीचा दर्जा खालावला
 (२) नटाना बोलपट हे नवीन क्षेत्र मिळाल्यामुळे रंगभूमीवर चांगल्या नटांची वाण भागू लागली

नाट्यकला पूर्ववत् प्रभावी हाण्यासाठी स्त्रियानी रंगभूमीवर यणे नाटिकांचे

प्रयोग गुरू करणे, रसिकमदळानें पगत बेल्टी नाटवेच रंगभूमीवर आणणे इ ज उपाय सुचविले जात होते त्याचा अध्यक्षांनी परामर्श घेतला शबटीं उत्तम नट शिकवून तयार करणें, त्याच्यासाठी नाट्यशाळा स्थापणें, उत्तम नाटवें लिहवून घणें हे उपाय गामून अध्यक्षांनी आपल भाषण सपविठ वांही उपस्थित व्यक्तींची भाषणें झाल्यानंतर रंगभूमीवर भूमिका करणाऱ्या स्त्रियाच अभिनयन करणारा टराव मजूर करण्यात आला अध्यक्षांनी सभारोपाच्या भाषणात उत्तम नटाची परपरा कामम राहण्यासाठी मध्यवर्ति शाळा स्थापन करावी अस पुन सुचविले

करमणुकीच्या पायदमात आनंद स म तील बालनटानीं हों म्हैसाळवर-
कृत 'प्रजेचा राजा' या नाटकाचा प्रयोग विला

અય્ય ગાંધિરાય નંદ

૨૭. પુર્ણે

૧૯૩૫

સંગીત આણિ સાહિત્ય યા
 ઘાઘતીત મહારાષ્ટ્રા-યા કલા-
 જીવનાત અલૌકિક સ્થાન
 મિલ્લવિણારે રસિક નટ,
 નાટકકાર, ગાયક આણિ
 અદિતીય પેટીવાદક

आहे आतां त्याच्यात ही प्रेरणा बळावण्यास सिनेमा व सिनेमामुळे निर्माण झालेली आर्थिक कोडी कारणीभूत झाली हे खरे परंतु त्याचा परिणाम मात्र नाट्यसंस्थांच्या न्हासात झाला दूरदर्शनाचा अभाव हेहि एक कारण आपल्याला सांगता येईल

या परिस्थितीमध्ये मला सुचणारे उपाय पुढीलप्रमाणे आहेत—

- (१) कोणतीहि नाट्यसंस्था घडाला बळी पडू न देणे,
- (२) बलिजातून नाट्यमंडळाचा स्थापन करून त्यात स्त्री-पुरुष विद्यार्थ्यांनी भाग घेणे व या विद्यार्थ्यांसाठी नाट्यशिक्षणाची सोय करणे.
- (३) नगरपालिकानी सुमजळ नाट्यमंदिरें बांधून ती केवळ नाट्य-प्रयोगाकरताच राखून ठेवणे
- (४) नगरपालिकानी नगर नाट्यसंस्था स्थापने
- (५) सुशिक्षित नागरिकांनी नाट्यमंडळे स्थापून त्यात स्त्री-पुरुष नागरिकांनी भाग घेणे
- (६) नागरिक कुलस्त्रियांनी मंगलप्रसंगी घरगुती नाट्यप्रयोग करणे
- (७) घडेवाईक नाटक मंडळघानी आपल्या संस्थेत स्त्रियांचा भरणा करणे,
- (८) नाटकाचे प्रकार, जाती व क्षेत्र ठरविणे,
- (९) नाट्यकला ही इतर प्रतिष्ठित कलाइतकीच प्रतिष्ठित कला आहे घनोत्पादनाचा तो धडा नव्हे, उलट, अत करण हलविणारे, बुद्धीला चालना देणारे आणि जीविताला सौंदर्य देणारे असे त वेदतुल्य निर्मळ साधन आहे अशी समाजाला जाणीव करून देणे "

निवधपापन

या संमेलनात पुढील निवधाचे वाचन झाले—

श्री सळेवर — 'नाट्यसंस्था सुरक्षित व कार्यक्षम करण्याचे उपाय'
(हा निवध उपलब्ध झाला नाही)

(२) डॉ न का धारपुरे — सिनेमामुळेच नाट्यसंस्थांचा न्हास झाला नाय /

डॉ धारपुरे यांच्या मते सिनेमामुळे नाट्यसंस्थांचे पाऊल मार्गे पडल हे खरे परंतु त्यांच्यामुळे न्हास झाला असा म्हणता येत नाही हा न्हास याच-

विषयाचे उपाय — (१) नाट्यविद्येचे शिक्षण घेऊन तयार झालेल्या नाट्या पुरवठा करण, (२) पात्रानुरूप नटनट्यांची कामापुरती पगारावर यात्रा करणे व (३) स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांना करण, हे आहेत

घर्षा व ठराव

संमेलनात मजूर झालेला ठराव —

(१) वें आण्णासाहेब किलोस्कर-सप्ताहाचा यात्रा (२) शिक्षा सस्यानून नाट्यमंडळें स्थापन करण्याचा शिफारस (३) नगरनस्याना अद्ययावत् नाट्यमंदिरें बांधून ती बवळ नाटकापुरताच राखून ठेवण्याचा विनंती

या ठरावावरील चर्चेत श्री शंकरराव भुजुमदार, नाट्यकार श्री मायव राज जोगी, श्री अ ह गद्रे श्री आवकर इ मंडळींना भाग घेतला अख्यभाष समारोह व आभारप्रदर्शन हाऊन संमेलन समाप्त झाले

अध्यक्षीय भाषण

श्री स प जोशी आपल्या भाषणात म्हणाले, “नाट्यक्षेत्राच्या न्यास होण्यास इतर अनेक कारणांबरोबरच नाट्यमंथनाचे वेगळेही खरे आणि नाटकमंडळाच्या चालकांचे दुराग्रह ही आणखी कारण आहेत’ यावर श्री जोशी यांनी पुढील उपाय सुचविले

(१) सुंदर नाटिका किंवा नृत्यगायनसंमिश्रित उच्च दर्जाचे नाटकी जत्रे या दोन स्वरूपातच आमचे नाट्य सार्वजनिकरीत्या जिवंत ठेवता येईल

(२) नाट्यक्षेत्राशी सुविधेचे लोक ज्या प्रमाणात निगडित होतील त्या प्रमाणात नाट्यक्षेत्राला चांगले दिवस आले अस म्हणता येईल” आपल्या भाषणाच्या शेवटी, ‘मापुडे स्त्रियांनी नाटकात अवश्य कामे वली पाहिजेत’ असे अध्यक्षाने सुचविले

२९. पुणे

१९३८

अध्यक्ष : मा दि वरेकर

प्रसिद्ध नाटककार आणि
कादंबरीकार. रंगभूमीवरील
नवीनतेचे आद्य आणि सक्रिय
प्रचारक : 'पद्मविभूषण' हा
गौरव संपादन करणारे माहिले
मराठी साहित्यिक.

हे संमेलन पुणे येथील 'सोशल क्लब' च्या जागेत सोशल क्लबनेच अभिनव
नाट्यमंडळाच्या सहकार्यांत दि १४ व १५ मे १९३८ या दिवशी भर-
विले होते अध्यक्ष श्री भार्गवराव विठ्ठल ऊर्फ मामा वरेकर हे हाने

कार्याध्यक्ष डॉ. धारपुरे यांनी आपल्या प्रास्ताविक भाषणात भारत नाट्य
समाज व नाट्यसंमेलने याचा थोडक्यात इतिहास सांगून नाट्यमंडळा आणि
नाट्यसंमेलने या दोहोचीहि परिस्थिति कशी खालावत चालली आहे याचे
वर्णन केले

स्वागतार्थ्यक्ष श्रीमती शकुंतलाबाई पराजपे म्हणाल्या, "वाळपणापासून
मला नाट्यकलेची आवड आहे, परंतु तिची तृप्ति मात्र परदेशात गेल्यावर
झाली तेथे मला फ्रेंच रंगभूमी सर्वात पसंत पडली, याचे कारण फ्रेंच नाटका-
तून आढळणारा सात्विक विनोद से होय महाराष्ट्रात स्वतंत्रपणे लिहिलेली
नाटके फारच थोडी आहेत निम्म्याहून अधिक नाटके पाश्चात्यांपासून
घनलेली आहेत आपल्या नाटकातील विनोदहि हलक्या दर्जाचा आहे

मराठी नाटकात आणखी एक प्रकार सिरु पहात आहे आणि तो म्हणजे
पात्राच्या तोडी इंग्रजी शब्द अधिक प्रमाणात येत चालले आहेत हा होय ही
प्रथा योग्य नाही नाटक हे समाजस्थितीचे चित्र आहे, तरी त्यातील वास्तवता
ही वाठवर रेखाटायची ? तीच शाष्ट नटाच्या पोपाखावावतहि आढळते

लेखक कमलेला असेल तरच नाटक यशस्वी होतें. अभिनय, वक्तृत्व व संगीत यांचे घडे देणाऱ्या दाल्या निघाल्या पाहिजेत. नाटकांतून स्त्रियांच्या भूमिकाहि स्त्रियांनीच कराव्यात असें मला वाटतें.”

अध्यक्षीय भाषणांतील मुद्दे

अध्यक्ष श्री. चरेरकर यांनी मराठी रंगभूमीच्या अवनतीची पुढील कारणे सांगितली —

(१) चित्रपट आणि बोलपट ह्या नवीन करमणुकीच्या साधनाचा हिंदु-स्थानात प्रवेश.

(२) वृत्तपत्रांनी केलेले नाटक कंपनीतल्या नटांचे बेमुमार धोचले,

(३) नटवर्गातील गंधटनेचा अभाव.

(४) गुजराथी-मराठी व बानडो-मराठी वाद.

(५) रंगभूमीवरील भांडवलवाल्यांचें वर्चस्व, आणि

(६) ग्रामोफोन व रेडियो या साधनांची वाढ व लोकप्रियता.

गेलेल्या या नाट्यकलेची विविध कारणामुळे कसकशी रूपे बदलत गेली याची कल्पना येईल " असे उद्गार काढले.

करमणुकीच्या कार्यक्रमांत श्री. मा. ना. जोशी यांनी लिहिलेल्या 'प्रेमळ लफंगे' या नाटकाचा प्रयोग झाला.

या अधिवेशनावरोबरच संमेलनाचें पूर्वंस्वरूप बहवंशी बदलून गेलें. 'भारत' नाट्य समाज' या लुप्तप्राय मध्यवर्ति संस्थेची पुन्ही नाट्यसंमेलनांत नव्याने उभारणी होऊन 'महाराष्ट्र नाट्य संमेलन' या नांवानें त्या संस्थेचें कार्य पुन्हा सुरू करण्यांत आलें. या फेरबदलाची सर्व मांडणी नागपूरच्या अधिवेशनांत करण्यांत आली.

अथश्रुतं यथा कारखानीस

३०. नागपूर

१९३९

महाराष्ट्र नाटकमंडळीचे
एक संस्थापक. नाट्यशास्त्राचे
व्यासंगी. नाटकाचे दिग्दर्शक.

नाट्यसमेलनाच्या इतिहासात या नागपूर अधिवेशनाचे कार्य फार महत्त्वाचे आहे. नाट्यसमेलनाचे नामाभिधान, त्याचा आधारभूत अशा नव्या मध्यवर्ति सस्येची प्रतिष्ठापना, तिच्या कार्यपद्धतीचे नियम, नवीन कार्यकारी मंडळाची निवड व सवधी या समेलनात अनेक दूरपरिणामी स्वरूपाचे निर्णय घण्यात आले आणि १९०५ मध्ये ज्या समेलनाचा श्रीगणेश करण्यात आला त्याला परिस्थित्यनुरूप नव्या, भरभक्कम पायावर उभे करून त्याला आधार म्हणून मराठी रंगभूमीला नवे वट्टण देण्याची घनीपा वाळगणाऱ्या महत्त्वाकांक्षी केंद्रीय शक्तीची मोठ्या उत्साहाने उभारणी करण्यात आली. आज मराठी नाट्य-परिपदेचे जे व्यापक आणि 'विविध कार्यमग्न' अस स्वरूप सिद्ध हात आहे त्याचा सकल्प या अधिवेशनात सोडण्यात आला.

हे अधिवेशन नागपूर येथील अभिनव नाट्यमंदिराच्या विद्यमान दि. १३, १४ व १५ जानेवारी १९३९ या दिवशी साजरे झाले. समेलनाचे अध्यक्षस्थान श्री. श्रवण सीताराम ऊर्फ अण्णासाहेब कारखानीस यांनी स्वीकारले होते.

ईशस्तवन व स्वागतगीत झाल्यानंतर समेलनाचे स्वागताध्यक्ष अॅडव्होकेट तु. ज. केदार यांनी छारील भाषण वाचून न दाखवता उत्स्फूर्त भाषण केल. उपस्थितांचे स्वागत करून मध्यप्रातातील आणि विशेषत नागपुरातील रंगभूमीच्या इतिहासाचा आणि हीशी नाट्यसंस्थांच्या कार्याचा त्यांनी आढावा घेतला.

श्री. पद्दरीपांडे यांनी अध्यक्षीय मूचना वेल्यानंतर अध्यक्ष श्री. अण्णाभाहेय वारव्यानीस म्यानापन्न झाले.

रंगभूमीची पिशव्याची पीछेहाट

कै. दादासाहेब गायडें, कै. जं. वा. मुजुमदार आणि कै. ज. वा. वरवे यांनी केलेल्या नाट्यमेवेचा श्रुतजडापूर्वक उत्स्नेह कळून अध्यक्षांनी रंगभूमीच्या चालू पीछेहाटीची चर्चा केली. ते म्हणाले, "ही पीछेहाट केवळ महाराष्ट्रीय रंगभूमीपुरतीच मर्यादित नसून तिचें स्वरूप विश्वव्यापी आहे. चित्रपटाच्या आक्रमणामुळे रंगभूमीची प्रगति घुटली असून ती आता नष्ट होण्याच्या मार्गांवर लागली आहे असे काही आक्षेपाचे म्हणणें आहे. परंतु रंगभूमीवरील खरी आपत्ति ही नसून रंगमणि आपले स्वतः टाकून सिनेमाच्या वैभवाला व संपन्नतेला भाळून त्याच्या आहारी जाऊ लागणें ही आहे. म्हणजे या आपत्तीचें स्वरूप आपणाला वाटते तसे बाह्य नसून तें अंतर्गत आहे.

रंगभूमीवरील नटांनी सिनेमाच्या आहारी जाऊन आपल्या रंगभूमीला केविलव्याची विपत्तादम्या आणू नये. रंगभूमि व सिनेमा ही अगदी भिन्न अशी, विविष्ट कार्ये करणारी क्षेत्रे आहेत. ही दोन्ही क्षेत्रे आपापल्यापरीने आणि आपापल्या फळपुष्पांनी नेहमी फुललेली राहावीत

नाटककारांनी बदलत्या वाळाला धरून अर्धाचीन प्रश्नामंबंधी विचार करणारी नाटके लिहावयास पाहिजेत. लोकांनील रंगभूमीची आवड पूर्वी-इतकीच आताहि कायम आहे "

मध्या चालू असलेल्या नाट्यविषयक विस्कळित प्रयत्नाचा आडावा घेताना अध्यक्ष म्हणाले, "हे सर्व प्रयत्न स्वतंत्रपणें, अलग अलग व मर्यादित स्वरूपांत चालले आहेत तरी त्यांनी चैतन्याचा स्फुल्लिग कायम ठेवला आहे. त्यावरील राख नाहींशी होण्यामाठी जोराची वाबटळ उठविली पाहिजे. नी केव्हांनरी उठेलच अशा वाबटळी राजकीय, सामाजिक इ. क्षेत्रात होऊ नसल्याचें इतिहास सांगतो, तेव्हा येथोह नसे होईल."

भाषणाच्या शेवटी गमेलनाने आता चार गोष्टीकडे लक्ष देण्याची जरूरी आहे असे अध्यक्षानी मागितले. त्या चार गोष्टी अशा —

(१) नाट्याचें विश्वविद्यालयीन स्थान व त्याचा विश्वविद्यालयीन शिक्षणात अंतर्भाव.

(२) स्थानिक संस्थांनी नाट्यप्रयोगार्थ उभारलेली रंगमंदिरे (National Theatres).

(३) मध्यवर्ति संस्थेची स्थापना.

(४) रंगभूमिविषयक चर्चेसाठी नियतकालिकाची योजना.

नियंथावली व व्याख्याने

समेलनांत निरनिराळ्या विषयावर ११ निबंध आले होते. त्यापैकी चार मारांशरूपाने वाचले गेले. त्याची नावे —

(१) मूकनायकपरीक्षण — श्री. द. रा. गोमकाळे

(२) नाट्यविषयक एक वक्तव्य — श्री. वि. ल. चिपळूकर

(३) कौलहटकरांच्या पदातील काव्यसीदें

(४) शंक्सपिअर आणि सराठी नाट्य — श्री. ज्य. अ. गोंडवोले

आचार्य स. ज. भागवत 'जीवन व रंगभूमि' या विषयावरील व्याख्यानांत म्हणाले, "प्रत्यक्ष जीवनात विकासासाठी अथवा प्रकाशनासाठी आत्म्याची जी घडपड चालू अमते तिचे स्वरूप स्पष्ट करून दाखविणें हा रंगकलेचा विषय आहे जीवनांत जो सत् आणि असत् याचा संग्राम चालतो त्याचें चित्र रेखाटणे हे नाट्याचे सर्वश्रेष्ठ कार्य होय या संग्रामामुळे मानवी आत्म्याची भावगुंढि होऊन त्याची उन्नति व प्रगति होत असते त्यामुळे या संग्रामाला अध्यात्मिक दृष्ट्या महत्त्व आहे अशा रीतीने नाट्यकला ही आत्मबोध करून देणारी श्रेष्ठकला आहे.....प्राचीन नाट्यांत मनुष्यस्वभाव स्थिर व घट्टांशी अपरिवर्तनीय मानलेला दिसतो. आधुनिक नाट्यांत मानवी स्वभावघटनेची भीमासा करण्याचा प्रयत्न चालला आहे."

श्री. श्री वि. वर्तक आपल्या भाषणात म्हणाले, "हजारो लोकाना पटणारो गोष्टी आपण करीत आहोत असे भासवीत, लोकहिताच्या दृष्टीने आवश्यक व स्वतःच्या काळाला योग्य असे स्वतःचे विचार द्रष्टे लोक लोकावर लादतात. कालिदासाप्रमाणेच शेक्सपिअर, इय्येन, गटे, शॉ, गडकरी वगैरे नाटककार असे द्रष्टे होते. नवीन नाटककारांनी जुन्या पिढीतल्या लोकांना कांहीतरी नवे करून दाखवून आपले वैशिष्ट्य पटवून दिले पाहिजे."

श्री. बाबासाहेब सापडें याचे 'ग्रीक ट्रॅजेडी व भारतीय नाट्य' या विषयावर उद्बोधक व मनोरंजक व्याख्यान शाले.

पुर्वा य ठराव

या अधिवेशनानात एकूण १४ ठराव मजूर झाले व त्यावर २४ वक्त्याची भाषणे झाली त्यापैकी महत्त्वाचे ठराव —

(१) गतवर्षी दिवगत झालेल्या नाट्यमेळावड्यात दुष्कटघाता ठराव करून तो मृत व्यक्तीच्या नातेवाईकांच्याकडे पाठविण्यात आला

(२) १९३८ मध्ये भरलेल्या पुणे येथील २९ व्या संमेलनात मध्यवर्ति संस्थेची स्थापना करण्याचा ठराव होऊन तिची घटना तयार करण्यासाठी एक समितीहि नियुक्त करण्यात आली होती त्या समितीचे निमंत्रक श्री तळेकर यांनी तयार झालेली घटना नागपूर संमेलनात सादर केली विषयनियामक समितीमध्ये या घटनेत काही दुरुस्त्या करण्यात येऊन ती मजूर करण्यात आली. या घटनेनुसार पुढील वर्षासाठी पुढील कार्यकारी मंडळहि नियुक्त करण्यात आले —

अध्यक्ष — श्री श्री ना बनहट्टी, चिटणीस — डॉ न व बरवे

सभासद — श्री बरेबर, श्री. पडरीपाडे, डॉ घास्पुरे, श्री दातार

श्री बर्तक, श्री पुरोहित, श्री नेने व श्री वा वा भोळे

मस्येला १०० सभासद मिळविणे, मस्या रजिस्टर करणे, नियतकालिक चालू करणे व संमेलनातील इतर ठरावाची कार्यवाही करणे अशी कार्ये या कार्यकारी मंडळावर सोपविण्यात आली होती

(३) मध्यवर्ति मस्या व संमेलन याची पूर्वीची भारत नाट्य समाज व भारत नाट्यसंमेलन अशी नावे बदलून 'महाराष्ट्र नाट्य संमेलन' हेच स्थायी संस्थेचे व संमेलनाचे नाव असावे

(४) आंतरविद्यालयीन नाट्य तयार करावेत

(५) मराठी रंगभूमीचा सविस्तर इतिहास लिहून प्रसिद्ध करण्यात यावा

(६) विद्यापीठात नाट्यविषयक अभ्यासक्रम सुरू करण्याची खटपट करावी

(७) अभिजन मंडळ (Family Circles) स्थापन करावीत

(८) स्थानिक स्वराज्य संस्थाना नाट्यगृहे बांधण्याची विनंती करावी

(९) जप्त वाड्मयावरील बंदी उठवण्याची सरकारला विनंती करावी

या ठरावावर बोलताना श्री दादामाहेव शेवडे म्हणाले, "नवविचाराचा समाजात अनिर्बन्ध मचारवूवा आणि ते विचार वाया जाऊ नयेत म्हणून

लेखनांना स्वातंत्र्य असणे जरूर आहे वाङ्मयनिबंध दूर करण्यासाठी वचनबद्ध झालेल्या काँग्रेस सरकारने वाङ्मयावरील निबंध ताबडतोब रद्द करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे”

नाट्यविषयक प्रदर्शन

समेलनातील या प्रदर्शनाचे उद्घाटन श्री बालगंधर्व यांच्या हस्ते झाले त्या वेळी ते म्हणाले, “ ऐतिहासिक दृष्ट्या नटनटीचे पोषाख, केशभूषा व त्याची रचना, याची प्रदर्शनात मांडणी करावी प्रेक्षकांनी नाटक पाहताना नाटकाचे पुस्तक वाचण्यात वेळ न घालवता नटाच्या भूमिका घोम घळत आहेत की नाही हे पहावे आणि वळत नसल्यास निषेधप्रदर्शक टाळ्या वाजवून आम्हाला त्याची जाणीव करून द्यावी नाट्यव्यवसाय करणाऱ्या निर- निराळ्या नाटक मंडळ्यात प्रेम व सहकार्य नादले पाहिजे ”

प्रदर्शनाचे (१) रंगभूमि व (२) वाङ्मय असे दोन विभाग होते पहिल्या विभागात छायाचित्रे, रंग साहित्य, दुमिळ हस्तलिखितांच्या प्रती इ वस्तु होत्या दुसऱ्या विभागात गेल्या ५० वर्षांतील नाट्यवाङ्मय, प्रकाशित व हस्तलिखित नाटके, टीकाग्रंथ, नियतकालिके इ साहित्य ठेवले होते

प्रदर्शनातील पुढील वस्तु विशेष उल्लेखनीय होत्या—कै राम गणेश गडवऱ्यांच्या लिहिण्याच्या दोन पेन्सिली, त्यांच्या सग्रहातील विठोबाचा फोटा, लगनबुडली, तुतारी मडळाचा फोटो, कै महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांच्या ‘आयेल्लो’ नाटकाची अस्सल प्रत, ३०।४० वर्षांपूर्वी प्रकाशित झालेल्या ‘यिण्टर’ मासिकाचे एक, कै अ बा वरवे याचे सर्व वाङ्मय व त्याच्या-कडील जुन्या नाटकाचा सग्रह, श्री वनहट्टी यांच्याकडील इग्रजी वाङ्मयाचा सग्रह इ इ

करामणूक

समेलनाच्या प्रारंभीच नागपूर येथील ‘मगिनी’ मंडळाने समेलनाप्रीत्यर्थ ‘रंगनाची बेंडी’ या नाटकाचा प्रयोग करून दाखवला या प्रयोगाचे वैशिष्ट्य म्हणजे वेवळ स्त्रियांनी जाहीररीत्या करून दाखविलेला नागपुरातील हा पहिलाच प्रयोग होता

(४) नागपूर विद्यापीठासाठी एव अग्न्यासक्रम तयार करून तो त्या विद्यापीठाला सादर करण्यात आला मुंबई विद्यापीठात त्यामधवी खटपट सुरू केली

(५) नाशिक व नागपूर येथे अभिजन मडळाची स्थापना होऊन त्यानी अनुक्रमे 'स्वयसेवक' व 'भाववधन' ह नाट्यप्रयोग करून दाखविले

अग्रज - गणपतराव बोडस

३१. नाशिक

१९४०

प्रख्यात नट आणि दिग्द-
शक— गद्यर्व नाटक मंडळीचे
एक मालक. 'माझी भूमिका'
हे मराठीतील नटाचे पाहिले
आत्मचरित्र यांनी लिहिले आहे

हे समेकन नाट्य मधील न्यू इंग्लिश स्कुलच्या पटागणात त्याम समेलनासाठी
उभारल्या भव्य मंडपात दि २३ व २४ मार्च १९४० या दिवसांनी
भरले होते. समेलनाची सर्व व्ययग्या नाट्यग्या महाराष्ट्र नाट्यमंडिर या
संस्थेने स्वीकारली होती. अध्यक्षपदासाठी नव्वय श्री गणपतराव बोडस
याची निवड करण्यात आली होती.

समेलनाच्या दिवशी (दि २३।३।४०) रावाळी महाराष्ट्र नाट्यममे-
नाच्या सवसाधारण सभेची पहिली बैठक होती. अध्यक्ष श्री बारखानीस
आजारी अमल्यान प्रा बरट्टी याच्या अध्यक्षतेखाली सभेचे कामकाज जाण
प्रारंभी चिटणीस डॉ न ज बरवे यांनी वापिक अहवाल व जमाखर्च वाचून
दाखविला आणि किरकोळ दुरुस्त्या होऊन तो मजूर करण्यात आला. नंतर
चिटणीसांनी, मध्यवर्ति समितीने वर्षभरात झालेल्या कामाची माहिती सभेपुढे

त्रिचूरवर अनुपस्थित असल्यान त्याचे सत्र चर्याध्यक्ष श्री वा श्री पुरोहित यांनी वाचून दाखविले. स्वागतपर भाषण श्री पुरोहित यांचेच झाले. नंतर अध्यक्ष श्री बोडस यांना त्यांची 'एवच प्याला' नाटकातील भूमिका बोग्गेली व 'महाराष्ट्र नाट्य संमेलन-अधिवेशन ३१ वे' अशी अक्षरें असलेली रोप्यमुद्रा अर्पण करण्यात आली. सदनवाचनानंतर अध्यक्ष श्री गणपतराव बोडस यांचे भाषण झाले.

अध्यक्षानी आपल्या भाषणात मराठी रंगभूमीच्या सध्याच्या हीन परिस्थितीची अत्यंत भावित आणि अनुभवावर आधारलेली चिकित्सा केली. त्याच्या प्रत्येक शब्दातून त्यांचे मराठी रंगभूमीवरील प्रेम दिसून येत होतं. मुद्राभिनय व स्वराचा आराह आणि अवरोह या त्यांच्या नाट्यगुणानी त्यांचे भाषण अत्यंत आकर्षक झाले. मधूनमधून विनोदाच्या झळुकी ते सोडीत. अलीकडील सिनेमा तंत्रविपर्ययांनी खरपूस टीका केली. योग्य दिशेने प्रयत्न केल्यास मराठी रंगभूमीची स्थिति अजूनहि सुपारेत असा विश्वास प्रबट केल्या. कुलीन स्त्रियांनी नाटकात घडा म्हणून काम करू नये. मराठी रंगभूमि कधीच मरणार नाही असहि त्यांनी सांगितले.

नियधपावन

श्री राम गोगट यांनी 'बोलपट व रंगभूमि' या विषयावर निबध वाचला. त्यात ते म्हणाले, "अमेरिकेत बोलपटासाठी निवडलेल्या कथानकावर प्रथम एक नाटक लिहून त्याचे प्रयोग निरनिराळ्या ठिकाणी करतात. त्यामुळे परिणामकारक प्रसंगाची योग्य कल्पना दिग्दर्शकास येते आणि बोलपटात त्या प्रसंगाचा उठाव दाखविण्यास साहाय्य होत. आपल्याकडे तालीम धर्ष्यात अत्यंत अनास्था दिसून येते. नवे प्रयोग करून पाहण्याची प्रवृत्ति कमी आहे." ठराय इ.

समलनात अध्यक्ष श्री बोडस यांनी लिहिलेल्या 'माफी भूमिका' या आत्मचरित्राचे प्रकाशन प्रा. बनहट्टी यांच्या हस्ते झाले. त्यानंतर पुढील ठराव मजूर झाले.

(१) दिवगत व्यक्तींना श्रद्धांजलि

(२) विद्यापीठातून नाट्याभ्यासाची शाखा निर्माण करण्याचे जे कार्य

आजवर झाले त्याबद्दल धन्यवाद व पुढे हें काय चालू ठेवण्याचा आदेश

(३) नागपूर विद्यापीठाने नाट्यविषयक अभ्यासगताला मुक्त करण्याच्या दिनेन जें राम बेल त्याबद्दल आभार व तूण कराव अशी विनंती

(४) मुंबई विद्यापीठाने अशीच अभ्यासगताला निमाणे करण्याविषयी विनंती

(५) १९४३ मध्ये मागली येथें मराठी रंगभूमीचा गतमावत्सारिखे उत्सव अखिल महाराष्ट्राच्या वनीर्न गात्ररा करावा व त्या उत्सवाची योजना ६ महिन्यांचे आत निश्चित ठरवावी, अशी सूचना

(६) नगरपालिका व सावजनिक संस्था यांना नाट्यगृहे बांधून दण्याविषयी विनंती

(७) नवीन बायेंवारी मंडळाची निवड करण्यात यावी ममेलन संस्थेचे वर्ष १ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर असे ठरविण्यात याव
करमणूक

या ममेलनात 'मराठी रंगभूमीचे शतक' हा अत्यंत अभिनव व उद्बोधक कार्यक्रम श्री पुरोहित यांनी सादर केला यात विष्णुदास भावे यांच्यापासून मराठी रंगभूमीवर जी वैशिष्ट्यपूर्ण नाटके गात्रली त्यातील काही प्रवेश सादर करण्यात आले विष्णुदासवालीन ऐतिहासिक, पौराणिक, इ सर्व प्रकारच्या नाट्यमुष्टीचे दर्शन घडावे अशी यात योजना होती बकार नटाना बराबर घेऊन आलेला, नाटक मंडळीचा एव मालक आपल्या विपन्नावस्थेची कहाणी सांगत आहे आणि त्याबरोबरच मराठी रंगभूमीच्या इतिहासाचे ओसरत दर्शन घडत आहे अशी याची पाश्चमुमि निर्माण करण्यात आली होती या कार्यक्रमाची मूळ कल्पना श्री पुरोहित यांची असून सवाद लिहिण्याचे काम प्रा जोगळवर यांनी केले होते

या दिवाय मौ इदुमती चौबळ याचे काव्यगायन आणि अभिजन मंडळाने सादर केलेला छापील मसार हा नाट्यप्रयोग हे कार्यक्रमहि सादर करण्यात आले नाट्यप्रयोगात स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीच केल्या होत्या वाशिक अधिवेशनावतर—

नाट्य अधिवेशनात महाराष्ट्र नाट्यममेलन या संस्थेस कायमचे स्वरूप प्राप्त झाले त्यापूर्वीच्या अस्थायी कायकारी समितीचे विसर्जन करून घटन-

नुमार नव्या कार्यकारी समितीची निपुन्ति व्हावी असे संमेलनात ठरले होत यासाठी नागपूर येथे दि १२-४-१९४० ला जुन्या वायकारी मंडळाची सभा भरून निवडणुकीचे पोटनियम मंजूर करण्यात आले आणि त्याअन्वये लवकरच कार्यकारी मंडळाची निवड घाली त्यापैकी उपाध्यक्ष व ३ सभासद याची निवडणूक नियमाप्रमाणे संमेलनातच करण्यात आली होती जुलै १९४० मध्ये पुढील कार्यकारी-मंडळ सिद्ध झाले—

अध्यक्ष— प्रा श्री ना वनहट्टी, नागपूर (३ वर्षांकरिता)

उपाध्यक्ष— (१) श्रीमंत बाळासाहेब राजवहादूर, मालगाव (१ वर्षांकरिता)

(२) प्रि श्री ल पदरीपाड, (२ वर्षांकरिता)

सजिनदार— श्री विष्णु मोरेस्वर जोशी नागपूर (२ वर्षांकरिता)

चिटणीस— (१) डॉ न अ बरक, नागपूर (३ वर्षांकरिता)

(२) श्री वा श्री पुरोहित, नाशिक (")

सभासद— (१) रा सा श्री गो भा परशरामी मगमनर (१ वर्षांकरिता)

(२) श्री स आ कुलकर्णी सांगली (")

(३) प्रा र श्री जोगळकर, नाशिक (")

(४) श्री ह ना नने, नागपूर (३ वर्षांकरिता)

(५) श्री पा वा गडकरी, नागपूर (")

(६) श्री य स गुप्ते, नागपूर (")

(७) श्री बा मो वनिटकर नाशिक (")

सर्पंकी श्रीमंत राजवहादूर यांची समिती न मिळाल्यामुळे व प्रा जोगळ कर याच्या आबल्लिक मृत्युमुळे दोन जागा रिक्त्या राहिल्या त्याची पुढील प्रमाणे फरनिवडणूक झाली

उपाध्यक्ष — श्री वेशवराव दाते

सभासद — श्री श्री श्र्य गोडवीडे

कार्यकारी मंडळाचे कार्य

(१) होरक महोत्सव

मंडळाची पहिली बैठक दि २१-७-४० ला घाली या वर्षी रंगमूमीवर संगीत नाटक सुरू होऊन ६० वर्षे पूर्ण होत असल्यान संगीत नाटकाच्या होरक महोत्सवाची विचार झाला

हा उत्सव दसऱ्यापासून नरकचतुर्दशीपर्यंत अथवा वर्षाच्या शेवटी करावा असे ठरले. समा व नाट्यप्रयोग असे उत्सवाचे दोन भाग निश्चित होऊन नाट्यप्रयोगाच्या उत्पन्नातून १।१० इतका भाग शतसांवरत्सरिक उत्सव-मंडळाकडे खर्चासाठी घ्यावा असेंहि ठरविण्यांत आले.

हा उत्सव महाराष्ट्रात सर्वत्र व्हावा म्हणून आदेश देणारे एक पत्रक महाराष्ट्र नाट्य संमेलनातर्फे प्रसिद्ध करण्यात आले. त्याचप्रमाणे वृत्तपत्रांतूनहि याचा प्रचार करण्यांत आला होता.

(या आदेशाप्रमाणे नागपूर येथे दि. १३ व १४ डिसेंबर १९४० या दिवशी होरकमहोत्सव साजरा करण्यांत आला. 'संगीत मौमद्र' नाटकाचा प्रयोग होऊन त्याचे १।१० उत्पन्न ठरल्याप्रमाणे शतसांवरत्सरिक मंडळाकडे घाडण्यांत आले व उरलेले नागपूरच्या ॲकॅडमी ऑफ डॅमेटिक आर्ट्स या मंस्थेला देण्यांत आले. श्री. वा. म. जोशी याच्या अध्यक्षतेखाली समा होऊन तीत ॲडव्होकेट तु. ज. केदार व श्री. वा. वा. भोळे यांची भाषणे झाली.

नागपूरशिवाय इतरत्र या उत्सवासंबंधी हालचाल झाली नाही. नाशिक येथे दि. १८।८।४० रोजी भरलेल्या सभेत पुढील कामकाज झाले.

(१) विद्यापीठांत नाट्यशाखा

नागपूर विद्यापीठात नाट्याच्या अभ्यासक्रमासंबंधी जो ठराव येणार होता त्यासंबंधी सभामंडळी विचारविनिमय करणामाठी प्रा. वनहट्टी, श्री. वा. वा. भोळे व श्री. हिदायतुल्ला यांची एक समिती नेमण्यांत आली; परंतु या समितीने तयार केलेला अभ्यासक्रम विद्यापीठाच्या फॅकल्टी ऑफ आर्ट्स-कडे विचारार्थ आला असता तो मजूर होऊ शकला नाही.

(२) शिक्षणसंस्थांतून नाट्याभ्यास

शाळा-कॉलेजातून नाट्याभ्यास मंडळी निर्माण व्हावीत व त्या मंडळी मिळून ५ सभासदांचे एक मध्यवर्ती मंडळ असावे असे ठरले त्या मंडळाकडे विद्यालयीन नाट्यप्रयोगाची व जयचिन्हाची यांखता गोपविण्यात आली.

परंतु या समितीचे उद्दाही सभासद प्रा. जोगळेकर याच्या आकस्मिक निघनामुळे समितीचे कार्य पुढे चालू शकले नाही.

पुढील नाट्यसंमेलनामाठी आलेले मुंबईचे आमंत्रण स्वीकारण्यात आले

(३) अभिजन मंडळ

अभिजन मंडळाचा प्रचार करण्यासाठी श्री वामनराय पुरोहित यांना अधिवार देण्यात आला

नागपूरच्या अभिनय नाट्यमंदिराने अभिजन मंडळाच्या कल्पनेचा स्वीकार करून दोन नाट्यप्रयोगहि करून दाखविले

यापुढे कार्यकारी मंडळाच्या पुढील अधिवेशनापूर्वी आणखी चार सभा झाल्या या सभानून मुख्यत्वेकरून शतसावत्सरिक उत्सवाचा विचार झाला त्याशिवाय आगामी मुंबई अधिवेशनावर पाठवावयाच्या ठरावाचा आराखडा करणे, स्थानिक समित्यांचे नियम व पोटनियम करणे, व अप्रवासित नाटकांच्या परीक्षणाचा उपक्रम सुरू करणे इत्यादींची चर्चा झाली शेवटच्या उपसभानुसार ५।६ तारखे तपासून त्यावर सूचना व अभिप्राय देण्यात आले.

महाराष्ट्र नाट्यमेलनाचे अध्यक्ष प्रा वनहट्टी यांनी जवळपासचे सुटीत बऱ्याच ठिकाणी हिंडून प्रचार केला रत्नागिरी येथे भरलेले महाराष्ट्र साहित्यममलन व जर्मणिडी येथील व महाराष्ट्र प्रांतीय मेलन यांना उपस्थित राहून प्रा वनहट्टी यांनी शतसावत्सरिक उत्सवासंबंधीचा ठराव मजूर करून घेतले

या उत्सवासंबंधी स्थानिक कार्यास सुध्दात होण्यासाठी सांगलीच्या स्थानिक मंडळीचीच एक समिती नेमण्यात आली त्या समितीत श्री. ब्रॉडस, प्रा वानेटकर, रा सा वा ग भावे, स आ कुलकर्णी, श्री न ग वसंतनूरकर प्रभूतीचा समावेश केला होता पुणे येथेहि प्रा वा. म जोशी व रा सा र लु जोशी यांच्या साहाय्याने एक सभा घेण्यात आली

शतसावत्सरिक उत्सवाच्या योजनेचे ३ स्थूल विभाग करण्यात आले—

(१) रागभूमीचा इतिहास, स्मारकग्रंथ, नाट्यकोश, चित्रसंग्रह इ. साठी प्रकाशन-समिति

(२) नाट्यप्रयोगासाठी प्रयोग-समिति

(३) द्रव्यमपादन व विनियोग यासाठी अर्थ-समिति

या सर्व समित्यांवर देखरेख ठेवण्यासाठी व उत्सवाचा परिपूर्ण तयारी करण्यासाठी पुढील समिति नेमावी असा ठराव करण्यात आला

अध्यक्ष — श्री न चि केळकर, चिटणीस — प्रा. वनहट्टी,

सभागद — श्री. भास्करराव जाधव, श्री. घरेकर, प्रा. फडके,
श्री. सांडेकर व गो. क्षमाबाई राव.

ऑक्टोबर १९४०, एप्रिल १९४१ व डिसेंबर १९४१ या दिवशी भरलेल्या
कार्यकारी मंडळाच्या सभानून उत्तरवागवंधीच प्रामुख्याने विचार झाला. इतर
वामराज पुढीलप्रमाणे झाले:—

- (१) मुंबई अधिवेशनासाठी अध्यक्षापदासाठी ३ नांवाचे पॅनेल मुचविणे.
- (२) भावे स्मारकमंदिरासाठी सांगलीच्या राजेसाहेबांकडून जागा
मिळविण्याची सटपट करणे व स्मारक मंदिराचा प्लॅन तयार करणे.
- (३) रंगभूमि-विकसन-दर्शन चित्रपटासंबंधी प्रसिद्ध बोलपटासंकाडे
विचारणा करण्यांत आली.

या वरम्यानचे काळांत प्रा. बनहट्टी यांच्या प्रयत्नांने नागपूर येथे नाट्य-
विद्यामंदिर (Academy of Dramatic Arts) या संस्थेची स्थापना
होऊन नाट्यशिक्षणाच्या दृष्टीने पाहिले पाऊल टाकण्यांत आले.

सर्पसाधारण सभा

३२. मुंबई

१९४१

मराठी विडंबन काव्याचे
जनक विख्यात नाटककार,
लोकप्रिय पटकथाकार आणि
झुंजार संपादक.

अध्यक्ष प्रल्हाद केशव अत्रे

मुंबई मराठी साहित्यसंघाच्या विद्यमान ३२व्या संमेलनाचा सोहळा दि २८ ते ३१ डिसेंबर १९४१ असे चार दिवस विल्सन हायस्कूलच्या आवारातील मंडपात मोठ्या थाटामाटाने पार पडला. संमेलनाचे अध्यक्षस्थान आचार्य प्रल्हाद केशव अत्रे यांनी भडित केले होते.

दि २८ ला सकाळी ९ वाजता संमेलन सुरु झाले. जुन्या सूत्रधारपद्धतीचा परंतु नव्याने लिहिलेला प्रवेश सादर नैऋत्येतर संमेलनाचे स्वागतार्थ्यक्ष श्री वर्तक याचे भाषण झाले. लिखित भाषण वाचून न दाखविता श्री वर्तक यांनी उत्स्फूर्त भाषण करून 'रंगभूमी आणि बोलपट' यासंबंधीचे आपले विचार मांडले. बोलपटाच्या आगमनामुळे रंगभूमीची अवनति झाली तरी रंगभूमीच महत्त्व अबाधितच राहिल हे पटवून देताना श्री वर्तक म्हणाले, "अल्पश्रमाच्या मोबदल्यात मिळणाऱ्या भरमसाट पगारामुळे नट-नटरी व नाट्यलेखनापेक्षा चित्रपटकथाना मिळणारा भारी मोबदला यामुळे लेखक बोलपट मृष्टीकडे वळले. चित्रपटकथांचे रहस्य रंगभूमीच्या उपासकाना वेळीच न कळल्यामुळे या नवीन परिस्थितीशी टक्कर देण्यास ते असमर्थ ठरले.

तथापि बोलपट हा त्याच्या मर्यादांमुळे रसिकमनाचे पूर्ण समाधान करू शकत नाही. बोलपटात कोणताहि सिद्धांत मागोपाग माडणे शक्य होत

नाही, तेथे नट किंवा नटो याच्या कौशल्याला बाब नसता, अभिनय, विविध प्रसंगाची गुपण आणि त्याचा परिणाम या सब गोष्टीकडे नट पहात नसून दिग्दर्शक पहात असता, नाटकाची जबाबदारी तालमीच्या वेष्टी दिग्दर्शकाकडे असली तरी नट एवढा रंगभूमीवर आल्यानंतर दिग्दर्शक अदृश्य हानो व भूमिकेची निर्मिती आणि विवास या गाष्टी नटाला स्वावलंबनाने कराव्या लागतात या विकासाला कित्येक वेष्टी प्रक्षवर्हि कारणीभूत होतात हे चित्रपटाने होऊ शकत नाही. विविध दृश्ये व प्रसंग यावर चित्रपटाचा भर असून शब्द हा तेथे गौण आहे. उलट रंगभूमीवर शब्दाचेच फार महत्त्व असून इतर गाष्टी गौण आहेत. शिवाजी, टिळक, नेपोलिमन इ. व्यक्तींचे संपूर्ण काय चित्रपटाच्या साहाय्याने थोडक्यात दाखविता येईल, परंतु या व्यक्ती तीं तो काय करण्यास या उद्युक्त झाल्या, त्याच्यामार्गे वाणती तसे प्रणाली हाती हें दाखवून द्यायला रंगभूमीचाच आश्रय घ्यावा लागतो.

असा फरक असल्याने रंगभूमीचे महत्त्व स्वतःच आहे. चित्रपटाच्या अस्तित्वामुळे रंगभूमी भरले शक्य नाही. रंगभूमीची स्थिति सुधारण्यास नाट्यमंदिर, भांडवल किंवा ध्येयवादी बलाबल आणि नित्य नव्या नाटकांचा पुरवठा या तीन गाष्टींची आवश्यकता आहे असे सांगून श्री बर्नक यांनी आचार्य अत्रे यांना अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंती केली.

त्याला रेडिओ, ग्रामोफोन व वोलपट हे नवीन प्रतिस्पर्धी निर्माण झाले वोलपटानीं इतर सर्वच करमणुकीच्या प्रकारावर मात केली नाट्य, चित्र, शिल्प, संगीत इ. सर्व नव्याजुन्या कलांचा आस्वाद सर्व थरातील लोकाना अत्यंतचर्चित मिळू लागल्याने वोलपटाचा पगडा बहुजनसमाजाच्या मनावर तावडताव बसला आणि त्यामुळे रंगभूमि आणि नाट्यकला सर्वस्वी नाहीशा होतात की काय अशा तऱ्हेचे भीतिग्रस्त वातावरण निर्माण झाले "

मराठी नाट्यवादमय आणि नाट्य-मृष्टि याच्या उत्कर्षाचा इतिहास सागून आ. अत्रे म्हणाले, "मराठी रंगभूमीचा भाग्यशाली भूतकाल लक्षात घेतला म्हणजे यत्मानवाळातील तिची दैन्यावस्था वधूनहि तिच्या तजम्वी भविष्यावद्दल मन तिरास होण्याचें यात्वचितहि वारण उरत नाही नाट्य-विषयाच्या, तंत्राच्या, अभिनयाच्या, वेपभूषेच्या, रंगभूमीवरील सजावटीच्या कोणत्याहि, दृष्टीने मराठी रंगभूमीकडे पाहिल तर ती त्या त्या बाबतीत आपण बेंबडातरी टप्पा गाठला आहे ह् वळून येत " यानवर अध्यक्षांनी रंगभूमीच्या दैन्याची पुढील कारणे सांगितली—

(१) महामुद्धानंतर आमूलाग्र बदललेल्या प्रवृत्तीची दगल रंगभूमीने त्यावेळी घेतली नाही, रंगभूमीच नावीन्य आणि तारुण्य अखंड टिकविण्याचा प्रयत्न नाटक मंडळ्याकडून झाला नाही

(२) रंगभूमीला आधुनिक आणि वास्तववादी स्वरूप देण्यामाठी स्त्रियानी रंगभूमीवर येणें जखर होणें त्या अभावी रंगभूमीवरील वातावरण अर्नसर्गिक, कृत्रिम आणि रोगट राहिल

(३) संगीताची अतिरिक्तता आली

(४) आणि उत्तम नाट्यविषयक टीकाकार निर्माण झाले नाहीत

जीवनात नाट्याला जें थोडें स्थान आहे त्या विषयी अव्यक्त म्हणाल, "नाट्यलेखन ही कलावताच्या निर्माणशक्तीची पराजय आहे रंगभूमि हे बेंबळ करमणुकीचे विश्रांतिस्थान नसून तें लावगिक्षणाचे आणि लाजगांमृतीचे प्रभावी व्यासपीठ आहे प्रेक्षकांच्या मनावर दीर्घकाल टिकून रहाणाऱ्या परिणामाच्या दृष्टीने वोलपटाना नाट्यापुढे सर्वस्वी सरणाऱ्याची पत्तरा-ययाला पाहिजे वोलपटाच्या मृष्टीपक्षा रंगभूमीवरची मृष्टि प्रेक्षकाना अधिक िवत आणि अधिक सरी वाटने पुरोगामी विचारमरणी प्रेक्षकाच्यापुढे

माहण्याच्या वावर्नात तर रंगभूमि रूपेरी पडद्याला केव्हाहि हार जाणार नाही नाटक ही एक स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण कला आहे. बालपण ही निर्मळ कला नसून अनर्क कलाच्या यंत्रीकरणाच्या आधारावर उभा असलेला तो घडा आहे. त्याच्यात यांत्रिक निर्दोषता असली तरी माणसाची बौद्धिक आणि आत्मिक तहान भागविण्याची ताकद नाही.

नवटीं अध्यक्षांनी रंगभूमाला पुन्हा नवचैतन्य प्राप्त व्हावे म्हणून पुढील उपाययोजना मुचविली—

(१) नाटक हे राष्ट्रीय भावनांचा सोहळा साजरा करण्याचे सामर्थ्यवान् साधन आहे. हे जाणून समाजातील धार्मिक, सामाजिक राजकाय उत्सव व सण साजरे करण्याच्या कामी नाटकाचा सरास उपयोग व्हावयाला पाहिजे.

(२) विद्यार्थ्यांनी अभ्यासक्रमात नाट्यशास्त्राचा अभ्यास मुरू करणे.

(३) व साचरजनिक नाटकगृह बांधणे.

‘महाराष्ट्रात नाटक केव्हाहि भरणार नाही’ असा दृढ विद्वान व्यक्त करून अध्यक्षांना आपले भाषण संपविले.

पुर्ण

वरुन घ्यावा " चर्चेत श्री के नारायण काळे, अॅडव्होकेट वेदार यानीहि भाग घेतला

समेलनात एकूण ७ ठराव मजूर करण्यात आले

पहिला ठराव दुखवट्याचा हाता दुसऱ्या ठरावान नाशिक येथे स्थापन झालेल्या व नागपूर, पुणे येथेहि यशस्वी झालेल्या 'अभिजन मंडळा' च्या योजनेस पाठिंबा देण्यात आला

तिसऱ्या ठरावाने मुंबई, पुणे, नाशिक, उमरावती, नागपूर व सोलापूर या ठिकाणी सावंजनिक नाट्यगृह निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न करण्याचा आदेश देण्यात आला तसेच मुंबई व नागपूर विद्यापीठात नाट्याभ्यासशास्त्रा सुरू करण्यासाठी होत असलेले प्रयत्न पुढेहि चालू ठेवण्यासाठी ११ जणांची समिती नेमण्यात आली

चौथा ठराव मराठी रंगभूमीच्या शतमावत्सरिक उत्सवाचा होता तो प्रा. द. वा. पोतदार यानी मांडला तो ठराव पुढीलप्रमाणे —

नाशिक येथे भरलेल्या नाट्यसमेलनाच्या ३१ व्या अधिवेशनात शतसावत्सरिक उत्सवासंबंधाने जो ठराव झाला होता त्याला अनुसरून कार्यकारी मंडळाने विस्तृत स्वरूपात तयार केलेली योजना तीत योग्य ते फरफार करून कार्यवाहीत आणण्यासाठी, आणि हा उत्सव अखिल महाराष्ट्रातर्फे साजरा करण्यासाठी पुढील उत्सव मंडळ नेमण्यात येत आहे

(या मंडळात श्री. न. त्रि. वेळकर, डॉ. पराजपे, प्रो. कानेटकर, श्री. पुराणिक, प्रा. गजेंद्रगडकर, श्री. दाते, श्री. पोतदार, श्री. खांडेकर, श्री. अत्रे, श्री. बोडस, प्रा. बनहट्टी (निमंत्रक) हे महाराष्ट्रातील नामवंत व्यक्तींचा समावेश आहे)

पाचवा, मराठी रंगभूमीच्या पुनरुज्जीवनासमर्थीचा ठराव, श्री. गाविंदराव टेंबे यानी मांडला तो असा —

"महाराष्ट्र रंगभूमीची सध्याची मोडकळीस आलेली अवस्था लक्षात घेता, रंगभूमीच्या पुनरुज्जीवनार्थ सध्याच्या परिस्थितीस अनुसरून व्यापक, पायाशुद्ध व सघटित प्रयत्न व्हावयास पाहिजेत असे प्रयत्न करण्यासाठी व नाट्य-कलेची दृढ पायावर पुन्हा स्थापना करण्यासाठी पुढील कार्यकर्त्यांनी आपापल्या मूर्त योजना तयार करून त्या शतमावत्सरिक उत्सवाच्या आधी अमलात

आणण्याचा प्रयत्न करावा

(१) श्री दाते (२) श्री चितामणराव कोल्हटकर, (३) श्री के ना नाळे, (५) श्री टेंवे, (६) श्री पुरोहित, (७) श्री पार्श्वनाथ आळतेकर व (८) श्री अनंत काणेकर

एका ठरावान्वये उत्तमोत्तम नाटकांची देशी भाषेत भाषांतरं करवून घ्यावीत व त्याचे प्रयोग करावेत अस मुंबईच्या आले

या अधिवेशनात श्री वरेरकर यांच्या 'उडती पायरे' या नाटकातील ना० गा वृ गायले यांच्यासबषीच्या उद्गारागद्गल नापसनी व्यक्त करणारा ठराव श्री दाजीसाहेब तुळजापूरकर यांनी ७५ प्रतिनिधींच्या सह्यानिशी अध्यक्षांना सादर केला तथापि अध्यक्षांनी तो मांडण्यास समिती दिली नाही

प्रा कानटकर यांनी पुढील अधिवेशनासाठी दिलेल सागलीतर्फे निमंत्रण मान्य झाल्यानंतर आभारप्रदर्शन होऊन अध्यक्षांनी समारोप केला

क्रमणूक

या कार्यक्रमात गीतकवय, मत्स्यगया, प्रेमसंघाम्, तोतयाचे बड, भासुरी लीला इ नाटकांनील प्रवेश, नृत्य, नवला, मूक-दर्शन, शाहीर नानिवडेकर आणि मन्गळीच लोकनाट्य व अनंत काणेकरवृत्त 'घरकूल' हा नाट्यप्रयोग अम विविध कार्यक्रम करण्यात आले

मा वृष्णराव यांनी 'वदे मातरम्' गीत म्हटल्यानंतर हा नमेलनाचा साह्या समाप्त झाला

महाराष्ट्र नाट्य संमेलनाचे वार्षिक कामकाज

(१) मध्यवर्ति मस्येच्या घटनत सुधारणा करण्यामधी जी ठराव मुबईला करण्यात आला हाता तद्विषयक समितीवर श्री वि गो राटचे व डॉ भातेराव यांना स्वीकृत करून घण्यात आल सभानवाच्या सूचना मर्गीता पढवून, त्यावर त्याची मत मागवून नंतर अखेरची बैठक घ्यावी अस ठरल त्यानुसार या समितीची बैठक पुण यथे दि १४-६-४० ला झाली प्रा वनहट्टी, डॉ भातेराव व श्री गोमट या उपस्थित मभासदानी आरावड्यानील ८ वल्मारा विचार केल्यानंतर मभा तहवूव झाली

(२) विद्यापीठान नाट्यशास्त्रा मुळ करण्यागवषीच्या गणितामधील

सभासदांबरोबर पत्रव्यवहार करण्यांत येऊन डॉ. भा. ना. गोखले यांनी मुंबईकडील व प्रा. वनहट्टी यांनी नागपूरकडील कार्य करावे असे ठरले.

(३) रंगभूमीच्या पुनरुज्जीवनाच्या ठरावासंबंधी श्री. टेंबे व इतरांबरोबर पत्रव्यवहार झाला परंतु त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही.

(४) ठिकठिकाणच्या नगरपालिकाना नाट्यगृहे बांधण्याची विनंती करण्यात आली. त्यापैकी फक्त मुंबई कॉर्पोरेशनने नाट्यगृहाची योजना विचारांत घेतली.

(५) सांगली येथील शतसांवत्सरिक उत्सवाच्या समितीला, ती अधिक प्रभावी होणे कार्याच्या दृष्टीने सोयीस्कर असल्याने, योग्य ते अधिकार देण्यात आले. महाराष्ट्र साहित्यसमेलन, नाट्यसमेलन व शतसांवत्सरिक उत्सव हे तीनही समारंभ एकमेकाना जोडून व एकाच मंडपात भरवावे असे ठरून त्याप्रमाणे सांगली समितीस आदेश देण्यात आला

अध्यक्ष वि. दा. सावरकर

३३. सांगली

१९४३

टिळक-युगातील क्रान्ति-
कारक देशभक्त—महान् कवि,
नाटककार आणि समाज-
सुधारक.

१८४३ मध्ये सांगलीचे श्री विष्णुदास भाव यांनी सांगलीचे अधिपति श्रीमंत आप्पासाहेब सांगलीकर यांच्या प्रोत्साहनाने 'सीतास्वयंवर' या मराठी नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला. या प्रयोगाने आधुनिक मराठी रंगभूमीच्या इतिहासाची प्राणप्रतिष्ठा झाली. या नाटिकावर 'उपक्रम'ाला १९४३ मध्ये एक शतक पूर्ण होत आहे. या शुभप्रसंगानिमित्त मराठी रंगभूमीच्या पहिल्या शतकाची सांगता करणारा एक भव्य महोत्सव साजरा करावा अशी कल्पना नागपूरच्या (१९३९) संमेलनात प्रथम मुखरित होऊन पुढील संमेलनातून ती अधिकाधिक स्पष्ट होत गेली. निरनिराळ्या समित्या स्थापन झाल्या आणि त्यांच्या कार्याची सुत्रे संपादकाने फिरविल्या. सांगली ही मराठी नाट्यक्षेत्राची गणेशी अस्तित्वात शतसावत्सरिक उत्सव तेथेच व्हावा आणि त्यालाच जोडून नाट्यसंमेलनाचे ३३ वे अधिवेशन भरवावे अशा योजना पुढे येऊन मध्यवर्ति महाराष्ट्र नाट्यसंमेलनाने ती मांडा. हे केली या दान उत्सवाना जोडूनच मराठी साहित्य संमेलनाचे अधिवेशनही प्रा. श्री. म. माटे यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. नाट्यसंमेलनाची साहित्य संमेलनाचा प्रत्यक्ष सवय नसल्यामुळे त्या संमेलनाचा परामर्श घेण्याची आवश्यकता नाही. परंतु रंगभूमीचा शतसावत्सरिक महोत्सव नाट्यसंमेलनाच्या आदेशावरूनच साजरा झाल्यामुळे नाट्यसंमेलनाचेच एक उपांग म्हणून समेलनाच्या इतिहासात त्याला स्थान देणे कथप्राप्तच ठरते.

शतसाप्ताहिक महोत्सव-सागली

दि ५ नोव्हेंबर १९४३ ला सवाळी चौघटा व सनईच्या निगादात या उत्सवाला प्रारंभ झाला या उत्सवाचे अध्यक्षस्थान स्वामिंश्रीर वि दा सावरकर यांनी मंडित केले होते

समारंभाच्या मुरवातीलाच एव लहानसा अपघात हाऊन सर्व समारंभाचा विरस होतो की काय अशी शका निर्माण झाली परंतु थोड्याच अवधीत स्थिरस्थावर हाऊन स्वागतगीताच भगलस्वर ऐवू आले

स्वागतगीतानंतर समारंभाच स्वागताध्यक्ष श्री रा सा वा गो भावे सर्वांचे स्वागत करून म्हणाले 'देशातील अस्थिर परिस्थितीमुळे हा उत्सव अधिक मुदतीचा करणे शक्य नाही, त्यामुळे हा अल्पावधीचा कार्यक्रम सर्वांनी गाड मानून घ्यावा मराठी नाट्यकला सागलीच्या राजाश्रयानच मुह झाली आणि आजही ती त्याच्याच आश्रयान भरभराटीस यणार आहे आजच्या श्रीमंताच्या पूवजानी आपल्या आश्रित मंडळींना नट म्हणून व विष्णुदासाच्या साहाय्यास दिले, त्याचप्रमाणे दागदागिने, शेल, पैठण्या व इतर वस्तूंहि दिली तशीच विवहुना अधिक आठवणीत भरणाऱी वाष्ट म्हणजे श्रीमंत राजेसाहेबांनी नाट्यविद्यामंदिरासाठी नुक्तीच आपली जागा दिली ही होय

भाषणाच्या घेवटी स्वागतार्थ्यक्षांनी स्वा. सावरकर यांना अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंती केली. त्याच्या सूचनेला अनुमोदन मिळाल्यानंतर अध्यक्ष स्थानापन्न झाले.

अध्यक्षांना पुष्पहार भरणे होऊन संदेशवाचन आणि महाराष्ट्र रंगभूमि घतसांवत्सारिक उत्सव समितीचे अध्यक्ष श्री. न. वि. केळकर यांचे भाषण हे कार्यक्रम झाले. श्री. केळकर यांनी उत्सवाच्या कल्पनेची प्रारंभापामूनची हकीकत मांगून सांगलीच्या राजेसाहेबांना नाट्यविद्यामंदिराचा गिळान्यास करण्याची विनंती केली त्याप्रमाणे विद्यामंदिराची पायाभरणी झाल्यानंतर थीर्मतांचे भाषण होऊन घतसांवत्सारिक उत्सवाचे अध्यक्ष स्वा. सावरकर यांच्या भाषणाने प्रारंभ झाला.

चित्रपट हा नाटकाचा विकास

ऐतिहासिक आधारेने मराठी रंगभूमीच्या मूळपीढीचे भागोबा पेऊन स्वा. सावरकर म्हणाले, "विष्णुदास भावे, अण्णासाहेब किर्लोस्कर व श्री. फाळके या तिघांच्या नावात रंगभूमीची सर्व स्थित्यंतरे सामावलेली आहेत.

नाट्य मेले असा जो सध्या समज होत चालला आहे, तो चुकीचा आहे. चित्रपट हा नाटकाचा विकास आहे. चित्रपटाने नटाची कृति अमर होते... केवळ आनंदनिमित्त हे नाटकाचे कार्य नाही. संसाराचे दयातथ्य प्रतिबिंब म्हणजेहि नाटक नव्हे. संसार कसा असावा हेहि नाटकाने दाखविले पाहिजे.

सन्माननीयाचा सन्मान

अध्यक्षांच्या भाषणानंतर त्यांच्याच हस्ते रंगभूमीचे आद्य जनक वं विष्णुदास भावे यांच्या, रा सा भावे यांनी लिहिलेल्या चरित्राचे प्रकाशन करण्यात आले

या उत्सवातील एक उल्लेखनीय कार्यक्रम म्हणजे मराठी रंगभूमीच्या आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासात थोर वतुंतुंत दाखवणाऱ्या काही ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ मानकऱ्यांचा सांगलीच्या सी राणीसाहेबांच्या हस्ते करण्यात आलेला सन्मान ही होय या सन्माननीयाची नावे—(१) नाटकाचार्य खाडिलकर, (२) साहित्यसम्राट न चिं वेळकर, (३) रियासतवार गो स सरदेसाई, (४) श्री भा वि वरेरकर, (५) वरमंवीर वि रा शिंदे, (६) नटसम्राट बाळगधर्व व (७) नटधण्ड केशवराव दाते

रात्री मराठी रंगभूमीवरील प्रथम श्रेणीतल्या कलावतानी एकत्र येऊन सादर केलेल्या 'शारदा' नाटकाच्या प्रयोगाने शतसावत्सरिक उत्सवाची सांगता झाली या नाट्यप्रयोगाने मराठी रंगभूमीच्या पहिल्या शतकातील अविस्मरणीय अशा गायनाभिनयाचे उपस्थित रसिकांना साक्षात् दर्शन पडले या प्रयोगातील प्रमुख भूमिका अशा होत्या थीमत—श्री चिंतोबा गुरव, नंदी व इंदिराकाकू—श्री बालगधर्व, काचनमट—श्री गणपतराव बोडस, कोदड—श्री लोडे, भद्रेश्वर—श्री चिंतामणराव कोल्हटकर, शारदा,—मा नरेश व सुवर्णशास्त्री—श्री केशवराव दाते

उत्सवाची फुलश्रुति

सांगलीसारख्या ठिकाणी शतसावत्सरिक उत्सवाचा महोत्सव शहर टक्के यशस्वी होणे कठीणच होते हा उत्सव, नाट्य-समेलन व सहित्य-समेलन असे तीन कार्यक्रम एकाच वेळी आल्यामुळे स्थानिक कार्यकर्त्यांची ताराबळ उडाली नमती तरच नवल आणि म्हणूनच 'हा उत्सव प्रचंड अव्यवस्थेने साजरा झाला' असे उद्गार जाणल्या माणसाच्याहि तोडून निघाले तथापि या नैमित्तिक उत्सवाला ह्या गालबोट लागले तरी या उत्सवापासून रंगभूमिविषयक विविध प्रयत्नाना जी आच मिळाली त्या दृष्टीनंच या शतसावत्सरिक उत्सवाचे यशापयश मोजले पाहिजे या उत्सवाने काय साधले याचे वर्णन

वरताना प्रा वनहट्टी म्हणतात, " हा उत्सव एकाच ठिकाणापुरता सोमिंग ठेवावा अशी अखिल महाराष्ट्रीय उत्सवमंडळाची मूळातच बलना नव्हती हा उत्सव गावोगाव व्हावा आणि त्यातून रंगभूमीविषयीच मराठी जनतेचे प्रेम तर व्यक्त व्हावेच पण रंगभूमीविषयक कार्यालाहि चालना मिळावा, असा मंडळाचा हेतु होता त्याप्रमाणे मुमारे ७५ गावी उत्सव साजरे झाले आणि अपेक्षेप्रमाणे पुण्यळ ठिकाणी नाट्यविषयक कार्याला चालना मिळाली नाही ठिकाणी या उत्सवानून नाट्यमंडळं निघाली नाही ठिकाणी भालोसाल तर काही ठिकाणी बर्मी अधिक कालांतराने नाट्यमंडळी सव करण्याची प्रेरणा उत्पन्न झाली त्यातून नवीन नाटके रंगभूमीवर आणली गेली जुन्या गाजलेल्या नाटकांचे पुनरुज्जीवन किंवा नवीनकरण करण्यात झाले रंगभूमीकडे समाजाचे पुन्हा लक्ष वेधण्याचा हेतु फार चांगल्या रीतीने मिळीस गेला १"

नाट्यसमेलन

शनिवार दि ६ नोव्हेंबर १९४३ ला नाट्यसमेलनाच्या ३३ व्या अधिवेशनाला प्रारंभ झाला समेलनाचे नियोजित अध्यक्ष श्री ना वि बुलकर्णी हे होते. स्वागताध्यक्ष श्री न ग बमतरकर यांनी सांगली या मराठी रंगभूमीच्या आदिपीढान रंगभूमीसाठी अव्याहतपणे आणि अनेक परींनी जे परिश्रम केले, झोज सोमली व तिला संपन्न केले त्याचे सविस्तर वर्णन केले श्री देवल, श्री वाडस आणि श्री शिरगोपोकर यांच्या नाट्यसंवेचा उल्लेख करून स्वागताध्यक्षानी नाट्यविज्ञानादिराच्या स्थापनेचाहि निर्देश केला चित्रपट व नाटक यांच्यातील फरक दाखवताना ते म्हणाले, " नाटकाचा जिवंत माणसाचा आधार असतो तर चित्रपटाला निर्जीव यंत्राचा व्यापारी दृष्टीने पाहिले तरी चित्रपटाची मज साधन परदेशी असल्याने भाडवलाचा वराच माठा भाग परदेशी पाडवावा लागतो, उलटपक्षी नाटकाच्या व्यवहारात, पैसा या देशातच राहता या दृष्टीने नाटकाचा घडा राष्ट्रीय दृष्ट्याहि किफायतशीर आहे—बोल्सपट ह प्रभावान नाटकाहून थोडे ठरणे अशक्य असल्याने त्यांनी आज जरी मराठी रंगभूमीवर आक्रमण केले अमळे

तरी त अल्पजीवीच ठरणार आहे नाट्यलेखनासंबंधी ते म्हणाय लावी पयोगी व अभंग अशी नाटक निर्माण करताना नाटकाच्या बाह्यभागात सुधारणा करण भाग अमल्यास ती अवश्य करावी बहुजनाच्या दुखाना इच्छाना व आशांना ताड फोडणारी नाटके लिहिली जातील तर आमच्या नाट्यकलेला उमाप आश्रय मिळण्यास अडचण पडणार नाही शवटी विचारवतानी नाट्यकलेचें गमावलेले घर (नाट्यगृह) तिला परत कसे मिळेल याचा विचार करावा असे सांगून श्री कमतनूरकर यानी श्री ना वि कुलकर्णी याना अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंति केली त्याच्या मूचनेला अनुमोदन मिळून अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यावर त्याना विविध सस्थाच्या बत्तीने पुष्पहार समपण करण्यात आले

समेलनाचे धिटणीस डा वरवे यानी मागील समेलनापासून वषभरात झालेल्या कार्याचा वृत्तात मादर केला स्थानिक व प्रादेशिक समित्या घटनासमिति याच काय अप्रवासित नाटकाच्या परीक्षणाचा उपक्रम विद्या पीठात नाट्यशाखाची स्मापना व शतसावत्सरिक उत्सवाच्या विविध समि त्याच्या कामाचें वत्त डा वरवे यानी सादर केले १ प्रकाशन समितीच्या कार्यासंबंधी धिटणिसानी सांगितल की मराठी रणभूमीचा सांगोपांग इतिहास महाराष्ट्र नाट्यकोश व नाट्यविषयक लेखसंग्रह असे तीन ग्रंथ उत्तमवाच्या निमित्ताने प्रसिद्ध व्हावयाचे असून त्यापैकी पहिल्या दोन ग्रंथाच काम कार्याध्यक्ष प्रा वनहट्टी याच्या देसरेखीखाली चालू आहे तिसऱ्या ग्रंथाचें संपादकत्व श्री के नारायण काळ यानी पत्करिले आहे कार्याध्यक्षानी अनेक ठिकाणा जाऊन नाट्यविषयक संशोधन केले असून गली दोन वर्षे माहिती जमविण्याच काम चालू आहे आज महाराष्ट्रात इतरत्र कुठहि नसल एवढा नाट्यविषयक माहितीचा संग्रह समेलनापाशी जमला आहे

रणभूमीचें मराठपण

धिटणिसाच्या अहवालानंतर समेलनाचे अध्यक्ष श्री ना वि कुलकर्णी याचे भाषण झाले ते म्हणाले गल्या गभर वर्षांतील महाराष्ट्राच्या जीवनात

वैचारिक दृष्टिकोणात, इतकेच नव्हे तर पापास वगैरेंतहि कमालीचे फरक पडले आहेत ते इष्ट वा अनिष्ट हा आजचा प्रश्न नाही परंतु आमच्या रंगभूमीन आणि नाटयान अस्मल महाराष्ट्रीयत्व अगणित राखल आहे दुर्दम्य आशावाद, आत्मक झुजारवृत्ति, कमालीचा चित्रटपणा, प्रखर बुद्धिवादित्व हे महाराष्ट्राचे स्वभावविशेष आहेत मराठी नाटकात या स्वभावविशेषांचे पटसाद दिसत असून त्याचा परिपोष अखटपणे हात आला आहे "

मिलोस्वराच्या युगापामूनचे दवल, खाडिलकर इ पूर्वीचे व आजचे गडवरी रागणकर, नानासाहेब गोखले, वसंतनूरकर इ नाट्यकार यांच्या नाट्यवाङ्मयातून झुजार व आशावादी महाराष्ट्रीय वृत्तीच प्रगट झालेली आहे अस सांगून श्री कुलकर्णी यांनी नट य नाट्यकार यांच्यातील सगळ्यांचे स्पष्टीकरण केले ते म्हणाले, " नाट्यकार व अभिनेता (आणि अभिनेत्री) हे परस्परपूरक आहेत नाट्यकाराचे मध्यमा शब्द तर अभिनेत्याचे माध्यम अभिनय दोघांचीहि कलानिमित्ति सारख्याच मालाची दोघानाहि विविध स्वरूपाच्या जनमनाशी समरस व्हाव लागत आदस नाट्यकार जसा व्यक्तिनिष्ठ राहून चालत नाही तसच नटाचीहि आहे ' मराठी रंगभूमीवरील बालगंधर्व, भाऊराव काळेहटकर, गणपतराव जोशी, वाडस, पोतनीस, टिपणीस, दाते पेंडारकर इ अभिनयसंपन्न नटांचा गौरव कल्पानंतर श्री कुलकर्णी यांनी ही परंपरा खडित वा चाली दाखवची आपल मत सांगितले ते म्हणाले, ' आमच्यामधील कलावतानी संपत्ति आणि कीर्ति यांच्या मोहापामून अल्पित राहण्याची तत्त्वनिष्ठ वृत्ति राखावी तशी राखली नाही नट व्यक्तिनिष्ठ झाले स्वतःची कीर्ति लहरी, मालकीच्या भावना याची विपारी रोपटी फाफावून रंगभूमीचा दर्जा व कलेची प्रतिष्ठा ही दुय्यम ठरली '

मराठी नाट्यवाङ्मय व रंगभूमी यांना लाभलेल्या टीकाकारांचे लखन अत्यंत उपकारक याल्याचे मान्य करून वृत्तपत्रे व नियतकालिक ही मात्र असावीत तशी दत्त व तत्त्वनिष्ठ नाहीत अस मत अध्यक्षांनी व्यक्त करून प्रक्षेप हा जो नाटकाचा सर्वांत मोठा टीकाकार, त्याच्या वायाविषयीहा नापसत्ता व्यक्त करून महाराष्ट्र महिलानी मात्र अभिरुचीची शुद्धता राख त्याचा अभिप्राय अध्यक्षांनी व्यक्त केला अस्थिर वातावरण हे नाटकाच्या प्रगतीस अनुकूल नाही हे मत आपल्याला मान्य नसल्याचे सांगून शेवटी

अध्यक्षानी रंगभूमीचे दैन्य नाहीसे होऊन तिला म्णिरता यानी या दृष्टीने व्यापक पायावर योजना आणण्याची आवश्यकता आहे असे सागून आपले भाषण संपविते

प्रथमप्रकाशन — फं धुडिगाज गोविंद पाळवे याचे चरित्र—ले श्री गाड्डे व श्री जक्कल यानी लिहिलेल्या नाटकाचे प्रकाशन जाहीर करण्यात आले

धर्मा व ठराव

या संमेलनात एवूण पाच ठराव मजूर झाले, त्यापैकी पहिला ठराव दुसऱ्या ठरावाचा होना

दुसऱ्या ठरावान नाटककार श्री मामा वरेरकर यांनी ६१ व्या वर्षात पदार्पण केले म्हणून त्यांचे अभिनंदन करण्यात आले

होवोन्ही ठराव अध्यक्षानी मांडते तिसरा एक ठरावहि अध्यक्षांनीच मांडला त्याचा आशय, 'राष्ट्राच्या एकीकरणाच्या दृष्टीने सर्व भेदानडे दुलक्ष करून बहुजन समाजाची एकजूट करण्याचा प्रयत्न प्रभावी नाट्य-वाङ्मयाच्या साहाय्याने मराठी नाटककारानी करावा' असा होता

श्री के ना काळे यांनी पुढील ठराव मांडला—विद्यमान असल्या मराठी रंगभूमीवरील गटाचा व त्याच्या व्यक्ति-वैशिष्ट्यात्मक गुणाचा परिचय होऊन त्याची स्मृति चिरकाल राहावी म्हणून नाट्यप्रमगाचे विन-पटाच्या रूपाने चित्रिकरण करण्यात यावे हे कार्य करण्यासाठी पुढील गृह-स्थाची एक समिति असावी—(१) श्री. टेंके, (२) श्री वरेरकर, (३) श्री कोल्हटकर, (४) श्री दाते, (५) श्री के ना काळे, (६) श्री श्री वा रानडे, (७) श्री पाशवनाथ आळतकर, (८) श्री भानजी पेंडारकर व

सभासद — (१) श्री. टेंबे (निमंत्रक), (२) श्री. ना. वि. कुलकर्णी, (३) श्री. के. ना. काळे (चिटणीस), (४) श्री. दाते, (५) डॉ. भालेराव, (६) श्री. ना. तु. ठाकूर, (७) श्री. वरेरकर, (८) श्री. भालजी पेंढारकर, (९) श्री. पुरोहित, (१०) प्रा. वनहट्टी व (११) श्री. वापुराव जक्कल.

अध्यक्षीय समारोप व आभारप्रदर्शन होऊन संमेलन संपले.

करमणूक व प्रदर्शन

शतसांवत्सरिक उत्सव व नाट्यसंमेलन या निमित्ताने करमणूकीचे अनेक कार्यक्रम सांगली येथे झाले. त्यात सांगली येथील हौशी कलावंतांनी वम-चिल्लेले कमतनूरकरवृत्त 'शास्त्रसंन्यास' हे नाटक, नागपूरच्या अभिनव नाट्यमंदिराने मादर केलेले श्री. वरवेडकरवृत्त 'पूर्वग्रह' हे नाटक व विविध नाट्यप्रवेश या कार्यक्रमांचा निर्देश करणे जबर आहे.

याच सांख्यिकानिमित्त नाट्यविषयक साहित्य व चित्रकला याचे प्रदर्शन भरविण्यांत आले होते, त्याचे उद्घाटन स्वा. सावरकर यांच्या हस्ते झाले. प्रदर्शनांतील श्री. आर. डी. धोपेस्वरकर यांच्या नाट्यविषयक भारतीय पद्धत या चित्राला स्वर्ण पहिला क्रमांक मिळून रौप्यपदक देण्यात आले.

मध्यवर्ती संमेलनाचे काम-काज

नोव्हेंबर १९४३ ते डिसेंबर १९४६ या कालावधीत कार्यकारी मंडळाच्या ३ सभा झाल्या. या मंडळाने ३४ व्या संमेलनाच्या अध्यक्षपदासाठी तीन नावांचे पॅनेल सुचविणे व घटनाविषयक किरकोळ निर्णय घेणे एवढाच कार्यभाग झाला. संमेलन संस्थेचे एक मासिक अमाचे ही श्री. कमननूरकर यांची सूचना पुढे विचारांत घ्यावी असे ठरले.

अध्यक्ष मा ना जोशी

३४. जळगांव

१९४४

‘विनोद’ आणि ‘स्थानिक’
स्वरुडय १ मा स्वतंत्र थैलीच्या
विनोदी नाटकाचे लेखक.

हे ममकन जळगाव येथील नटवर नाट्यगृहात १९४४ च्या दि २८ ते ३० डिसेंबरपर्यंत स्थानिक नाट्यसमितीच्या वतीन भरविण्यात आलेले विनोदकर्ते श्री माधवराव जोशी यांची समलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवड शाली होनी श्री मालगधव हे समलनाचे स्वागताध्यक्ष होते

दि २८ रोजी सकाळी १० वाजता वेदोक्त मंत्रपोषात समलनाला प्रारंभ झाला स्थानिक समितीच्या कायाध्यक्ष सौ गिरिजाबाई कळकर यांचे प्रास्ताविक भाषण शाळे समेलनाचे नियोजित उदघाटक श्री तात्यासाहेब कळकर प्रवृत्तीच्या अस्वास्थ्यामुळे उपस्थित राहू न शकल्याने त्यांनी तिहून पाठवित्रले भाषण सौ गिरिजाबाई कळकर यांनी वाचून दाखविले आपल्या भाषणाच्या प्रारंभी रंगभूमीच्या नव्या स्वरुपातील ससाराविषयी ज विविध प्रकारचे प्रश्न उभे राहिले आहेत त्याची एक प्रश्नमालिका श्री कळकरानी नमूद केली होती त्यातील काही प्रश्न असे—नाट्यकलेला समाजजीवनात अवश्य अस स्थान आहे की नाही? असल्यास ही कला जिवंत ठवण्यास काय कल पाहिजे? नव्या अभिरुचीला अनुसरून नाट्यकलेच्या तत्रात काही सुधारणा करण प्राप्त आहे की काय? घडेवाले नट व हौशी नट यांच्या तीव्र भेद दिवसदिवस बगी होईल की नाही? कुलीन स्त्रियांनी नाटकात कामे करावी की नाही? स्त्रियांच्या गीलाप्रमाणे पुरपाच्या शीलालाहि

महत्त्व आहे असं मानावयाचें की नाही? नाट्यप्रयोग होऊं न शकले तरी नाटकाना वाङ्मयात योग्य स्थान मिळेल की नाही? इ. इ.

श्री. वेङ्कटरांना या प्रश्नाची जी उत्तरे गुप्ततात त्याचा डोवळ निष्कर्ष त्यांनी असा सांगितला—, “नाट्य ही जति प्राचीन कला आहे; मात्र तिची निरभिराळी रुपांतरं झालेली आहेत. इतर कलांच्या मानानें नाट्याला थोडा कमीपणा देण्यांत येतो, याचें कारण असे अगाधें की कृत्रिमता आणावी लागते; म्हणून नटाचे कोणुक झाले तरी त्याची कला थिल्लरपणात जमा होते. जें हंसू निर्माण करते ते स्वतः हास्यास्पद होते. तथापि नाट्यकलेचे श्रेष्ठत्व तीत मनुष्यस्वभावदर्शन चागलें होतें यांत आहे. इतर कलांत जीवनाच्या एखाद्या वैशिष्ट्याचे अनुकरण आढळेल परंतु नाटकान अनेक कलाना प्रकट होण्याची संधि मिळते.” आपल्या भाषणाच्या शेवटी, श्री. वेङ्कटर यांनी नाट्यगृहे उभारण्याची सूचना केली होती.^१

स्वागताध्यक्ष श्री. वाल्मगधर्व यांनी आपल्या वाङ्मयच्या जळगानें येथील वास्तव्यातील आठवणी सांगून कै. देवल व सांडिलकर यांच्यासारखे नाट्य-शिक्षक लाभल्यामुळेच आपण रंगभूमीवर यश संपादन करूं शकलो असे कृतज्ञतापूर्वक सांगितले. रंगभूमीच्या पुरस्सजीवनाच्या प्रश्नानेंबंधी बोलताना ते म्हणाले, “हल्ली नाटक कपन्याना घिएटरे नाहीत. जी मिळतात त्यांचें भाडें परवडत नाही. यासाठी जागोजाग, मोठमोठ्या शहरांतून नगर-पालिकांनी व धनिक व्यापाऱ्यांनी नाटक मंडळ्यांसाठी व हौसी कलवांसाठी नाटकगृहे बांधून ठेवणें आवश्यक आहे... सरकारने करमणुकीवर भयंकर कर लादल्यामुळे आमच्यासारख्याचें जीवन मोठें तडीण होऊन बसले आहे. .

आपल भापण सपविले सदशवाचनानंतर गवाट्चा कार्यक्रम सपला

दुपारच्या सुट्या अभिवेशनात प्रा वनहट्टी यांनी अध्यक्षीय नावाची सूचना माडली तिला अनुमोदन मिळून अध्यक्ष स्यानापत्र झाले अध्यक्षाना सत्कार व त्याच्या हस्ते श्री मो द ग्रहो याच्या एका नाटकाचे प्रकाशन हा कार्यक्रम होऊन अध्यक्षांनी आपल भापण वाचून दाम्बवि०

- .

घजत नमत त्या येळी पुरुषांनी कांही कांही कामे इतकी हुबेहुब केली की त्याचा अभिनय पाहून स्त्रियाहि चकित होत. याचें मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे आजचे स्वागताध्यक्ष हे होत ! पण आता ते दिवस गेले. आता कुत्रीन स्त्रियांनी कामें करावीं कां नाहीं हा वाद निर्माण झाला आहे.

या वादत्या मुधारणेच्या वाळांत चौफेर, मिनेमातून मिन्यांची कामे स्त्रियाच करीत असल्याने रंगभूमीवर त्याचा कां प्रसार होऊं नये ? अवश्य व्हावा. स्त्रियांचा अभिनय, वाणी, अंगलट, कोमलता यांनी पुरुष कितीहि नटला तरी तें ओळखतां कमें आवडणार ? फारत थोडागा वाद आहे तो 'कुलीन स्त्री' या शब्दप्रयोगाचा. ज्या स्त्रीम आपले शील खंडीर राखण्याची ताकद असेल, नवरमात्मक रंगभूमीवरील वातावरणात आपण कोणत्याहि रमात मोहित होणार नाहीं, वळी पडणार नाहीं अशी मनाची मंडीरता असेल तिनें खुशाल नाटक कर्तनीत निराशें.

नट व नाटककारांची तपश्चर्या

नाटकांतील विविध भूमिका समजावून घेऊन, त्या भूमिकेत एकरूप होऊन ती यशस्वीपणे वळविणें हे काम सोपें नव्हे. त्यासाठी नटासहि एक प्रकारचा अभ्यास करावगाम पाहिजे. कोणीहि स्वयंभू नट होऊं शकत नाहीं. कै. गणपतराव जोशी, भागवत, वाल्मर्गवर् इ. नामवंत नटानीं मुद्दाम बुद्धिपुरस्कार कुशल नाटककारांनी लिहिलेली नाटके किती यशस्वी करून दाखविली हें सर्व महाराष्ट्राम विदित आहेच.

नाटक सहेतुक लिहिलें पाहिजे. तें जर तसे नसेल तर कोणता हेतु सफल करून दाखविण्यासाठी नटानें आपलें अभिनयकौशल्य दाखवावें ! नाटककारांस यशस्वी नाट्यकार होण्यासाठी निदान ८११० वर्षांच्या अभ्यासाची जरूरी आहे. होतकरू नाटककारानी प्रथम आपल्या मंतकवीची आणि नंतर आजच्या साहित्यिकांची पायधरणी केली पाहिजे. कौतवंताच्या सरस्वतीचा हांतकरू नाटककारानें जर प्रामाणिकपणानें अभ्यास केला तर त्याचीदेखील वाणी चैतन्ययुक्त, ओधवती व तेजःपुज झाल्याविना राहणार नाहीं. त्यानंतर त्याने पाश्चात्य कवीची नाटके जरूर अभ्यासली पाहिजेत.

नाटकाचा विषय असा असावा कीं तो बहुजन ममाजाचें रंजन करील;

मग तो पौराणिक असो, सामाजिक असो वा ऐतिहासिक असो स्वभाव-
वैचित्र्य व भाषावैचित्र्य यांनी नटलेले कथानक आणि त्यात मधूनमधून
पेरलेली सस्मरणीय सुभाषिते यांनी सजलेले नाटक नटाच्या वडेवर न बसता
ते नाटकच नटाना आपल्या खाद्यावर घेते

हल्लीच्या ममाजाच्या गोघळलेल्या स्थितीत राष्ट्र निर्माण करणारी नाट्य-
निर्मिति झाली पाहिजे लोकानी निवडून दिलेल्या सभासदानी, लोककल्याणार्थ
लोकानी स्वाधीन केलेली सत्ता कशी वापरावी याचे चित्र यथातथ्य दाखविणे,
मग ते उपहामान, विडंबनाने दाखवलेले वा अमेना, त्यासच मी राष्ट्र
निर्माण करणारी नाटके म्हणतो

अपनति व उन्नति

बोलपटामुळे नाटके मागे पडली ही हावाटी ध्येय आहे बोलपट हा
नाटकावर नेव्हाहि मात करू शकत नाही नाटककपण्या बुडाल्या याला
माझ्या मत, नाटकगृहाची वाढती दुर्मिळता, सध्याची महर्गता, नटाचा
गाफिलपणा व बेदरकारपणा ही कारणे आहेत

माझ्या मतान रागभूमीच्या पुनरुज्जीवनाची जबाबदारी आता जागोजाग
असलेल्या हौसी मडळीवर आहे त्यांनी चांगले प्रयोग बसवून घेऊन, त्याचे
जागोजाग प्रयोग करावेत फड व देणग्या जमा करून त्यातून नगरपालिकेच्या
मदतीने थिएटरें उभारावीत व ती नाटककपण्यांना अल्प भाड्यान द्यावीत
विषयनियामक समितीचें काम

मागाचा गौरव, गुणशायनपदी चर्चा, मराठी रंगभूमीच्या मध्य परिस्थिती-सवयी विचार, नाट्य-दर्शन व उपस्थित पाटुण्याचा परिचय इत्यादीचा समावेश व्हावा "

या योजनेचा विचार हाऊन तशा आशयाचा ठराव घुल्या अधिवेशनाना मांडावा असे ठरले

श्री देनमुख याची गघटनाविषयक याजना पुढीलप्रमाणे होती — "ममाईव भाडवलाचे, मर्यादिन जबाबदारीत 'महाराष्ट्रीय नाट्यमंडळ' स्थापण्यात याव गवलिप्त भाडवल २ त ३ छायाच अमावे गघटना चालविण्यावरता बाई ऑफ टायरेवटमं थरावे सघटनची एव आथिर व नाट्यप्रयोग समिति अमायी नाट्याची निवड करणे, प्रायोगिक सघ चालविण, नटाना शिक्षण देणे इ कामें प्रयोगसमितीन करावीत इ इ " श्री दशमुखानी आपली याजना समजावून नागितल्यानतर त्याकून उद्भवणाऱ्या प्रश्नाचा मागापाग विचार करून पुढें वेव्हातरी ती योजना विचारार्थ मांडावी असे ठरले

चिटणीस डॉ बरवे, यांनी वार्षिक अहवाल सादर केला त्यात स्थानिक समित्या, घटना समिति, शतमावत्सरिक उत्सव मंडळ याच्या कार्याचा वृत्तात सादर केला होना महाराष्ट्रभर साजरे झालेले शतमावत्सरिक उत्सव, रंग-भूमीच्या इतिहासलेखनाची आजवर झालेली तयारी, नाट्यविद्यामंदिराचे कार्य यागवधीचे निवेदन केल्यावर समेलनाच्या शतमावत्सरिक उत्सवाला

पदें नादमधुर व वाव्यमय असली तरी सोपी होती देवलांनी तीच प्रथा चालवली परंतु काल्हटकरांच्या संगीतावर उर्दू नाटकाची बरीच छाप पडल्यामुळे त्यांच्या पदाच्या चाली नाविन्यपूर्ण असल्या तरी पदें मात्र क्लिष्ट व मस्कृतप्रचुर झाली पुढें खाडिलकरांनी गायकी पदाची सुखात केल्यामुळे त्यांच्या नाटकाचे जलसे होऊ लागले नाटकातील संगीत प्रमाणशीर व योग्य प्रमगीच घातलेले असावे अस्वाभाविक व प्रसंगाचा विरस करणारें नसाव

चर्चेत भाग घेताना स्वागताध्यक्ष श्री वालगधव म्हणाले, 'संगीतामुळें वलेचा व रंगभूमीचा व्हास झालेला नाही त्यास इतर कारणे आहेत काही नट तानवाजीमुळें रंगाचा अपकर्ष करतात हें मात्र खरें आहे भाषणाच्या अखरीस रसानुकूल संगीत बसे असावे याचे प्रात्यक्षिक म्हणून श्री वालगधवांनी शारदा व शाकुंतल नाटकातील काही चरण म्हणून दाखविले

श्री द्रहो यानी संगीतामुळेंच रंगभूमि जगली हें सौमद्रापामून बुलबधू नाटकापयन्तचा आढावा घेऊन सांगितले प्रा द रा गोमकाळे यानी, 'भावना परिपोषासाठी संगीत अवश्य आहे असे प्रतिपादन कर त्यांच्या समर्थनासाठी त्यांनी 'एकच प्याला' नाटकातील सुधाकरान दारू सोडल्यानंतर हर्षभरित झालेल्या सिधूच्या तोंडून बाहेर पडणाऱ्या पदाचे उदाहरण दिले चर्चेत श्री निजमुरे, श्री गंध सो मुमतीबाई कोल्हटकर यांची भाषणे घाल्यानंतर डा पारपुर यानी चर्चेचा समारोप केला

कुलीन स्त्रिया व रंगभूमि

ममेलनात या विषयावरील चर्चेचा कार्यक्रम अतिशय रंगला कुलीन स्त्रियांनी रंगभूमीवर जाणें अनिष्ट आहे या मताचा हिरिरीन प्रचार करणाऱ्या पुण्याच्या श्री कृष्णराव मराठ्यांनी चर्चेला प्रारंभ केला प्रथम त्यांनी 'कुलीन या शब्दाची महाभारत कालापरामून जी व्याख्या रुढ आहे त्या अन्वये' समाजधारणेतील कुलीन स्त्राच जें अनन्यसाधारण महत्त्व आहे त तसच राहण्यासाठी कुलीन स्त्रीन रंगभूमीवर बेव्हाहि पाऊल टाकता कामा नये असा आग्रहपूर्वक सांगितले रंगभूमीच्या आवरण वातावरणाची मोहिनी नीतिमत्तला बाधक ठरल्याशिवाय राहणार नाही हें श्री कृष्णराव मराठ्यांनी अनेक उदाहरणें देऊन सांगितले

या विषयाची दुसरी बाजू मांडताना मुवईचे प्रा आळतेकर म्हणाले, "स्त्रिया रगभूमीवर गेल्या की त्या विषडतात असे म्हणण्यात आपण स्त्रियांची बदनामी करीत आहोत सिनेमात स्त्रियांना १२ तास तोडाला रग लावून वसल्यानंतर प्रणय करावयास वेळच नसतो हा स्वतःच घेता आहे इतर घद्याइतकेंच यातहि धोके आहेत मग याच घद्यावर कटाक्ष का ?" मी इंदिराबाई बापट म्हणाल्या, 'खवीर मनाच्या व दूड वृत्तीच्या स्त्रियांनीच रगभूमीवर पदार्पण करावे कायन व वाचेन शुद्ध ती कुर्गन अशी बुलीन शब्दाची व्याख्या गृहीत घेऊन, हे बुलीनत्व टिकवण शक्य असले तर स्त्रियांनी रगभूमीवर जावे " मी इंदिराबाई पाटणकर म्हणाल्या, 'भगिनीना रगभूमीवर काम करण्यास पुढे यावे अस जर वधुवर्गामें खरोखरीच धाटत असेल तर, काळच्या उत्कर्षासाठी तथें जाणाऱ्या स्त्रीच्या शीलास किंचितहि धाका उत्पन्न होणार नाही अशी हमी वधुवर्गाने दिली पाहिजे " श्री र घा वरें म्हणाले, "मी या प्रश्नाचा नैतिमत्तेच्या दृष्टीने विचार करीत नाही परंतु वलेच्या दृष्टीन स्त्रियांचीं कामें स्त्रियांनीच बरण इष्ट आहे युरोपान स्त्री भूमिका करणाऱ्या तदण मुलाना खाल्ही बरण्याची अमानुष प्रथा पाहा ठिकाणीं असूनहि त्याची कामें स्त्रियांसारखीं हात नसत तथे जेव्हा स्त्रियाच पुढें आल्या तव्हा त्यांची रगभूमि वैभवास चढली " श्री रा पु मगदव याच्या भाषणानंतर श्री व नारायण बाळ म्हणाले विचारवण हाऊन या प्रश्नाचा विचार हाऊ नये मुरक्षित वातावरणाची हमी या अस आता सांगण्यात आले पण ही हमी वाण देणार ? आज तरी भाटवल्वाडे घनिव

रगभूमीवर जाऊ नये हा पक्ष माडला, तर श्री गोमवाळे व श्री ग वि गोखले यांनी स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीच केल्या पाहिजेत या मताचा पुरस्कार केला. अध्यक्ष श्री माधवराव जोशी यांनी चर्चेचा समारोप करताना ही सुधारणा, कुलीन-अकुलीन असा वाद न भाजवता तारतम्याने घडवून आणली पाहिजे अस आपले मत सांगितले.

समेलनातील ठराव

प्रथमतः दुसऱ्याच्या ठराव अध्यक्षांनी मांडला व तो मजूर झाला.

आंतर शालेय नाट्यमंडळाची स्थापना, नाट्यसेवकदल विद्यार्थीविर्गांचे अभिनदन व ' रगभूमि महात्सव दिन ' साजरा करण्याचे आवाहन ' अस आणखी तीन ठराव समेलनाच्या पहिल्या दिवशी मजूर झाले.

दुसऱ्या दिवशी (१) स्थानिक नगर सस्थानी नाट्यगृहे बांधावीन, (२) नाट्यमहात्सव वरणाऱ्या सस्थांचे अभिनदन करावे व (३) महाराष्ट्रीय रगभूमीचे पुनर्जीवन करण्यासाठी ज्या याजना पुढे येत आहेत त्याचा विचार करून अशा तऱ्हेची एक योजना तयार करण्यासाठी समिति नेमण्यात यावी अस तीन ठराव मजूर करण्यात आले.

अध्यक्ष श्री माधवराव जोशी अत्यंत भावनापूर्ण शब्दात समारोप करताना म्हणाले, " नाट्यकला ही बहुजनसमाजाचे मनोरंजन करणारी कला आहे तिचे संवर्धन करण्यासाठी सर्वानी कष्ट केले पाहिजेत "

हार-तुरे व आभारप्रदर्शन होऊन समेलन समाप्त झाले. पुढील वर्षाविरिता अहमदनगरचे आमंत्रण स्वीकारण्यात आले.

मध्यवर्ती सारथी पर्यभरातील कार्य

(दि ०१ डिसे १९४४ ते ३० एप्रिल १९४६)

या सुमार १। वर्षांच्या कालावधीत मध्यवर्ती महाराष्ट्र नाट्यसंमेलनाच्या तीन राभा भरल्या होत्या

या काळाने देशातील धातावरण अत्यंत तग झाले होते आणि त्याची उन्नता दिपसेदियम वाढतच होती. पार्याध्ययनासहि नागपूर ते उमरावती व तैयून पुढा नागपूर अत स्थानान्तर पुरावे लागत तथापि अना परिस्थितीतहि समेलन-मस्था तगवून निचे काम त्यानी चालू ठवले व अजग्राव येथील समेलनात मगूर झालेल्या ठरावाची मयागनम अमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला

पुढचे अधिवेशन नगर येथे भरवावे की करवीर येथे यासबधी थाग पत्र-व्यवहार होऊन नगर येथील निमंत्रण वायम चाल व ३६ वे समेलन करवीर येथे ठरवावे असे ठरविण्यात आले समेलनाच्या स्थानाप्रमाणे अध्यक्षपदा-मयधीहि काही वादळ निर्माण झाले मध्यवर्ती समितीने आपला अध्यक्षीय नावाच घेतले गुचविण्याच्या दरम्यान नगरच्या स्थानिक मन्त्रीनी श्री. बेशवराव दात याच्याशी पत्रव्यवहार केला त्यामुळे श्री दात याना अडचणीत टारल्यासारखे चाले शेवटी मध्यवर्ती मंडळाने रीतसर घुलासा केला श्री दाते यानी आपला नकार बळविला आणि अध्यक्षपदामाठी श्री चिंतामणराव कौल्टकर अविराध निवडून आल्याच जाहीर करण्यात आले

आज कालात (१) घटना-दरस्तीसाठी नमलेल्या समितीने आपण काम

अध्यक्ष . चिंतामणराय कोल्हटकर

सुप्रसिद्ध नट आणि दिग्दर्शक—बलवंत नाटक मंडळीचे एक संस्थापक—साहित्य आणि अभिनय या दोन्ही विषयात 'राष्ट्रपति पारितोषिक' मिळविणारे एकमेव नट आणि लेखक.

नाट्यमेलनाचे ३५ वे अधिवेशन नगर येथील नाट्योत्तेजक मंडळाच्या विद्यमाने दि ४, ५ व ६ मे १९४६ या दिवशी मॉडर्न हायस्कूलच्या आगणान उभारलेल्या राजविलास नाट्यमंदिरात साजरे झाले. संमेलनाचे अध्यक्ष नटप्रेष्ठ श्री चिंतामणराय कोल्हटकर हे होते. पूर्वीच्या संमेलनांनंतर हे संमेलन भरण्यास १। वर्षांचा कालावधि लागला याचे कारण संमेलनाच्या सारखा तेथील प्लेगमुळे लांबणीवर टाकाव्या लागल्या. मध्यवर्ती संमेलनाच्या दुस्त घटनेवर शिक्कामोर्तब करणारे हे संमेलन परकीय राजवटीतील अखेरचे संमेलन होते.

श्रुत्या अधिवेशनापूर्वी मध्यवर्ती संमेलनाच्या साधारण सभेची बैठक होऊन चिटणिसानी अहवाल सादर केला. 'शतसावत्सरिक-इतिहास प्रयासवर्धा' वार्याध्यक्ष प्रा. वनहट्टी यांनी एक स्वतंत्र पत्रक काढल अमून उत्सव-मंडळाच्या आजतागायतचा जमाखर्चहि छापून प्रसिद्ध केला आहे. अमाहि सुलामा चिटणीस डॉ. वरवे यांनी केला

रंगभूमि व जनताभिमुखता

दुपारी ५। वाजता ईशस्तवनाने अधिवेशनास प्रारंभ झाला. संमेलनाचे स्वागतार्थ्यक्ष श्री. रावसाहेब पटवर्धन आपल्या भाषणात म्हणाले, "रंगभूमि जनताभिमुख झाल्यावाचून तिचा उत्कर्ष होणे शक्य नाही. मध्या एफ मोठी प्राप्ति होत आहे. ह्या प्राप्तीचे परिणाम सर्व जगावर होत आहेत."

सांस्कृतिक मूल्ये बदलत आहेत जुना जमाना पार नाहीमा हात आहे ते भारी पडदे, भरजरी पडदे जुनी नाटक, जुने नाटककार आजच्या जगाला उपयोगी नाहीत ते मागे पडत आहेत आजच्या कलावतानी आजच्या अभ्यानी व फडक्यानी भावताली होणाऱ्या काळीशी एकजीव झाल पाहिजे आतांच पडसाद त्याच्या कलावृत्तीत उतरत पाहिजेत नाटक अगर नाट्य विषय हा संग्रामातून उत्पन्न होतो वचाळीसच्या ऋतूत महाभारत निमाणे वेळे आहे हजारो वष, भीम अजुन दिसत आहेत त्याच्या जीवनावर नाटके आधाराबयास पाहिजेत कलावत जनताभिमुख झाल तरच रंगभूमीला

आता ही रंगभूमी बनवावी राहिलेली नसून आपल्या हक्काच्या जागी—मृत्पत्र दाहरात परतली आहे तरीमुद्धा तिच्या भविष्यामबद्दलचा काळजी माझ्या सारख्या जुन्या नटाना वाटू लागते नाट्यकल्लभ भविष्य उल्लसदांन आहे याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत —

(१) रसिकांचे लक्ष वेधून घेऊन आणि नव्या नटाना जन्म देऊन अशा नाट्यकारांचा अभाव

(२) नाट्यशिक्षकांच्या अभावी नाटकाचा रंगपूण उत्तम रंगभूमावर दिवसदिवस दुर्मिळ हात चालला आहे

(३) ठिकठिकाणची नाट्यगृहे निरपेक्षांच्या बंधनात गेल्यामुळे नाट्य व्यवसायिकांना निवाराच नाहीसा होऊन नाट्यकल्लभा सवत्र नाकवदी पाली आहे

(४) रंगभूमीच्या राज्याचा मसाराळा अवश्य अशी प्रसिद्धि वृत्तपत्रे तिला देत नाहीत

समेलनातील घटनादुरुस्ती

मध्यवर्ती समेलनाची घटना तयार करण्यासाठी एफ आटोपशॉर समिती नेमावी अशी सूचना प्रा बनहट्टी यांनी केली ती मान्य होऊन श्री चित्तामण राव कोल्हटकर, प्रा बनहट्टी, डॉ बरवे, श्री सहस्रबुद्धे, श्री हिमरगावकर आणि डॉ धारपुरे यांची एक समिति नियुक्त झाली त्या समितीने सस्येला अधिक व्यापक आणि प्रातिनिधिक स्वरूप देण्याच्या दृष्टीन पुढील महत्वाचे बदल सुचविले— (१) अखिल महाराष्ट्राचे ५ विभाग वरपून प्रत्येक विभागाला कार्यकारी मंडळावर १ जागा मिळावी (२) अध्यक्षीय पॅनेल तयार करण्याचा अधिकार सर्व सभासदाना मिळावा (३) समेलनाध्यक्ष हा साधारण सभेचाहि अध्यक्ष असावा (४) समेलनाची वचेरी नागपूरहून हालवावी असा एक मतप्रवाह असला तरी कार्यकारी मंडळ ठरवील तेव्च वचेरी राहावी इ. इ

कुलीज रिविया ए रगभूमि

या विषयावरील चर्चा गेल्या जळगाव समेलनात चांगली रंगली होती. याहि समेलनात श्री कृष्णराव मराठे यांनी तशाच आशयाचा ठराव मांडून समेलनात पुन्हा सळसळ उडवून दिली विषयनियामक समितीमध्यें हा ठराव नामजूर झाल्यामुळें श्री मराठ्यांनी जाहीर अधिवेशनात तो पुन्हा मांडण्याची सूचना (Requisition) आणली मात्र यदाच्या ठरावातून त्यांनी 'हीमे-

ठाव

ममलनात मजूर घादले महत्त्वाचे ठराव पुढीलप्रमाणे —

(१) रंगभूमीच्या व्यवसायामात शैक्षणिक दर्जा मिळवून देण्याचा जा प्रयत्न चालवा आहे त्यास 'मुंबई, नागपूर व महाराष्ट्र विद्यापीठात स्थान मिळाव अशा आग्रहाचा ठराव करून' संमेलनाने आपला पाठिवा व्यक्त केला

(२) ठिवठिकाणी नागवगृह निर्माण करण्यासाठी नगरपालिकेच्या सावजनिक सस्थाना जाग्या करून कार्यप्रवृत्त करण्याचा एक ठराव मजूर चाला

(३) घटना समितीचा अहवाल मजूरपुढे मांडण्यात येऊन दुस्त घटना वाचून मजूर करण्यात आये

करमणूक

मुशिक्षित व होशी कलावतानी सादर केल्ल 'उग्राचा ससार', धंदवाईक कलावतानी सादर केल्ले 'सौमद्र' व 'बवदशाही' हे नाट्यप्रयोग आणि श्री गोपाळराव भोड याच्या नकला हे मनारजनाचे कार्यक्रम झाल सौमद्र नाटकात श्री बालगवव (अर्जुन) सौ हिरावाई बडोदेकर (सुभद्रा) श्री पेंडारकर (नारद) हे कलावतानी भाग घेतला हाता

यानी गृहमनी श्री मोरारजी देसाई व स्थानिक-स्वराज्य मंत्री श्री वतव याच्याकडे शिष्टमंडळ नऊन पुढील विषयावर चर्चा केली

(१) वगाल प्राताप्रमाणे ' नाटक ' हा विषय, ज्यावर करमणुकीचा वर आकारला जातो अशातून वगळण्यात यावा किंवा

(II) वराची आकारणी वमी करावी

(III) मुंबई इलारायात एकदा पास झालेले नाटक पुन पाम करून घ्याव लागू नये

(VI) ज्या ज्या ठिकाणी नगरपालिका असतील त्या त्या ठिकाणी नाटक गृह बांधली जावीत

या चर्चेनंतर उभय भण्यानी, वर सर्वेस्वी माफ करण देशाच्या धाढेच्या जबाबदारीमध्यें शक्य नमल तरी विशिष्ट परिस्थितीत लोकशिक्षणाच्या दृष्टीन योग्य नाटकावरील वर माफ करण्याच आस्वास्त दिले [त्याप्रमाणे पुढें त्याची अमंज्यजावणीहि झाली]

(२) नाटकविषयावरील अभ्यासनामाचा आराखडा तयार करण्यात येऊन पुन येथील महाराष्ट्र कलोपासक संस्थेने नाट्याभ्यास गाळा मुरू केली

(३) नगरपालिकानी नाटकगृह बांधण्याच्या बाबतीत नागपूरच्या नगर-पात्रिकेन नाटकासाठी एव जागा द्यावी असा प्रयत्न करण्यात आला

कार्यकारी मंडळाची निपड

पुढील ३६ व्या गमलनापर्यंत वाय करण्यासाठी पुढील वायवारी मंडळ निवडण्यांत आन

अध्यक्ष— श्री चितामणराव कोल्हटकर (मुंबई)

सायाध्यक्ष— प्रा श्री ना बनहट्टी (नागपूर)

उपाध्यक्ष— (१) प्रि श्री ल बन्हाडपाड (नागपूर)

(२) श्री रा व हिवरगावकर (नाग)

गजिनसार—प्रा वि दि बाळ (नागपूर)

चिटणीस— (१) डा न अ बरवे (नागपूर)

(२) श्री बा श्री पुरोहित (नासिग)

संस्था-संस्थाद—

- (अ) (१) श्री दि य पंडित— प्रतिनिधि, अंकाभा आक इमंदि
आदम नागपूर (अभिनव नाट्यमंदिर)
(२) श्री मा ग पेंडसे—प्रतिनिधि सहकार संस्था (नागपूर)
(३) श्री जी सा वारखानी—प्रतिनिधि, चा का प्र मोल
संस्था (नागपूर)
(आ) (१) डॉ भा गा रानडे (हैदराबाद)
(२) श्री माधव मनाहर (मुंबई)

यापैकी श्री माधव मनाहर यांची समिती न जाल्याकारणान त्याच नाव
बगळण्यात आले व ती जागा रिवाजीच ठेवण्यात आली

अपभ्रंश चिन्तामणराव कान्हुटकर

३६. कोल्हापूर

१९४९

सुप्रसिद्ध नट आणि दिग्दर्शक-बलवत नाटकमंडळीचे एक संस्थापक-साहित्य आणि अभिनय या दोन्ही विषयांत राष्ट्रपति पारितोषक मिळविणारे एकमेव नट आणि लेखक.

छुत्तिसाव संमेलन वास्तविक १९४७ मध्येच भरवण्याचे आणि महोत्सवाच्या बरोबरच ते झालेले असत परंतु १९४८ च्या पूर्वार्धात कोल्हापूर येथील राजकीय वातावरण अनर्थ कारणांमुळे अत्यंत प्रक्षुब्ध झाले असल्याने त्या वर्षी संमेलन न बोलावण्याचा निर्णय घण्यात आला पुढे सुबद्धच्या नाट्यमहोत्सवा मुळे संमेलन आणखी लांबले अखेरामे तीन वर्षांच्या विश्रांतीनंतर १९४९ च्या प्रारंभी संमेलन भरण्याचे निश्चित होऊन वायकते तयारीला लागत स्वातंत्र्य प्राप्तानंतरच नाट्यसंमेलनाचे हे पहिलेच आविर्भाव असल्याने वायक्यांना विंगड उत्साह वाटत होता संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून मागाल संमेलनाचे सूत्रधार श्री चिन्तामणराव कान्हुटकर यांचाच पुन्हा निवड करण्यात

हे सामर्थ्य असणार नाही. रगभूमीच्या उद्धाराला रगभूमीला वाहिलेले नटच पाहिजेत तरच रगभूमि चिरस्थायी होऊन तिला वैभव प्राप्त होईल

लोकशिक्षण आणि नाट्यकला

मराठी रगभूमीच जाणकार हे महाराष्ट्राची वृत्ति लडाऊ आहे, मुखामीन नाही असे म्हणतात महाराष्ट्रात लोकप्रिय झालेले प्रत्येक नाटक प्रचारात्मक आहे 'काहीतरी सांगण्या'च्या वृत्तीतून त्याचा जन्म झाला आहे असेच नाटक लोकशिक्षण देत असत स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात अशा प्रचारात्मक व लोकशिक्षण देणाऱ्या नाटकाची फार जवरी आहे नाटकमंडळाचा आज अस्तित्वात नसल्यान प्रभावी नट व नाटककार तयार करणे विश्वविद्यालयांनीच आता हातो घेतल पाहिजे सरकारनहि हातकरू नटाना परदेशी पाठवून तेथील नाटकाचा अभ्यास त्याच्यावरवी करविला पाहिजे "

आपल्या भाषणाच्या शेवटी जागोजाग नाटकगृह निर्माण झाली पाहिजेत असे सांगून अध्यक्षांनी आपल भाषण संपविले

नियमपादन

या संमेलनात पुढील विषयावर निवध मागविले होते

- (१) नव्या-जुन्या नाट्यतंत्राचे तुलनात्मक परीक्षण
 - (२) मराठी रगभूमीचे सामाजिक क्षेत्रात केलेले कार्य
 - (३) मराठीतील कोणत्या नाटकाचा उत्कृष्ट चित्रपट हाऊ शकेल ?
- यावर निवध रिती आले व त्याचे पुढे वाय झाल हे समजले नाही

विषयनियामक समितीचे निर्णय

संमेलनाच्या मध्यवर्ती समितीचे कार्याध्यक्ष प्रा. बनहट्टी व चिटणीस डॉ. वरव हे आपल्या व्यवसायानिमित्त नागपूर मोडून दूर गेल्यात त्यांनी आपल्या जागाची त्यागपत्रे दिली, ती स्वीकारण्यात आली कार्याध्यक्षाचे काम संमेलनाध्यक्ष श्री. कोल्हटकरांनीच पहाव अस ठरले चिटणीस म्हणून श्री. ग. वि. ऊर्फ नानासाहेब गोगले यांची निवड झाली

नगर येथील संमेलनात मजूर झालेली घटना प्राप्त परिस्थितीत अमलात आणणे फार अवघड असल्यान ती परिस्थित्यनुरूप अधिा वायक्षम करण्याच्या

दुष्पीन समलनान श्री कोल्हटकर, श्री ग वि गाखरे व प्रा भुपटकर यांची एव समिति नियुक्त वरून तिने तीन महिन्यात घटना तयार करून साधारण सभला मादर करावी अस ठरविणे, तापर्यंत अध्यक्षांनी एक वायकारे मंडळ नेमून समेलनाचे वाय चाडू ठवावे अमा त्यांना अधिकार देण्यात आला

ठराव

समलनात ११ ठराव मजूर करण्यात आले त्यापैकी महत्वाचे ठराव असे —

(१) दुसवट्याचा ठराव

(२) कार्याध्यक्ष प्रा बाहुद्री व व चिटणीस डॉ वरवे यांनी आजवर वेल्ल्या कार्याबद्दल त्यांचे आभार मानणारा ठराव संमत करण्यात आला

(३) सांगलीच्या नाट्यविद्यामंदिरास सेधील राजसाहेबांनी शहरात मध्यवर्ती ठिकाणी एक मोठी जागा दिली याबद्दल समलनान त्याच अभिनंदन करणारा व या ठिकाणी एक भव्य विद्यामंदिर उभारण्यासाठी जनतन मंडळ हातान मदत करावी अशी प्रकट विनंती करणारा ठराव मजूर केला

(४) पुणे विद्यापीठात 'नाट्य' विषयाचा अतर्भाव व्हावा यामाठी पुढील ६ जणांची एक समिति नेमण्यात आली

(i) डॉ र पु पराजपे (ii) श्री गो रा पराजपे (iii) श्री भालजी पेंढारकर (iv) श्री गोविंदराव टेंब, (v) श्री चिंतामणराव कोल्हटकर व (vi) भ त्रि पंडित (आमंत्रक)

(५) कोल्हापूर गस्थान विलीन झाल्यानंतर सेधील पॅलेस नाट्यगृह चित्रपट संस्थानी मागितले व त भाडघान देण्यासाठी कोल्हापूरच्या प्रशासकानी जाहिरातहि दिली होती अनर स्यातनाम नाट्यमंडळघानी आपल्या नाट्यप्रयोगानी गाजविलेले महाराष्ट्रातील हे एकमेव उरलेले नाट्यगृह नाटकासाठीच राखून ठेवावे अशी समलनाच्या वतीन आप्रहाची मागणी करणारा ठराव स्वत अध्यक्षांनीच भाडला व ता मजूर आला

(या ठरावानुसार कोल्हापूरच्या प्रशासकाची श्री कोल्हटकर यांच्या नतुत्वाक्षी सिष्टमंडळान भट घऊन समलनाची मागणी त्याच्या वानावर घातली प्रशासकानीहि ती मान्य करण्याच आदवागन दिल आणि त्याप्रमाणे पॅलेस नाट्यगृह हे बचळ नाटकासाठीच राखून ठेवण्यात आउ)

अध्यक्षीय समारोप व आमारप्रदर्शन झाल्यानंतर संमेलनाचा कार्यक्रम संपला

क्रमणूक

संमेलनात वरवीर नाट्यमंडळाने संमेलनाकरिता वसविलेला 'भाव-वधन' हा नाट्यप्रयोग सादर केला. संमेलनाला जोडूनच दि. १५ ते १७ जानेवारीपर्यंत एव नाट्यमहोत्सव साजरा करण्यात आला. संमेलनाच्या दुसऱ्या दिवशी लोकनाट्याचा कार्यक्रम ठेवण्यात आला होता.

अध्यापक कलानंदकर

३७. पुणे

१९५४

राम गणेश गडकरी यांचे
शिष्य— “श्री” नाटकाचे
कर्ते— मराठी रंगसूत्रीशी
याचा जुना आणि जिह्वाळ्याचा
सम्वध आहे.

जावे असे प्रयत्न आरंभिले समेलनाचे चिटणीस श्री गोखले यांनीहि या प्रयत्नात पुढाकार घेतला याच सुमारास पुण्याच्या सोशल क्लब या सुप्रसिद्ध हीरी नाट्यसंस्थेच्या हीरक महोत्सवाची तयारी चालू असल्यान त्या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी समेलनाची कल्पना उचलून धरली व हीरक महोत्सवाला जोडून समेलनाचे अधिवेशन भरण्याचे निश्चित झाले, आणि अशा तऱ्हेने जीवन्मृत झालेल्या समेलनपरंपरेला पुन्हा सजीवनी मिळाली.

(या वर्षी सांगलीच्या देवल कलबानेहि समेलन भरविण्याची इच्छा प्रदर्शित केली होती परंतु पुणे येथे अगोदरच तयारीला प्रारंभ झाला असल्यान सांगलीकरांना सवुरी भरण्याची विनंती कार्यकारी मंडळानेचून करण्यात आली व त्यांनीहि ती मान्य केली)

दहा दिवसाचा सोहळा

सोशल क्लब संस्थेच्या यतीन झालेल्या नाट्यसमेलन, हीरकमहोत्सव व हीरी नाट्यमळन या त्रिविध साहळ्यासाठी १० दिवसाचा कार्यक्रम आयोज्यात आला होता त्यापैकी दोन दिवस नाट्यसमेलनाच्या अधिवेशनासाठी राखून ठेवण्यात आले होते दि १५ एप्रिल १९५४ पासून या 'दश-दिनी' नाट्यमोत्सवाला प्रारंभ झाला

दि १७ व १८ एप्रिल या दिवशी सांगलीचे नाट्यकार श्री नरहर गणेश वसंतनूरवार यांच्या अध्यक्षतेखाली नाट्यसमेलन भरविण्यात आले,

हिंदी बोल्डपटसुष्ठीतील प्रथितयश कलाकार श्री पृथ्वीराज यांना समेलनाचे उद्घाटन केले त्यांनी आपल्या भाषणात आपल्याला अभिनयाची गोष्टी कशी लागली ह् सांगून अभिनयाचा राख विकास चित्रपटापेक्षा रंग-

४७,००० रुपयांची मदत, मध्यवर्ती सरकारच्या आश्रयान झालेली नाट्य व संगीत ॲक्डेमीची स्थापना आणि त्या समितीवर झालेली 'नाट्यमीमाचार्य' श्री मामागाहेय चरेरार यांची नेमणूक या घटनांचा स्वागतार्थपणांनी उत्तेज वेला

नाट्यवाचन

रंगभूमीवरील प्रयोग आणि नाट्यवाचन याच अपेक्षित स्वरूप वर्णन करताना प्रा बनहट्टी म्हणाले, "प्रयाग करताना नट हा मूळ नाट्यकारातून निर्माण केलेल्या भूमिकेच जें स्वल्प त्याच्या मनात उतरल असेल किंवा दिग्दर्शकाने उतरविले असेल त रंगभूमीवर अभिनयद्वारा प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करीत अमता म्हणजे नाट्यकाराच्या मूळ भूमिकेचा आविष्कार दिग्दर्शक व नट या माध्यमांच्या द्वारे झालेला असतो या माध्यमामुळे मूळ भूमिका वमीजास्त प्रमाणात परिवर्तित झालेली असते नाट्यवाचन म्हणजे नट व दिग्दर्शक ही माध्यमे शक्य तितकी नाहीशी करून नाट्यकारातून याजिलेले वैचळ शब्द परिणामकारक वाचनाच्या द्वारा आस्वादकाला ऐकविणें अमें मी समजतो मूळ नाट्यकार आणि आस्वादक यांची साक्षात् गाठ घालून देण्याचा हा एक प्रयत्न होय आणि असा तो अनेक तरच तो नाट्यास्वादाचा एक निराळा मार्ग म्हणून चालू शकेल "

पुण्यात नुसत्याच स्थापित झालेल्या आकाशवाणी केंद्राचा उत्प्रेक्ष केले्या नंतर प्रा बनहट्टी यांनी कालिदासाच्या नाट्यविषयक भव्य आणि व्यापक कल्पनेचा 'देवानामिदमामनन्ति भुनय ' या श्लोकाद्वारे परिचय करून दिग् ' नाट्य हा यज्ञ (म्हणजे श्रेष्ठ त्याग) तर आहेच परंतु तो सर्वांना हवासा वाटणारा असा मोहक यज्ञ आहे नाट्यात, रत्न आणि रमा यांच्या स्वरूपाप्रमाणें जीवनातील गामीय आणि लालित्य या दोन्ही अंगांचे समिश्रण झालेले असतें आणि सत्त्व-रज-तम या तिन्ही गुणांच्या खळातून उद्भवलेलें आणि नाना रमानी नटलेल लोकचरित नाट्यात दृष्टीस पडत असा तहेचे ह एकच साधन सर्व तहेच्या जनममुदायाचा मतोप साधणारें आहे "

आपल्या मापणाच्या शक्ती श्री न ग कमतनूरकर यांच्या नावाची सूचना करून प्रा बनहट्टी यांनी आपले मापण संपविजे अच्युत स्थानापन्न

ज्ञात्यानंतर त्यांना निरनिराळ्या सस्थातर्फे पुष्पहार अर्पण करण्यात आले. समेलनाचे चिटणीस श्री नानासाहेब गोखले यांनी समेलनाला आलेले सदेश वाचून दाखविले आणि नाट्यसमेलन हे गेल्या तीन वर्षांत किती प्रकारच्या अडचणीतून गेले याची खुलासेवार माहिती देऊन समेलनाची घटना कार्यान्वित करण्याच्या दृष्टीने मुटुमुटीत करणे प्राप्तपरिस्थितीत अवश्य आहे असे त्यांनी सुचविले. श्री गोखले यांच्या भाषणानंतर अध्यक्षीय भाषणाचा कार्यक्रम झाला.

, १९३० पासून रंगभूमीला जी उतरती वळा लागली त्यासंबंधी अध्यक्ष श्री कमतनूरकर म्हणाल, "बोलपट हेच एकमेव, १६ आणि सत्य कारण आहे अस म्हणता येणार नाही. बोलपटाचा प्रभाव हे शेवटचे व प्रत्यक्ष कारण झाले खरे परंतु त्या झडीवाली यण्याच्या पूर्वी कितीतरी लहान-मोठ्या भगा मराठी नाट्यांच्या वाघणीत पडलेल्या होत्या त्या भगावडे नाट्यांच्यावसायिकानी जाणूनबुजून लोकांच्या विचारास वळू दिले नाही. बोलपटाच्या आक्रमणासबंधी चाललेल्या हाकाटीत त्यांनी आपल तारस्वर मिसळले आणि मूळ दोषावर पाघरून घातले.

या काळातले नाट्य पिर

तथापि या पसरगुडीच्या अवस्थेतहि रंगभूमि पूणपणे अधारास धुडाली अस नाही 'आचार्य अत्रे, रागणेकर यांच्यासारख नाटककार व जोत्सना भोळे, दुर्गाबाई खोटे यासारख्या नटी यांच्या कामगिरीचा निर्देश करून अध्यक्ष म्हणाले, "व्यावसायिक वपण्या धुडाल्या तथापि त्या मडळीतील श्री दाते, घोडस, बालगंधर्व, कोल्हटकर हे बऱ्याच मिळेल, दिसेल त्या आघाडीवर अजूनहि प्रकपनि रुढताना दिसत आहेत. चितुबुधा गुरवासारखा ८० वर्षांचा शेजारमामा, 'मराठी रंगभूमि मेळी' अशी अवास्तव ओरड करणाऱ्यांना आपल्या बसलेल्या वलेची रंग दाखवून क्षणमात्र का होईना स्तम्भित करतोच आहे हीशी सस्थावद्दूनहि रंगभूमीचा रावता अखंड ठवण्याचे प्रयत्न चालूच आहेत "

नव वेलेले प्रचारयंत्र खेडापाडी हिंडवण्याचं जारकस यत्न चालू झाले आहेत 'प्राचारिक' व्यासपीठ' इतकीच रंगभूमीची व्याप्ति समजणारे हत्वादा पुराण नाटककारहि या लोकांसाठीच डोल्ब गळ्यात अडकवून घेऊन त्याच तराळ वनू लागले आहेत. म्हणूनच नाट्यसंमेलनात संपटितपणे ग्रामीण नाट्यांचे मागेंदशन स्वतः वड घेतल पाहिजे. नाहीतर, नाट्यकला व प्रचार कला यातील तफावत ग्रामीण जनतेला कधीहि उमगणार नाही.

आत्मस्फूर्तीने बहुजनातील जाणता भाग नाट्याभिमुख हात आहे त्याला जर वेळीच यथाथ नाट्यकलादशन याच नाही तर त्याचा उत्साह दिव्याळ आणि आकषक अशा नवली लावनाट्यात बुडून गेल्यावाचून राहणार नाही. सहकारी तत्वावर या ग्रामीण नाट्याच्या आर्थिक व व्यावहारिक बाजू आजून दिव्या जातील तर त्या रायट्याच बंध हाऊन त्याची सावली सवत्र पमरावयाम फारमा वेळ लागणार नाही व अगा सहकारी तत्वांनी सुबुद्ध झालेल्या उद्योगांना सरकारकडून अर्थसाहाय्य मिळवण फारम जड जाणार नाही.

सरकारी धोरण

मराठी रंगभूमीवरील रूपांतरित नाटक आणि नाट्यविषयक टाका वाडमय या दोन्हीबद्दल 'निरागाजनक' अस आपल मन व्यक्त करून अध्यक्षांनी रंगभूमीला मिळणाऱ्या साहाय्याचा उत्पन्न कला त म्हणाव,

नाट्यविषयाला उत्तम देण्यासाठी मुंबई सरकार व केंद्र सरकार यांनी एक याजना तयार केली आहे. संस्कृति निदेशनाची एक निष्ठाणी व सर्वांगीण सुधारणाच एक प्रभावी साधन या दृष्टीन मुंबई सरकारच व केंद्र सरकारच कळवळीच व सक्षम लक्ष गेलेल आहे ही एक मौलिक घटना आहे. याबद्दल सरकारच आपण अभिनंदन करू या.

मात्र मदतीच्या करारनाम्यात सरकार सांगेल ती नाटक वसविण्याची व सरकार फिरवील तिकड जाण्याची अट नाट्यस्वातंत्र्याला जाचक हाईल अशी भीति वाटत. तसच नाटकावरील करातील उत्पन्नातून ही मदत केंद्राहि पुरी पडणार नाही. तेव्हा तो कर रद्दच करून टाकावा हेंच फायदेशार होईल.

धंद्याची नवी माडणी

नाटकाच्या धंद्याची आमूलाग्र नवी माडणी झाली तरच मापुडें हा धंदा टिकाव घेऊ शकेल. सरकारचे भाडविल व सहकारी तत्वावरच धंद्याचा वारभार चालेल तरच पुढच्या काळात नाट्यव्यवसायाच्या तरणोपाय आहे. कायदेशीररीतीनेच धंद्यात सहकार तत्त्व पत्करले म्हणजे सरकारी दक्षतेचाहि धाक आपोआप मागे लागेल.

नाटकाच्या बाबतीत तरी भारताने महाराष्ट्राला गुरू केले पाहिजे अशी आतापर्यंत स्थिति आहे. ती पुढच्या काळातहि कायम राहील याबद्दल दक्षतेने, श्रमाने व त्यागाने धडपड करण्याचे फार अवघड असे काम आपणा-सचं महाराष्ट्रनाटकाभिमानी जनतेपुढे आहे "

नवें कार्यकारी मंडळ

घालू धर्पांच्या मध्यवर्ति सस्येच्या कार्यासाठी म्हणून एक तात्पुरते कार्यकारी मंडळ बनविण्यात आले. ते पुढीलप्रमाणे—

अध्यक्ष—श्री न. ग. कमतनूरवर

उपाध्यक्ष—श्री बापुभाई रतनचंद

पर्याय—श्री सरोजिनीबाई कमतनूरवर

समासद—सर्वश्री एस. ए. कुलकर्णी, प्रा. बनहट्टी, श्री नानासाहेब गोखले, राजाभाऊ वैद्य, चिंतामणि आपटे, डॉ. बरवे, पु. ल. देशपांडे, डॉ. ज. म. आठवले व बाळासाहेब भट

पुण्याच्या सोशल क्लबचे व 'नाट्यवाचना'चे नवे नाट्यास्वादक साधन निर्माण केल्याबद्दल 'संवाद'कारांचे अभिनंदन करण्यात आले.

(३) नगरपालिकेतील आपल्या हद्दीत आधुनिक मुक्कामीनी मुक्काम जमे एक थिएटर नाट्यपरिषदाचे राखून ठेवावे किंवा बांधून घ्यावे व ते नाममात्र भाड्याने सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी व नाट्यप्रयोगासाठी देत जावे.

(४) नाट्यविद्यामंदिराच्या उपत्रमाचा पुरस्कार करण्यात येत आहे व हे नाट्यविद्यापीठ अमल्याने सर्वानी त्याला मदत करावी अशी समेलनाची शिफारस आहे.

(५) दिनांक ५ नोव्हेंबर हा 'रंगभूमिदिन' म्हणून प्रतिवर्षी साजरा करीत जावा व महाराष्ट्र नाट्यसमेलनाचे या कार्यात योग्य ते मार्गदर्शन करावे.

(६) महाराष्ट्राबाहेरील मराठी भाषिकांना मराठी रंगभूमिविषयक कार्य करताना सौकर्य व प्रातिनिधिक स्वरूप याचे म्हणून नाट्यसमेलनाचे 'महाराष्ट्र नाट्य-समेलन' हे नाव बदलून 'मराठी नाट्य-समेलन' असे नाव ठेवावे अशी इंदूरच्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या प्रतिनिधींची शिफारस आहे.

(७) दिल्ली येथे भरणाऱ्या पहिल्या राष्ट्रीय नाट्योत्सवात केली जाणारी मराठी नाटके 'महाराष्ट्र नाट्य-समेलन' या प्रातिनिधिक संस्थेच्या विद्यमाने केली जावीत अशी समेलनाची इच्छा आहे. या कार्यासाठी पुढील गृहस्थाची समिती नेमण्यात येत आहे.

(१) श्री कमलनूरकर, (२) श्री वनहट्टी, (३) श्री के. नारायण काळे, व (४) श्री पु. ल. देशपांडे.

(८) समेलनाच्या घटनेची पुनर्रचना करण्यासाठी कोल्हापूर समेलनाची समिती नेमली होती तिचे कार्य अपुरे राहिले असल्याने ते पूर्ण करण्यासाठी पुढील गृहस्थाची समिती नेमण्यात येत आहे —

(१) श्री के. ना. काळे, (२) श्री. बाबुराव गोखले, (३) श्री राजाभाऊ वैद्य, (४) श्री चिंतामणी आपटे व (५) सी. सरोजिनीबाई कमलनूरकर.

(९) पुढील अधिवेशनासाठी सांगलीच्या नाट्य विनोदविद्यापीठाच्या आमंत्रणाचा स्वीकार करण्यात येत आहे.

अध्यक्ष प्रल्हाद केशव अत्रे

महाराष्ट्र संमेलनाचे वार्षिक कार्य

पुणे येथील संमेलनात मजूर झालेल्या ठरावाची अमलबजावणी करण्याचे काम संपल्यानंतर समस्त सम्यन दिल्ली येथील भारतीय नान्घ महोत्सवाकरिता नाट्यप्रयोग निश्चित करण्याचे काम हाती घेतले. पुणे येथील नाट्योत्सवात महाराष्ट्र नाट्यसंमेलनात सादर केलेला प्रयोग 'शारदा' व मुंबईच्या नाट्योत्सवात मुंबई मराठी साहित्यसंघाने सादर केलेला 'भाऊवदकी' या दोन नाटकांचे प्रयोग दिल्या नाट्योत्सवात करण्यात आले. भाऊवदकी नाटकाचा प्रयोग दि. ५ नोव्हेंबर १९५४ ला होऊन त्याला

३८. वेळगांव

१९५६

मराठी विद्वान-काव्याचे
जनक, विख्यात नाटककार
लोकप्रिय पटकथाकार आणि
झुजार संपादक.

आर्थिक दृष्ट्या 'शारदा' नाटकाचे प्रयोग समेलनाला फळदायी ठरले नाहीत मुंबई येथील प्लाझा चित्रपटगृहात आणखी एक प्रयोग करूनहि एवढर दिल्लीवारी तोट्याचीच ठरली तथापि ही बॅवळ आर्थिक दृष्टि आली अखिल भारतीय नाट्योत्सवात महाराष्ट्र समेलनाने मराठी नाटकाचे प्रतिनिधित्व केले हा यातील गौरवाचा व अभिमानाचा भाग होता आणि त्याच भूमिकेतून या प्रयोगाचे यशापयश ठरविले पाहिजे

नाट्योत्सवाची गढबड सपल्यानंतर समेलनाने नियुक्त केलेल्या घटना मडळाच्या बैठकी होऊन घटनेची पुनर्रचना करण्यात आली व ती कार्यकारी, मडळाच्या अखेरच्या सभेत माडण्यासाठी पाठविण्यात आली या घटनेवरून इग्रजेंट एक आराखडा (Memorandum of Association) तयार करून सस्था (मार्च १९५५ मध्ये) रीतसर नोंदविण्यात आली

पुणे येथील समेलनात सागलीच्या नाट्य सिनेविद्यापीठाचे आमत्रण स्वीकारण्यात आले होत समेलन सस्थेच्या घटनेनुसार आमत्रक सस्था मध्यवर्ती सस्थेला जोडून घेणे आवश्यक असत सागलीची ही सस्था तशी जोडलेली नसल्याने अधिवेननापूर्वी तसे करण्याबद्दल सदर सस्थेला अनेक वेळा सूचविण्यात आले परंतु कार्यकारी मडळाची ही सूचना या सस्थेने विचारात घेतली नाही इतकेच नव्हे तर 'समेलन भरविण्याचा आमचा हक्क आहे' अशा प्रकारचे उद्गार काढून समेलन भरविण्याचा निर्धार घृत्तपत्रातून प्रवटहि बेला समेलनाच्या चिटणीस सौ कमतनूरकर यानी सस्थेला अशा प्रकारचा अधिकार नसल्याचे जाहीर करून घृत्तपत्र प्रतिनिधीची एक सभाहि बोलावली या सस्थेचे कार्यवाह श्री बाळासाहेब भट ह सभेला उपस्थित झाले पण सभेतून काहीहि निष्पन्न हाऊ शकले नाही अखेरीस समेलनाध्यक्ष श्री न ग कमतनूरकर यानी पन्हा पत्रकाराना

समजून अध्यक्ष श्री वसंतनूरकर यांनी इतरत्र समेलन भरविण्याची सटपट सुरु केली बळगाव येथील कलापासक मंडळान समेलन बोलावण्याच मान्य करून कायकारी मंडळाकड आमंत्रण पाठविले कायकारी मंडळान आपली समति फळविन्याननरकगेपासक मंडळाच्या कायवाहणी दि २८।१०।१९५५ च्या 'वसरी'त आपल्या मंडळातर्फे बळगाव येथे ३८ व समेलन भरणार असल्याच घापित कल समेलनाच्या घटनप्रमाणे आपली मस्था समेलनाग जाडून घेतला व कायकारी मंडळाच्या सल्यान समेलनाची माठचा उल्ला हाने तयारी सुरु करी

नाट्य-समेलन

बळगाव येथील राणी पावतादवा महाविद्यालयाच्या छुल्या नाट्यगृहात कलापामक मंडळाच्या विद्यमान दि ५ त ८ जानेवारा १९५६ या दिवशी नाट्यसमेलनाचे ३८ व अधिवेशन भरविण्यात आन समेलनाचे अध्यक्षस्थान आचार्य प्र के अत्र याना दण्यात आल हात

ह समेलन सुरु होण्यापूर्वी नटवय वगवराव दात यांनी वृत्तपत्रातून नाट्य सवकाना वगल्या तटमळीच्या आवाहनामुळे व वृत्तपत्राच्या पुरस्कारामुळे समेलनाचा माठचा प्रमाणान गानावाजा झालाहाता नवीन भाषिक पनरच-

य हिंदी या भाषातील नाटके मी वाचली आहेत आणि त्यांच्या वाचनानंतर 'त्या भाषातील नाटकांपेक्षा आपली रंगभूमि अधिक प्रगतिशील आहे' असे मी निश्चित सांगू शकता जायत्या मराठीला बरे भावे, विलोस्वर, खाडिलवर, वरवर, वेळवर, रागणेवर अशी नाट्यवाराची मोठी परंपरा आहे. या नाट्यवारांनी साहित्य व सामाजिक जीवन यामध्ये फरक वेला नाही, या कारणांमुळे त्यांची नाटके उच्च दर्जाची झाली आहेत.

नाट्यवार हा सामाजिक जीवन व घटना यावरून नाटके लिहिता या दृष्टीन भारतीय स्वातंत्र्य लढा, गोवा मुक्ति लढा हे सुद्धा मार्गे पुढे नाट्य-विषय होतील सयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती ही देखील एक अशी घटना होईल की जिच्यामुळे हजारो वर्षांना स्फूर्ति मिळेल निखड महाराष्ट्र आता दिसड होण्याच्या मार्गावर आहे, यामुळे नाट्यवलेला उत्तितावस्था प्राप्त होईल. मराठवाडा, नागपूर व मुंबई या तिन्ही ठिकाणच्या साहित्यामध्ये वेगवेगळे वैशिष्ट्य आहे ही सर्व वैशिष्ट्ये एवढे आर्याम महाराष्ट्र सत्त्वतीच्या दृष्टीने मग चांगली गाष्ट होईल.

तिनेमाच्या प्रचारामुळे नाट्याना विशेष अर्थप्राप्ति होत नाही, ही गोष्ट तरी असली तरी नाट्यवारांनी आपली उच्च परंपरा गोडू नये ते एका अर्थाने इतिहासकारक आहेत त्यांनी नाट्यामध्ये उदात्त घटना रंगवून्यात आपल्या प्रतिमेला आवास हीच एक मर्यादा मानून त्यांनी पतगाप्रमाणे भराया मारायला हरकत नाही पण पतगाची दोरी मात्र त्यांनी आपल्या

नाटकाचे आतरंग

नाट्यवाङ्मयाच्या स्वरूपाविषयी बोलताना श्री नाईक म्हणाले, 'गाथात किंवा ग्रंथनामक एक प्रवर्गी किंवा अनेक प्रवर्गी सामाजिक प्रश्न हाताळणारा किंवा मनाविन्नेपण करणारी अशी अनक रूपे अमराठी नाटक मराठीत व्याप्त परंतु ही सव नाटकाची वाहाण आहेत जीवनामधील सधपाना व त्यानील अनुभवाना वाचा फोडण हा नाटकाचा प्राण आहे, आणि ज्या प्रमाणात नाटकाचा आपणास आलेल्या जीवनाच्या आमप्रत्ययामध्ये वाचवाना अगर थापाना भागादार करून घईल त्या प्रमाणात नाटकाची यशस्विता अवतून आहे मराठा नाट्यवाङ्मयाचा नवजीवन प्राप्त करून देण्याचा एक माग म्हणजे नाटकाचारांनी आपल्या प्रतिभेला अधिकाधिक जीवनामध्य करणे हा हाय

नाट्यवाङ्मयातील नवमतवाद

मानतर श्री नाईक यांनी पाश्चात्य आणि मराठा नाट्यवाङ्मयातील नवमतवादाचे गविस्तर विवचन करून जाज थॉडिस इटमन स्टार्टवा घर्नाड गा व इटालियन नाटककार पिरॅडला यांच्या नाटकातून नवमतवादी प्रवृत्ताचे कसकस प्रतिबिंब उमटत आहे याची श्री नाईक यांनी उदाहरणे दिगी व्यक्तीमत्तादीत लाग व वाईट याचा सधण व्यक्ति व समाज यांच्यानीत द्व द्व मानवाचा जातिरक्ता व प्रकाहपतिरक अतमन व यहिभन यांच्यानीत पाडा ही नवमतवादाची मूलरुवे पाश्चात्य नाट्यवाङ्मयात वगा उमटणे आहेत याचे वणन बेल्ग्यानतर श्री नाईक मराठी नाट्यवाङ्मयाकडे घट्टे त म्हणार मल्या २०१२५ वर्षांत मराठा रमनांना नवमतवादाचा हिरोरान पुरस्कार करी आहे नवमतवादी वाङ्मय हच पुराणामी वाङ्मय होय ' अज समीकरणहि माडण्यात आठ हात मात्र जुन्या परंपरा ताडून नगी मृत्ति उभारण या अर्थाने मराठी नाट्यमृष्टीत हा नवमतवाद आलेला नाही अम मानाव लागत वाङ्मयाचा वाहा गाडवत मूल्ये अमतात वाङ्मयाने ती बदलत नाहीत या मूल्यांना डावतून रचण्या नाट्यमृष्टि क्षणभंगुर वायावाचून राहणार नाही

मराठा नाट्यचारांनी जनतच्या भावनागी व कल्पनागी ममरा होऊन

महाराष्ट्रीय समाजाची जीवनचित्रे यथातथ्यपणे रंगविली पाहिजेत तरच मराठी मन त्यात रंगू शकेल

शेवटी रंगभूमीच्या पुनरुज्जीवनाच्या दृष्टीने जे उद्योग सुरू आहेत त्यात सुसूनता येण्यासाठी आणि नाट्यविषयक समस्या सोडविण्यासाठी नट, नाट्यकार, दिग्दर्शक, नाट्यसंस्थांचे चालक, नाट्यप्रेमी रसिक या सर्वांनी एकत्र जमून नव्या मार्गाची जाखणी करावी अशी विनंती करून श्री नाईक यांनी आपले भाषण संपविले

प्रा. निकुंभ यांनी आचार्य अत्रे यांना अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची विनंती केली, त्याप्रमाणे अध्यक्ष स्थानापन्न झाल्यानंतर त्याचा विविध संस्थानां सत्कार करण्यात आला

संमेलनाच्या चिटणीस सी सराजिनीबाई कमतनूरकर यांनी संमेलनाला आलेले संदेश वाचून दाखविले व मध्यवर्ती नाट्यसंमेलनाच्या वर्षभरातील कार्याचे निवेदन केले

आपल्या अध्यक्षीय भाषणाच्या प्रारंभी तत्कालीन प्रक्षुब्ध राजकीय वातावरणाचा उल्लेख करताना आ. अत्रे म्हणाले, "आजच्या महाराष्ट्राच्या परिस्थितीत म. ना. संमेलन भरविण्याच्या मनस्थितीत महाराष्ट्र नमला तरी वेळगावच्या पोटनिवडणुकीत समुक्त महाराष्ट्राच्या बाजूने कौल दिलेला असल्याने आणि मुख्य म्हणजे वेळगाव हे मराठी नाट्याचे उगमस्थान असल्यामुळे वेळगाव हे महाराष्ट्रातच आहे हे सांगण्यासाठीच येथे नाट्यसंमेलन भरत आहे

मराठी नाट्याची भरती ओहोती

सधर्पांनूतच नाट्याची निर्मिती होणे आणि महाराष्ट्र म्हणजे सधर्पांचे परिमरच महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात पूर्वी अन्नभागी असलेल्या अगर आज असलेल्या काणाचेहि जीवन जसच्या तसेच रंगवा की अमर नाट्यकृति निर्माण झालीच म्हणून समजा. महाराष्ट्राच्या रामरोमात नाट्य भिनलेले आहे म्हणूनच महाराष्ट्रात नाट्यकलेचा जास्तीत जास्त उत्कर्ष झालेला आहे.

अण्णासाहेब किर्लोस्करांनी मराठी रंगभूमीचा पाया घातला. देवल-बोल्हेकरांनी साव व भिती उभास्त्या, सांडिलकरांनी मदिराचा घुमट

मन शांति लेखकाला हवी असते तीच आज दुर्मिळ झाल्यामुळे प्रभावी नाटक लहिणी जात नाहीत महाराष्ट्राच्या आजच्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीत प्रभावी नाटककाराची व रंगभूमीच्या द्वारा खडद्यापाड्यात नव समाजरचनेचा संदेश पोचविणाऱ्या नटाची खरी गरज आहे त्यासाठी संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती प्रथम झाली पाहिजे तेच आमचे एक आशास्थान आहे '

घटनेची पुनर्घटना

या समलनातील महत्त्वाचे काय म्हणजे घटना सिद्धि ह् होय घटना-सुधारणा-समितीचा वृत्तान्त वापरांकारी मंडळ व संवसाधारण सभेत मान्य झाल्यावर विषयनियामक समितीत त्या आराखड्यावर चर्चा झाली आणि घटना राबविण्यासाठी त्या आराखड्यात आणखी योग्य त्या दुरुस्त्या करून व्यापक योजना तयार करण्यासाठी सौ कमतनूरकर, श्री बा र सुठणकर, श्री गो म वाटवे व डॉ न अ वरवे यांची समिति नेमण्यात आली या समितीने संमेलन संपल्यापूर्वीच आपला अहवाल विषयनियामक समितीला सादर केला आणि तेथे तो एकमताने मंजूर होऊन खुल्या अधिवेशनात भाडण्याचे निश्चित झाले

ठराव

संमेलनात एकंदर १५ ठराव मंजूर झाले त्यापैकी महत्त्वाचे ठराव पुढीलप्रमाणे—

(१) दुखवट्याचा ठराव

(२) कोणत्याहि नाट्यसोहळ्याच्या प्रारंभी सांगलीचे राजकवि कै साधु दास यांनी रचलेले 'नटराजस्तवन' म्हणावे अशी शिफारस करण्यात आली

(३) नाट्यगृह बांधण्यास आर्थिक साहाय्य नाट्यस्पर्धांचे आयोजन, हौंगी नटाना पारितोषिके, उत्तम नाटककारांना पारितोषिके इ प्रकारांनी सरकारकडून नाट्यक्षेत्राच्या अभिवृद्धीस जे साहाय्य मिळत आहे त्याबद्दल सरकारचे अभिनंदन करण्यात आले

(४) प्रयोगाच्या परवानगी वाढवण्याची अडचणी दूर कराव्यात व वर संपूर्णपणे रद्द करावा अस शिफारसवजा ठराव करण्यात आला

(५) मराठी माहित्य संस्कृति आणि नाट्यक्षेत्रा यांच्या विकासासाठी

मुंबई, विदर्भ, वेळगाव, बारवार, निपाणी या भागासह सर्व सलग मराठी प्रदेशाचा मिळून एक अखंड महाराष्ट्र ताबडतोब निर्माण करण्यात यावा अशी मागणी करणारा ठरावहि मजूर झाला

(६) नाट्य विषयाच्या अभ्यासासाठी मुंबई, पुणे व नागपूर या विद्यापीठांनी स्वतःच विद्यामने (Chairs) निर्माण करावीत अशी समेलनाच्या वतीन शिफारस करण्यात आली

(७) मराठी नाट्यपरिपदेला आर्थिक स्थैर्य लाभवे यासाठी महाराष्ट्रात होणाऱ्या प्रत्येक नाट्यप्रयोगामार्फे परिपदेला 'धर्मभावने'ने १ रुपया देणगी द्यावी अशी विनंती एका ठरावाने सर्व नाट्यसेवकाना करण्यात आली

(८) विषयनियामक समितीन मजूर केलेली दुर्दस्त घटना' समेलनात माय करण्यात आली या घटनेनुसार समेलनाच्या स्थायी समितीच 'महाराष्ट्र नाट्य-समेलन' हे पूर्वेचे नाव बदलून 'मराठी नाट्य-परिपद' असतिले व्यापक नाव देण्यात आले नवीन घटना कार्यान्विता करण्यासाठी पुढील कार्यवारी मंडळ नियुक्त करण्यात आले

समेलनाध्यक्ष— आचार्य प्र. के. अत्रे (पदसिद्ध सभागद)

कार्याध्यक्ष— डॉ. के. वा. गाठ (वेळगाव)

कार्योपाध्यक्ष— डॉ. न. अ. वरव (तेळगाव दामाड, जि. पुणे)

बोपाध्यक्ष— श्री. वा. र. सुठणकर (वेळगाव)

चिटणीस— श्री. गा. म. वाटवे (वेळगाव)

गृहचिटणीस— श्री. आत्मारामपंत भेंडे (मुंबई)

सभागद— (१) श्री. के. नाटयण वाळे, पुणे, (२) श्री. के. अ. दात, मुंबई, (३) श्रीमंती दुर्गाबाई साठे, मुंबई, (४) श्री. श्री. ना. वनहट्टी, पुणे, (५) श्री. नाना जोग, नागपूर (६) श्री. भा. गो. रानडे हैदराबाद, (७) श्री. दा. गा. घटवधन मालापूर (८) श्री. लि. भी. नाईर, यळगाव व (९) श्री. ह. श्री. शणार्णकर, वेळगाव

१ मराठी नाट्य परिपदेची ही नवी घटना पुढे दुसऱ्या परिशिष्टात संपूर्ण देण्यात आली आहे

सत्कार व मनोरंजन

करमणुकीच्या कायक्रमात दि ५ ला समठनाध्यक्ष आचार्य अत्रेवृत्त 'वचडीचुबक' या नाटकाचा प्रयोग करून दाखविण्यात आला त्यानील पणूशेठ व वंगर या भूमिका स्वतः श्री आचार्य अत्रे व प्रा अनंत वाणेकर यानी केल्या होत्या

दि ६ ला वेळगावच्या 'कलापासक मंडळ' या हौशी नाट्य संस्थाने रागणवरवृत्त 'एक होता म्हतिरा' ह नाटक करून दाखविले समलनाला जाडूनच मुंबईच्या मराठी साहित्य संधान 'हानाजी बाळा' व 'भाऊबदकी' ह आपण गाजलेल प्रयाग सादर वेळ 'होनाजा बाळा' च नाटककार श्री चिं य मराठे ह मूळच वेळगाव जिल्ह्यातच असल्याने समेलनाच औचित्य साधून त्याच्या सत्काराचा कार्यक्रम करण्यात आला

नाट्यपरिपदेच्या उद्योगपर्वास प्रारंभ

वेळगाव समेलनापूर्वी श्री वसवराव दात याच्या लेखातून त्यासबधी जी अपक्षा व्यक्त केला हाती त्यात 'ज्ञानानुसार पडपड चालत्या या जुया सघटनची फळी मुनिधित व हौशी कलावतानी पुन चागरी मजबूत केरी पाहिजे' असे उद्गार काढते हाते वळगाव समलनात मध्यवर्ती स्थायी समि ताची जी नवी घटना समत शाली त्या घटनन या सघटनसाठी एक भरभक्कम पाया सिद्ध करून दिला अम मयापपण म्हणता येईल नाट्य परिपदेचा उपयोग हा वयळ नाटकाच्यासाठी नाही नाटक ह आपल्या सांस्कृतिक जीवनाच महत्वाचे अंग आहे आणि म्हणून नाट्य परिपदेच काय ह सान्या समाजाला उपकारक असा स्वरूपाच आहे ही विचारसरणा विशय जाणीवपूर्वक सानार करण्याचा विचार या कालखंडापासून गुरू झाला अस म्हणाव लागेल स्थायी गत्येच जे नामांतर चाल त्यातहि याच युगांतराचा हेतु सूचित झाला आहे नाटकाच्या विविध जगाचा समावेश होईल असा सबकप उद्देश या समेलना पासून परिपदने आपल्यासमोर ठेवला आहे मंडळीच आणि नायकमाच 'ममन' ही मयादित चावोरी माडून समलनाचा रय चौकर मागावर पाडदीड करण्याची मनीषा बाळगून मागक्रमण करण्यास उद्युक्त झाला जाता आणि शासनसंस्था या दोघांच्याहि मनात नाट्यपरिपदी आस्था

निर्माण करणे आणि नाट्यविषयक कार्ये करणाऱ्या हौगी व व्यावसायिक संस्थाना एवढे आणून नाट्य परिषदेला मराठी रंगभूमीची एवढेच प्रातिनिधिक संस्थेचा दर्जा प्राप्त करून देणे हे परिषदेचे ध्येय निश्चित झाले. यापुढील परिषदेच्या कायचे स्वरूप पाहिले म्हणजे परिषदेच्या कायकृत्यांनी आपली पावले याच दिशेने टाकण्यास मुक्तात केली अस निर्विवादपणे म्हणता येत.

परिषदेचे वार्षिक कार्य

(दि ८ जाने १९५६ ते २२ डिसे १९५६)

बेळगाव येथील संमेलन आदोपत्यानंतर लगेच घोडघा दिवसानो राज्य-पुनर्रचना समितीचा अहवाल प्रसिद्ध झाला त्यातील महाराष्ट्रविषयक निणयामुळे सर्व महाराष्ट्रभर असतोष धुमसू लागला अशा मतपट घाता-वरणात परिषदेचे काम नेटान चालू ठवण हे पहिल्या ५।६ महिन्यात तरी अगक्यप्राय चालू होते.

या वर्षात कायकारी मंडळाच्या पुणे व सोलापूर येथे एकूण तीन बैठकी झाल्या पहिली २२ एप्रिलची बैठक पुण्याला व दुसऱ्या दोन अनुक्रमे १९ ऑगस्ट व २१ डिसेंबरला सोलापूर येथे झाल्या.

शाखा व समामद

बेळगाव संमेलनाहून परतलेल्या मुंबईच्या प्रतिनिधींनी मुंबई येथे नाट्य-परिषदेची स्थापना करून शाखेचे संघटनात्मक कार्य चालू केले. अध्यक्ष केशवराव दात व कायबाहू आत्माराम भेंड यांच्या प्रमुखत्वाखालील या शाखेने श्री वि. थ. मराठे वृत्त 'लोकांचा राजा' या नाटकाबरोबर चर्चेचा कार्यक्रम घडवून आणला. त्याचप्रमाणे इब्नेनच्या ५० व्या पुण्यतिथीच्या निमित्ताने प्रा. काणकर यांचे व्याख्यान झाले.

मुंबईची शाखा स्थापन झाल्यानंतर कायकारी मंडळाच्या पहिल्या बैठकीत या शाखेला मजरी देण्यात आली. त्याचप्रमाणे शाखामंडळी पोट नियम तयार करून ते मजूर करण्यात आले.

समलनानंतर महाराष्ट्रातील २६ नाट्यमंडळांच्या परिषदेला संलग्न करून घेण्यात आल्या. माघारण समामदाच्या मध्यंतर्हि याद हाऊन परिषदेचे एकंदर ३०० समामद नोंदविण्यात आले.

कार्यकारी मंडळांत फेरवदल

१९ ऑगस्टच्या बैठकीत कार्याव्यवस्था श्री. साठे यांनी दिलेला राजीनामा स्वीकृत करण्यात येऊन त्याच्या जागी वेळगावचे श्री. लि. भी. नाईक याची योजना करण्यात आली. श्री. नाईक यांच्या रिकाम्या जागेवर सोलापूरचे डॉ. सि. ज. दिवाडकर याची नेमणूक करण्यात आली.

रंगभूमिदिन व प्रकाशन

समेलनाच्या आदेशाप्रमाणे ५ नोव्हें. १९५६ ला सागली, पुणे, कोल्हापूर अमरावती, मिरज इ ठिकाणी 'रंगभूमि दिन' साजरा करण्यात आला. सागली येथील समारंभाच्या वेळी श्री. वसंत शाताराम देसाई यांनी लिहिलेला 'नट, नाटक व नाटककार' हा प्रथम मराठी नाट्य-परिपदेचे प्रथम प्रकाशन म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आला. श्री. पु. श्री. काळे यांनी लिहिलेले व श्री. भालचंद्र पेंडारकर यांनी प्रकाशित केलेले 'ललितकलेच्या सहवासात' हे पुस्तक मुंबई-शांगेस देणगी म्हणून मिळाले. श्री. केशवराव दाते यांनीहि सागलीच्या घारीला उपस्थित राहून अनंत वाणेकराची 'घर' ही एकाचित्री सादर केली. श्री. आत्माराम भेंडे व श्री. भालचंद्र पेंडारकर यांनी अनुक्रमे 'फोन न. ३३३३३३' व 'स्वामिनी' ही आपल्या सस्याची नाटके करून दाखविली.

या वर्षी परिपदेने एक अधिकृत 'वाचिक' प्रकाशित करण्याचा सवरूप झाला होता. परंतु त्यासाठी नाट्यसस्याकडून पुरेशी माहिती न आल्यामुळे हे प्रकाशन होऊ शकले नाही.

सन्मान्य सभासद

मवंथी बालगंधर्व, केशवराव दाते, चित्तामणराव कोल्हटकर, गणपतराव खोटे, आचार्य अत्रे, मामा घरेरकर, नैपथ्यकार पु. श्री. काळे व मा. कृष्णराव यांना मराठी नाट्यपरिपदेचे सन्मान्य सभामंद करून घेण्यात आले.

दुखपटा

युनात वर्गात आनंद गगीत मंडळीचे श्री. गो. ग. शिरगांरीकर, नटश्रेष्ठ श्री. चिंनोश गुरव (दिवेकर), महाराष्ट्र ना म चे अध्यक्ष श्री. आप्पागाहे व बारगानीम, बीर वामनराव जोशी व श्री. श. श्री. राजहम हे नाट्यसेवा

दिवगत झाले त्याच्या शाचनीय निघनावद्दल दुखवटा व्यक्त करून तो सबधित आप्ताकडे पाठविण्यात आला

अभिनदन

श्री मामा वरेरकर यांची भारतीय राज्यसभवर नियुक्ति झाल्याबद्दल त्याचे अभिनदन करून केंद्रीय सरकारला धन्यवाद देण्यात आले त्याचप्रमाण श्री गणपतराव बोडस यांना संगीत नाट्य अँकॅडमीच अभिनयाचे पारितोषिक मिळाले याबद्दल त्याचेहि अभिनदन करण्यात आले व अँकॅडमीम धन्यवाद देण्यात आले हीशी नटाच्या प्रयागावरील करमणुकीचा कर भाफ वेत्या बद्दल मुबई सरकारचे अभिनदन करण्यात आले

मराठवाडा नाट्य संमेलन

दि १२ जानेवारीला नांदे येथे 'कलामंदिर' या संस्थेच्या वतीन श्री गणपतराव बोडस यांच्या अध्यक्षतेखाली मराठवाडा नाट्य संमेलन भरले होते इतर महाराष्ट्राबरोबर राजकीय क्षत्राप्रमाण मासट्टनिक दृष्ट्याहि एकरूप हाऊ पाहणाऱ्या मराठवाड्यातील हू पहिऊच समन्व अनेक दृष्टींनी फार सस्मरणीय झाले

समलनाच स्वागताध्यक्ष श्री दिगवरराव बिंदु यांनी आपल्या भाषणात मराठवाड्याच्या सुमारे एव शतकाची परंपरा असल्या नाट्यसंवेचा आढावा घेतला ममलनाचे उद्दिष्ट सांगताना ते म्हणाले, 'मराठवाडा भागासम्य अमला तरी रंगभूमीच्या सवन अतिशयध मार्गे म्हणजे अगदी हाकच्याहि दूर आहे अस वाटू नये इतपत जरी या समन्वान काय म तरी पुष्कळ मिष्टविल अंगा आमची भावना आहे

समलनाच उदघाटन करताना श्री बाबुराव पेंडारकर म्हणाले "याबद्दी आपण मराठवाड्यातील नाट्यप्रमी जनता आणि नाट्यमस्या मराठा नाट्य-परिपदच्या संघासाठी यऊन रंगभूमीच्या अडीअडचणी एवमुमान मरवार-पुढे माडल्या तर मी स्वानुनवान सांगता की रंगभूमीच्या मार्गातील अडचणी अगदी लवकरच दूर होतात

समाजमनाला रुचणारी नाटके हवीत

समलनाच अध्यक्ष श्री गणपतराव बाडस यांनी प्रारंभी मराठी रंग-

भूमीच्या स्थित्यतराचा तपशीलवार परामर्श घेतला पूर्वीच्या नाट्यप्रयोगा-
संबंधी ते म्हणाले, "पूर्वी नाटक मंडळ्यातून नाटकाच्या तालमी बिनचूक
हात असत त्यामुळे नाट्यप्रयोगात भुव्यवस्थितपणा होता आन अभिनय-
कांची तपश्चर्यावरणारे दुर्मिळ झाले आहेत" नव्या रंगभूमीबद्दल बोलताना
श्री बाडम म्हणाले, "वेढळ नवनाट्य म्हटल्याने वाही साध्य व्हावयाचे
नाही मराठी रंगभूमीचा उत्कर्ष व्हावयाचा असले तर मराठी मनाला पटेल
व घेेल अशा तऱ्हेची नाटके रंगभूमीवर यावयाला पाहिजेत हल्ली नवीनच
रंगभूमीवर आलेले 'होनाझी बाळा' हे नाटक मराठी मनाला जुन्या
जमान्यात नेऊन मोडते म्हणून इतर बोणत्याहि नाटकापेक्षा त्याचे प्रयोग
रंगभूमीवर जास्त होत आहेत जुन्या नाटकाची मोहिनी अजून जनतेच्या
मनावर आहेच नवीन नाटके करू नयेत असे माझे म्हणणे नाही नवीन
नाटक करता करताच कुणीतरी आपल्या समाजाला आवडेल, त्याच्या अभि-
रुचीला पसत पडेल, असे नाटक लिहू शकेल जरी नाटके हा मराठी रंग-
भूमीचा पाया आहे, तो राखून नवीन नाटके समाजमनाला पटतील जशी
बेल्पास रंगभूमी उज्ज्वल होईल 'मोमद्रा'सारख्या संगीतप्रधान जुन्या
नाटकातील चाली अधिकृत म्हटल्या जाव्यात यासाठी त्याची नोंददान्त करून
ठेवारीत . नाटकातील पद्ये रसपरिपोषावरिता असतात निव्वळ गायकी-
साठी नव्हते, हे गाणाऱ्याच्या ध्यानी येईल तो मुद्दिन !'

घेबरी, नाट्य परिपदेगवधी बोलताना ते म्हणाले, "यापुढे मराठी नाट्य
व रंगभूमि यासंबंधीच वाय संघटित रीत्या हाणे अगत्याच आहे त करणारी
'मराठी नाट्य परिपद' बरालाही बरणे सर्वांचे कर्तव्य आहे '

या संमेलनात एवूण सात ठराव मजूर झाले मराठवाड्याच्या सर्वांगीण

२. भिडे यानी 'मराठी रंगभूमीवरील तीन पतिव्रता' या आपल्या व्याख्यानात सिंधू, निर्मला व भानुमती या तीन सर्वपरिचित नायिकांच्या स्वभाव-रेखाचे विवेचन करून मराठी स्त्रीमनामध्ये कसकसे परिवर्तन होत आहे याचे विवरण केले कुमुदाग्रजाचे 'मराठी रंगभूमीचे भवितव्य' या विषयावर व्याख्यान झाले

मनोरजनाच्या कार्यक्रमातील उल्लेखनीय कार्यक्रम म्हणजे प्रा गाडगीळ व श्री अण्णासाहेब गुजीकर यांच्या सहकायनि सादर करण्यात आलेला 'मराठी रंगभूमिदर्शन' हा होय विष्णुदासाच्या 'सीता-स्वयंवरा'पासून मराठी रंगभूमीच्या विकासाचे प्रातिनिधिक प्रवेशाच्या द्वारे मनोरम दर्शन घडविणारा हा संगीतमय कार्यक्रम अत्यंत यशस्वी रीत्या आखण्यात आला होता श्री बाबुराव पेंढारकरानी 'शुभारराव' नाटकातील एक प्रवेश करून या कार्यक्रमाला अधिक रंगत आणली

समेलनाला जोडून मराठवाड्यातील निरनिराळ्या नाट्यसंस्थांच्या वतीने सहा नाट्यप्रयोगांचा एक नाट्योत्सव साजरा करण्यात आला

मराठी रंगभूमीविषयी आस्पावार्थपणाने कार्य करणाऱ्या मराठवाड्यातील नाट्यप्रेमी मंडळींनी या समेलनाला नाट्य-परिपदेच्या अविवेचनाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले होते समेलनाच्या सर्व कार्यत्रमाना श्रोत्यांनीहि फार आपुलकीने सहकार्य दिले होते मराठवाड्याच्या नाट्य-जीवनात नवे चेतन्य निर्माण करण्याचे बहुमोल कार्य या समेलनाने साधले असे निश्चितपणे म्हणता येईल

अध्यक्ष पार्श्वनाथ आळतेकर

३९. सोलापूर

१९५७

रेजिस्टर, मराठी नाट्याचे
एकनिष्ठ सेवक, नाट्य-
शिक्षणाचे व अभिनयाचे वर्ग
चालविले. नव्या व प्रागतिक
दृष्टीचे दिग्दर्शक.

मराठी नाट्य संमेलनाचे ३९ वे अधिवेशन सोलापूर येथील अभिनय साधना.
मंदिराच्या बतीन दि २२ व २३ डिसे १९५७ या दिवशी श्री पादबं-
नाथ आळतेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरे झाले

दि २२ ला नटराजस्तदनान संमेलनाला प्रारंभ झाला नाट्य परिषदेच्या
सोलापूर शाखेचे अध्यक्ष श्री के. प. मंगळवेढेकर यांच्या प्रास्ताविक भाषणा-
नंतर श्री. केशवराव दाते यांच्या हस्ते संमेलनाचे उद्घाटन झाले आपल्या
उद्घाटनाच्या भाषणात श्री. केशवराव दाते म्हणाले, "मराठी नाट्य-
संमेलनास आयुर्मानाच्या दृष्टीने ३९ वर्षे झाली अमली तरी पार्याच्या
दृष्टीने तो अजून लहानच आहे आपण सर्व आस्थेन व वळकळीने यथे
जमला आहात, तेव्हा संघभाविने आपण आपण काम करू

रंगभूमीपामून करमणूक होत असेल, पण ती एक लोखंडाळा आहे. त्या-मुळेच रंगभूमीवर येणाऱ्या नाट्यप्रयोगाचा जनमनावर काय परिणाम होतो इकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. जनमनाला तयार करण्याचे महत्त्वाचे कार्य रंगभूमीचा अत्यंत प्रभावोत्पादन करतो. येते असे मला वाटते. रंगभूमीचे हे सामर्थ्य ओळखून नित्या समाजसेवेकरिता नाट्याची हे पूर्वोक्त नाट्य-व्यवसाय करणाऱ्या लोकानी केलें नाही. त्याची कारणमीमांसा धाज उगाळीत बसण्यांत अर्थ नाही. कारण आता त्या कपट्या गेल्या आणि ती पिढीही गेली. आज जमलेले प्रतिनिधि नव्या पिढीचे आहेत, सुशिक्षित व सन्मान्य नागरिक आहेत आणि रंगभूमीची हीमेने सेवा करण्यास निघालेले आहेत. रंगभूमीद्वारा बहुजनसमाजाचे बल्याण करणारे समाजसेवक आहेत.

परिपदेच्या कार्याची इमारत उभारणे आता आपल्या हाती आहे; व ही इमारत उभारण्याच्या कामगिरीस आपण आता तत्परतेने मुरवात वेली पाहिजे. "यानंतर परिपदेच्या भावी कार्यासंबंधी एका 'विमर्शपरिपदे'ची योजना ताबडतोब हाती घ्यावी असे मागून अध्यक्षाने हाती अधिवेशनाची सूत्रे घेताना श्री. दाते म्हणाले, "आजच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष श्री. पार्वनाथ बाळतेकर हे थोर अभ्यासू आहेत. अभिनयाच्या प्रत्येक अंगाचा त्यांनी मांड अभ्यास केला आहे. त्याच्या नियंत्रणाखाली हे अधिवेशन अत्यंत यशस्वी रीतीने चालू पडेल आणि त्याच्या कारकीर्दीत परिपदेच्या भव्य मंदिराचा पाया घातला जाईल यात मला शंका वाटत नाही. तेव्हा त्यांना प्रणाम

कलेमाठीच कला अमली पाहिजे हू पूर्णतः सरें नाही समाजाचें नीतिजीवन समृद्ध वरणे यातच कलेचें सार्थक आहे ”

अध्यक्ष श्री आळतेवर स्यातापत्र झाल्यानंतर त्याचा विविध सस्थातर्फे पुष्पहार घालून गौरव करण्यात आला चिटणिसानी अहवालवाचन व सदनवाचन वेळ्यानंतर अध्यक्षीय भाषण झाले

भारताची पुरातन रंगभूमि

रंगभूमीच्या आरंभापासूनचा तिचा इतिहास सांगताना श्री आळतेवर म्हणाले, “ भारतीय रंगभूमि ही २००० वर्षांची पुरातन असावी नाट्य हा पाचवा वेद ग्रंथदेवान निर्माण केला अशी भरतमुनीची साध आहे या नया वेदामाठी ऋग्वेदाने ‘ वया ’ दिली, सामवेदाने ‘ मगीत ’ दिले, यजुर्वेदाने ‘ अभिनय ’ दिला व अथर्ववेदाने ‘ रम ’ दिले अशी ही जुनी नाट्यकला ।

तेराव्या शतकातील वळमूत्री वाङ्मयाचे खेळ त्याचे छाना नाट्य व नंतरची दशावतारी नाट्य याप्रमाणे प्रगति होऊन कै विष्णुदास भावे यांनी रंगभूमीची पहिली पद्धतशीर घटना करण्याचा मान मिळविला तथापि या संप्रदायाला नवे यळण लागून १८८० साली मराठी रंगभूमीचा संप्रदाय निर्माण करण्याचे श्रम कै आण्णासाहेब किर्लोस्करांचेच हाय तेव्हापासून १९३० पर्यंत रंगभूमीचा सतत उत्थप हात गला विलोस्वर, देवल, खाडिल-पर, मोल्हटवर, गडवरी, वरेरवर व अत्र या सप्तर्षींच्या सामर्थ्यगपत्र नाट्यांनी रंगभूमीज जागविले ”

जिथे 'रंगमंदिरें' होती तिथे 'चित्रमंदिरें' उभीं राहिलीं. करमणुकीच्या कराचें ओसे याहात, रंगभूमीला, स्वतःचें हक्काचें घर नसल्यानें 'वनवासी' व्हावें लागलें. चित्रपटांची स्पर्धा करण्यासाठी रंगभूमि बदलण्याची घडपड सुरूं झाली. तीन तासांची नाटके निपाली, नाटिका अवतरल्या. नाट्यमन्वं-तरने बदलत्या कालानुरूप आधुनिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. माझ्या-सारख्यानें नॅशनल थिएटर ऑगस्टीनोसारख्या मंस्थेची स्थापना करून व लिटर थिएटरच्या वनीनें नाट्यप्रयोग सादर करण्याचा प्रयत्न केला."

अभिनयापे शस्त्र प शास्त्र

भारत सरकारनें नाट्यकलेला उत्तेजन देण्यासाठीं चालविलेल्या विविध योजनांचा उल्लेख करून श्री. आळतेकरांनीं बोलपटापेक्षा रंगभूमीचें सामर्थ्य यरबड ठरल्याचें घगाली नाटकाची उदाहरणे देऊन दाखवून दिलें. असें अनळानाहि मराठी रंगभूमि हतप्रभ कां झाली याचे विवेचन करतांना ते म्हणाले, "जुन्या रंगभूमीला चेहरा 'बोलका' कारणे जररीचें आहे असें वाटलेच नाहीं. नाट्याचा प्रायोगिक आविष्कार यथायोग्य झाला तरच रंगभूमि सन्या अर्थांनि जिवंत राहणार आहे. अभिनय हें नटाचें शस्त्र आहे, म्हणून त्याने त्याचें 'शास्त्र' अभ्यासिले पाहिजे.

एकाद्या भूमिकेचा अभिनय यशस्वी तऱ्हेनें करणे ही कठिण कला आहे. सवेदनाप्रभव व प्रत्यक्ष अशी नटाची भावाविष्कृति ही स्वतंत्र कला आहे. अभिनय करणारा नट म्हणजे केवळ चार घटका करमणूक करणारा कलावंत नव्हे, तो एक सर्जनशील कलावंत आहे. जनतेला सुसंहत करणारा, रज-विणारा नट म्हणजे कलावंत आहे.

एकात्मता निर्माण करावी लागते, त्यासाठी नाट्याच्या तात्त्विक अंगाचा अभ्यास करावा लागतो.

आजच्या रंगभूमीन आपल तात्त्विक अंग सुधारल पाहिजे. सगावटीची साधन, प्रकाशयाजना, फिरते रंगमंच, रंगभूषा, वेपभूषा, केशभूषा इ. बाबतीत अद्यावत्पणा या गोष्टी आपल्याची आज आवश्यकता आहे.

जिज्ञिया कर आणि ठेकेदारीचा गळफास

श्री आळनेकर यांनी रंगभूमीच्या जायिक दुर्दशेला कारणीभूत झालेला नवा जिज्ञिया कर - करमणूककर - सरकारन संपूर्ण माफ करावा आणि 'प्रयागनिर्मिती'ची मूल्ये दुर्लक्षितान्या ठेकेदारीच्या व्यवसायाला पायबंद द्यावा अशा सूचना वत्या अभिनय-शिक्षणासंगी ते म्हणाल, "हीशी नटमचानून अभिनयशक्ति असणारे नट हेरून त्यांना नाट्याभिनयाच, निर्मितीचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण देण्याच कार्य करणाऱ्या 'अॅकॅडमी'ची फार जरूरी आहे. नाट्याभिनयाच्या दालावाचून नव्या अभिनयसंपन्न नटाची परंपरा निर्माण होणार नाही, नाट्यव्यवसाय चालणार नाही आणि रंगभूमीला उत्तेजित दणाऱ्या सर्व सरकारी यात्रांनाहि निष्प्रभ ठरतील म्हणून नाट्य-परिषदेन अशा नाट्यशाळा स्थापन करून घ्याव्या."

आपल्या भाषणाच्या शेवटी, मुंबई, पुणे नागपूर या विद्यापीठांनी रंगभूमीचा वारसा जतन करून तो वाढविण्यासाठी नाट्यशास्त्राची स्वतंत्र शाखा (Faculty) निर्माण करावी. सरकारी मदतीन वायली जाणारी नाट्यगृह अद्ययावत् साधनानी सुसज्ज असावीत, सरकारन नाट्यव्यवसायाची चौकशी करण्यासाठी कमिशन नेमावे. नाट्यविषयक सवागीण साहित्य उपलब्ध व्हाव, आणि या सर्वांसाठी नाट्यपरिषदेची सभासदसंख्या वाढवून तिला आर्थिक साहाय्य करावे अशा अनेक सूचना करून श्री आळनेकर यांनी आपले भाषण संपविले.

होना कारण त्याच्या मन, "व्यावसायिकांचे जीवन नाटकावर अवलंबून असल्यामुळे त्यांना नाट्यप्रयोग शक्य तिनवे उत्तम करावे लागतात. हौशी नटापेक्षा रंगभूमीच्या उत्कर्षाच्या व्यावसायिकच कस शक्तील म्हणून त्यांना सरकारी आर्थिक माहाय्य व इतर सर्व सवलती दिल्या पाहिजेत" श्री पेंडारकर यांनी आपल्या निवृत्तीत नाट्यप्रयोगाच्या गरजांची आकडेवारी व सरकारी निर्वंधाचे तपशील मांडून नाट्यगृहाची आवश्यकता प्रतिपादन केली व विशिष्ट दर्जा राखणाऱ्या नाट्यमस्थानाच सरकारी मदत मिळावी असे मत व्यक्त केले. या निवृत्तीवर चर्चा होऊन त्यात श्री के. नारायण काळे, डॉ. दु. का. मत, श्री प्रभाकर जोगळेकर, श्री नाना जोग व श्री रतनचंद हिराचंद यांनी भाग घेतला.

श्री काळे यांनी आपल्या भाषणात, पूर्वीप्रमाणे फिरत्या व्यावसायिक नाट्य मंडळांचे पुनरुज्जीवन होणे अशक्य व अनिष्ट असल्याचे सांगून नाट्यव्यवसायाची पुनरुज्जीवनाची केली पाहिजे हा विचार मांडला. श्री रतनचंद म्हणाले, "नाटकासारखी उच्च वरमणूक जनतेने वाडण्यात विवत घेणे नामुशकीचे असून मध्यम नागरिकांनी मांडवळ उभारून रंगभूमीला मदत करावी. सरकारी व पैसे मागणाऱ्या नटनटनीही त्यास करावा" श्री पेंडारकर यांनी चर्चेला उत्तर दिल्यानंतर हा कार्यक्रम संपला.

समेलनाच्या दुसऱ्या दिवशी 'हौशी नटाच रंगभूमीच्या इतिहासात स्थान' या विषयावर परिमवाद झाला. या परिमवादाची मुळात श्री के. नारायण काळे यांनी केली, व त्यात श्री दादुराव पेंडारकर, श्री वेंगवराव दाते, श्री. आत्माराम भेंडे प्रभृतींनी भाग घेतला. परिमवादातील काही वक्तव्यावरून समेलनात 'हौशी विरुद्ध व्यावसायिक' असा मामला उभा राहिला, तर काही वक्तव्यांनी या दोघांचा समन्वय करावा असा गुचविते उत्तम निर्मिति ह. दोघांचे ध्येय असावे, दोघांनीही त्यामाध्यम पूर्वतयारी करावी व त्याने अवश्य ते ज्ञान मिळवावे असा मुद्दा चर्चेत मांडला गेला.

यानंतर विषयनियामक समितीत मान्य झालेल्या ठरावावर भाषणं होऊन ते संमत करण्यात आले. यांतील प्रमुख ठराव असे —

(१) प्रथम अध्यक्षानी दुसऱ्याचा ठराव मांडला व सर्वांनी उभे राहून तो मंजूर केला. या ठरावांत ३० व्या नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष नाट्यमहर्षि अण्णासाहेब कारखानीस, श्री. चितोबा गुरव, बीर वामनराव जोशी, श्री. शिरगोपीवर, या नाट्यक्षेत्रांतील थोर व्यक्तींच्या दुःखद निधनाचा उल्लेख होता.

(२) दुसऱ्या ठरावात एकभाषिक निर्मितीसाठी ज्यांनी आपले वलिदान केले त्यांना संमेलनाच्या बर्ताने श्रद्धांजलि अर्पण करण्यात आली.

यापुढील ठराव शिफारसबजा होते —

(३) मुंबई सरकारप्रमाणेच भारतातील इतर राज्यसरकारानीहि हौशी नाट्यस्पर्धा भरवाव्या व त्यासाठी संगीत-नाटक-अंकडॅमीने प्रयत्न करावा.

(४) नाट्यपरिपदेच्या वार्षिक अधिवेशनाला उपस्थित राहणाऱ्यांना रेल्वे प्रवासाच्या सवलती मिळाव्यात

(५) बेळगाव, कारवार वगैरे मराठी भाषिक प्रदेश मुंबई राज्यात समाविष्ट करण्याबद्दल 'विभागीय मंडळा'ने लक्ष घातले न त्याच्याकडून हें कार्य न झाल्यास भारत सरकारने त्यांत लक्ष घालावें.

(६) सलग मराठी — भाषिक प्रदेशांचे एक राज्य करण्यात यावें.

(७) सरकारने करमणूक कर माफ करावा.

नाट्यविषयक पुढील कार्यासंबंधी पुढील ठराव होते —

(८) दि. ५ नोव्हेंबरला मराठी नाट्याची पद्धती 'मागली' येथे 'राजभूमिदिन' साजरा व्हावा व त्याला सर्वांनी उपस्थित राहावें

(९) नाट्यपरिपदेच्या कार्यासाठी लागणाऱ्या आर्थिक तरतुदीसाठी 'कायमनिधि' जमा करण्यात एक समिती नेमावी. याशिवाय नाट्यविषयक ग्रंथ, मासिक पत्रिका, वार्षिक बहूवाल, परिमवादाचे आयोजन, सदर्थ—मूर्चि ६. संबंधीच्या शिफारसीनाहि मान्यता देण्यात आली.

या ठरावार्पणी 'कायमनिधि' जमविण्याचा ठराव फार महत्त्वाचा होता. परिपदेचा वार्षिक खर्च ज्यातून भागू नसेल एवढा निधि उभा करण्याचे या संमेलनांत ठरविण्यात आले. संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष श्री. रतनचंद हिराचंद

थिएटर नाट्यसंस्थानी अनुक्रमे 'अमलदार' व 'फोन न ३३३३३' हे दोन यशस्वी नाट्यप्रयोग करून दाखविले^१ दि. १४ सप्टेंबरला, त्या वेळचे जिल्हा न्यायाधीश श्री वि अ नाईक यांच्या अध्यक्षतेखाली श्री आळनेकर यांच्या सत्कारसमारंभाचा मुख्य कार्यक्रम मोठ्या उत्साहाने साजरा करण्यात आला.

मंडळाच्या विमर्श परिपद

सोलापूर-समेलनात ठरल्याप्रमाणे मे महिन्याच्या १८ व १९ तारखास सडाळा येथील आचार्य अत्रे यांच्या वगल्यावर परिपदेच्या कार्यकारी मंडळाची बैठक व त्याम जोडूनच एव विमर्श-परिपद बोलावण्यात आली सर्वथो व नारायण बाळे, प्रभाकर गुप्ते, मा वृष्णराव, प्रा शेणोलीकर, आत्माराम भेंडे, लि मि नाईक, ला वृ आयरे, डॉ वरवे व गो म वाटवे ही मंडळी उपस्थित होती बैठकीत परिपदेच्या कार्यासंबंधी थोडी अनौपचारिक चर्चा होऊन पुढील कार्यक्रमासंबंधी एक अडहॉक कमिटी नेमण्यात आली

रगभूमि दिन

परिपदेच्या आदेशाप्रमाणे सांगली येथे दि ५ नोव्हेंबरला रगभूमिदिन साजरा करण्यात आला या वेळीच परिपदेच्या कार्यकारी मंडळाची दुसरी बैठक होऊन आगामी सातारा-समेलनातील कार्यासंबंधी चर्चा झाली

रगभूमि दिनाच्या कार्यक्रमांला परिपदेचे अध्यक्ष श्री पार्श्वनाथ धाळतेकर उपस्थित होणे त्यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात परिपदेच्या कार्याची माहिती सांगून नाट्याभिनयाचे महत्त्व वर्णन करून सांगितले या कार्यक्रमा-नंतर 'ललितकलादर्श'च्या वतीन श्री पु भा भावे कृत 'स्वामिनी' नाटकाचा प्रयोग सादर करण्यात आला श्री आत्माराम भेंडे यांनी 'एकेकाचा बाजार' ही एकाचिका करून दाखविली

^१ या नाट्यप्रयोगाच्या उत्पन्नानून परिषदेला आर्थिक साहाय्य होईल या अपेक्षेने हे प्रयोग करण्यात आले होते परंतु पुण्यासारख्या ठिकाणी हे प्रयोग पाहण्यास न होता गंतव्याचेच ठरले आणि त्यामुळे आलेली तूट कशी भरून वाढावा या विचाराने परिषदेचे कार्यकर्ते चिंताग्रस्त झाले

गान्हाण्यांची दाद लावण्याचा प्रयत्न

सोलापूर संमेलनात श्री केशवराव दाते यांनी नाट्यकलेच्या अडचणीं मधील एक ठराव मांडून तो मजूर करून घेतला होता व्यावसायिक रंग-भूमीच्या उत्कर्षाच्या आट आज ज्या ज्या गोष्टी येत आहेत त्याचे निरसन वग्न घेण्यासाठी कार्यकारी मंडळाने एक विस्तृत निवेदन तयार करून ते सरकारला सादर करावे असा आदेश या ठरावात देण्यात आला होता

दि ६ मे १९५७ ला शिक्षणसंस्थांच्या उपमंत्री श्रीमती निर्मलाराजे भीमले यांच्या निमंत्रणावरून नाट्यपरिपदेच्या मुंबईमार्फत सगंधी चिंतामणराव कोल्हटकर, केशवराव दाते व आत्माराम भेंडे यांच्या शिष्ट-मंडळाने उपमंत्र्यांची भेट घेऊन त्यांना परिपदेच्या बतीने एका निवेदन सादर केले 'मराठी नाट्यपरिपद' ही मराठी रंगभूमीची प्रातिनिधिक सघटना मानली जात असल्याने तिला मध्यवर्ती सघटना अशी मान्यता देऊन रंग-भूमिविषयक निर्णय घेताना सरकारने या सघटनेचा सल्ला घेऊन जाणले घोरण ठरवावे अशी विनंती या निवेदनात करण्यात आलेली होती.

या भेटीतून पुढे काहीही निष्पन्न झाले नाही

यानंतर खंडाळा येथे परिपदेच्या कार्यकारी मंडळाची बैठक होऊन तीत सोलापूर संमेलनात मजूर झालेल्या श्री दाते यांच्या ठरावाची अमलबजावणी करण्यासाठी सर्वथी आळतेवर, कोल्हटकर, दाते, व ना बाळे, प्रा वनहट्टी व भेंडे यांची एक समिति नियुक्त करण्यात आली व त्या समितीने श्री यशवंतराव चव्हाण यांची भेट घ्यावी असे ठरविण्यात आले तदनुसार दि १९ जुलैला या समितीने मुख्य मंत्र्यांची भेट घेऊन त्यांना एक निवेदन

आवश्यक असणारे परवाने एकाच कचेरीतून मिळण्याची व्यवस्था व्हावी. (iii) करमणुकीचा कर संपूर्णपणे माफ करण्यांत यावा. तसें करणे शक्य नसल्यास हा कर व्यवसायाला परवडेल असा माफक असावा. (iv) वंदिस्त नाट्यगृहे उभारण्याची योजना आखण्यात यावी. याबरोबरच सरकारी नाट्यस्पर्धासंबंधीहि परिपदेच्या वतीने अनेक सूचना करण्यात आल्या होत्या.

मुख्यमंत्र्यांच्या बरोबर परिपदेच्या शिष्टमंडळाने सुमारे ४० मिनिटे चर्चा केली. परिपदेच्या मागण्यांपैकी परवाने व तपासणीसंबंधीच्या अडचणी ताबडतोब दूर करण्याचे मुख्यमंत्र्यांनी आश्वासन दिले. इतर बहुतेक मागण्यांसंबंधी 'सरकार सहानुभूतीने विचार करील', 'सूचना स्वीकारणे कठीण आहे', 'विचार चालू आहे,' अशा आशयाची उत्तरे मिळून त्या फेटाळण्यांत आल्या.

अशा प्रकारे हा प्रयत्न बव्हंशी निष्फळ ठरला असला तरी या बाबतीत तक्रार अर्जांना केराची टोपली दाखविण्याचा किंवा मासलेवाईक उत्तरांनी बोलवण करण्याचा जुना पायंडा मोडून परिपदेच्या निवेदनाची दाद घेतल्याबद्दल समाधान मानून नाट्यपरिपदेच्या वतीने मुख्य मंत्री श्री. यश-
वतराव चव्हाण यांना धन्यवाद देण्यांत आले.

अन्यत्र वि स सांदेकर

४०. सातारा

१९५८

मराठीतील श्रेष्ठ साहित्यिक
नाटक, कथा, निव्वळ, कादंबरी,
टीका वगैरे सर्व क्षेत्रात यानी
असामान्य यश मिळविले
आहे

नाट्य-परिपदेच ४० व अधिवेशन सातारा येथील कला-मंदिराच्या विद्यमान
दि २८ डिसेंबर, १९५८ ला श्री विष्णु सगाराम ऊफ भाऊसाहेब
खाडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले होते

मुख्या अधिवेशनापूर्वी

दि २८ ला सकाळी कायवारी मंडळाची सभा होऊन गत वर्षाचा अहवाल
भाय करण्यात आला नवीन मभासद व सोलापूरची गाळा यांच्या अर्जांना
मजुरी देण्यात आली परिपदेला शाकल्या वर्जाची फड व वायम निधाची
योजना यासंबंधी चर्चा झाली गाळा-कार्यालयाचे नियमावरहि थोडा विचार
विनिमय होऊन ते किरकोळ दुरुस्तीनंतर मजूर करण्यात आले

नाट्य तपस्याचे आवाहन

दुपारी ४ वाजता नगरपालिकेने उभारलेल्या खुल्या नाट्यगृहात समलनाला
मुखात चाली स्वागत गीतानंतर समलनाचे स्वागतार्थी चिंतामणराव
कोल्हटकर यांनी आपल्या स्वागतपर भाषणात सातारा जिल्ह्याने केलेल्या
मराठी रंगभूमीच्या अविस्मरणीय सेवका सविस्तर परामर्श घेतला सवथी
आगरकर महादेवगास्त्री कोल्हटकर वा ना आगट अच्युतराव कोल्हटकर
बाळ कोल्हटकर वि नी देगपाड व गा गो गुप्त हे नाट्यकार आणि

गणपतराव जोशी, मोरोबा बाघुलीकर, वृष्णराव गोरे, भडनमवर इ नट यांच्या नाट्यविषयक लोकोत्तर कामगिरीचा त्यांनी प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे. गहानगरवासी, आळतेकर, कच्छाडकर, कवठेकर, इ नाट्यसंस्थांचा निर्देश करून श्री कोल्हटकर म्हणाले, "आजच्या संमेलनाच्या कार्यकर्त्यांची व मातारकर रमिकाची अभिरुचि अशा थोर वलावताच्या पुण्याईवर जांपासली आहे तेव्हा त्यांचे पुण्यस्मरण आजही निश्चित स्फूर्ति देणारेच होईल "

पूर्वीच्या नाट्यव्यावसायिकांच्या चुकांचा निर्देश करून नव्या व्यावसायिकांना आवाहन करताना ते म्हणाले, "नाट्यव्यवसायात माझी हयात गेली असल्यामुळे अशा संमेलनप्रसंगी माझ्यापुढे प्रश्न उभा राहतो तो व्यावसायिक प्रगतीचा पूर्वीच्या काळी सधटनेने, सहकार्याने काम करण्याचे महत्त्व आम्हास कळते नाही ही अधम्य चूक झाली या बाळातील व्यावसायिकांनी तरी ही चूक करू नये अशी माझी त्यांना आग्रहाची विनंती आहे नाट्यकलेच्या प्रगतीसाठी सरकारने शिष्यवृत्त्या ठेवल्या आहेत पण व्यवसाय भरभराटीचा नमेल तर शिष्यवृत्ति घेऊन उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांनी काय करावयाचे ? भरभराटीच्या व्यवसायाचे आमिष असल्याबिना नुसत्या कलोपासनेसाठी आपल्या आयुष्याचा जुगार खेळावयाम काण तयार होईल ? म्हणून सरकार व अशा संमेलनांनी व्यावसायिकांची दखल घेताली पाहिजे "

दोवटी श्री कोल्हटकरांनी सरकार व परिषद या दोघानाही उद्देशून अनेक सूचना केल्या त्यात सरकार रंगभूमीसाठी स्वर्चं करित असलेल्या पैशांचा योग्य आणि जास्तीत जास्त उपयोग होतो की नाही याचा परिषदेने तपास करून तो सरकारच्या कानी घालावा, सरकारी स्पर्धेत उत्तम ठरणारा प्रयोग महाराष्ट्रात सर्व महत्त्वाच्या गहरी दाखवला जावा, उघड्या नाट्यगृहाची खरी उपयुक्तता अजमवावी इ सूचना फार महत्त्वाच्या होत्या

स्वागताध्यक्षांच्या भाषणानंतर श्री कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी संमेलनाचे उद्घाटन केले आपल्या उद्घाटनाच्या (इंग्रजी) भाषणात त्यांनी पुढील विचार व्यक्त केले, "आजच्या भारतीय नाट्याला कसलाच जातिवतपणा नाही जुन्या अभिजात संस्कृत परंपरेचा घामा तुटलेला आहे आणि आपले 'नये' म्हणून जे नाट्य आहे त्यातही पाश्चात्यांच्या अनुकरणापलीकडे भारतीय अमे वैशिष्ट्य निर्माण झालेले नाही या त्रिशकुसारख्या परिस्थिती-

तून मार्ग वाढायचा तर आपल्या परंपरेला पुन्हा एवढा वजन आणि एक-
मूर्त्रीपणा आणलो पाहिजेत त्यासाठी जुन्या संस्कृत प्रयोगशैलीचाच आधार
घ्यावा, मात्र हे पुनरुज्जीवन नवली, बरवरचे नसावे नाट्य हे केवळ
जीवनाचे प्रतिबिंब नसून जीवनाचे उत्कट आणि अर्थघन दर्शन त्यात मूर्त
येलेले असते नाटकाचा चांगला प्रवेश हे नुसतं वास्तववादी चित्र नसते तर
तो एक प्रतिमा (Image) असते नाट्यामध्ये आपली स्वतंत्र भारतीय शैली
आणि आपले स्वतंत्र मानदंड (Standards) निर्माण झाली पाहिजेत

आजचे आपले नाट्यतंत्रहि अत्यंत प्राथमिक अवस्थेत आहे भारताने आज
सध्या अजिणे सुमज्ज असे एवढे नाट्यगृह नाही प्रयोगाच्या तंत्राचे
शास्त्रगुढ शिक्षण भारतातील कलावताना मिळणे फार आवश्यक झाले
आहे आज त्या बाबतीत सगळीकडे निष्ठाळजीपणाचे राज्य आहे
नेपथ्यात भव्यतेपेक्षा औचित्य व मूषयता ही महत्त्वाची असतात असा
माझ्या गोष्टीचीहि जाणोव आज दिमल नाही भारतीय नाट्यशास्त्रात
प्रयोगतंत्राविषयी अत्यंत मूढम आणि तपशीलवार विचार आहे तो सूक्ष्मता
अगो वाणली पाहिजे "भाषणाच्या शब्दी श्रीमती कमलादेवीनी 'भारतीय
नाट्यसंघ' करीत असलेल्या नाट्यविषयक कार्याची माहिती दिली

उद्घाटनाचे भाषण झाल्यानंतर परिपदेचे ध्याध्यक्ष श्री लि मि नाईक
यानी नियोजित अध्यक्ष श्री साडकर याना अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची
विनंती केली त्याला श्री बाबुराव पेंढारकर, श्री पुरोहित, श्री गोमकाळे
प्रभृतींनी अनुमोदन दिल्यानंतर अध्यक्ष स्थानापन्न झाले परिपद व इतर
संस्था याच्या वतीने अध्यक्षांना पुष्पहार अर्पण करण्यात आल्यावर सदेग-
वाचन हाऊस चिटणीस श्री वाटवे यानी गेल्या वर्षाचा अहवाल वाचून
दाखविला, आणि अध्यक्षांच्या हस्त 'समर्थ' साप्ताहिकाच्या नाट्य-विश्ले-
षाचे प्रकाशन करण्यात आलं श्री साडेकरानी आपलं छापील भाषण
बाजूला ठेवून सुमारे २ तास उत्स्फूर्त भाषण केलं व रंगभूमीच्या विविध
अंगापांगाचा सविस्तर परामर्श घेतला त्याच्या भाषणात पुढील महत्त्वाचे
विचार होते —

आत्म्याला आवाहन

नाट्यकार आणि नट यांच्या प्रतिभाच्या सममानून नाट्य निर्माण होते

भूमिनीची भूमिका ही खाडिलवर आणि बालगघर्व या दोन कलावतानी उभी केली होती मराठी मनावर सस्कार करणाऱ्या कलामध्ये नाट्य हा महत्त्वाचा घटक आहे 'भाऊबदकी' नाटकाचा प्रयोग हा एक अविस्मरणीय अनुभव होता माजर जो दूध पाजील त्याचे होते, पण माणसाचा धर्म वेगळा आहे हे रामशास्त्र्याने शिवबिले या भूमिकेचा खरा परिणाम प्रयोगाच्या वेळी होतो मन कुठे तरी उच्च पातळीवर भरारत जाते आत्म्याला असे आवाहन करणारी ही नाट्यकला आहे या प्रभावाच्या सदमर्मात वेळ कलावादाची कसोटी उपयोगी पडत नाही, नाटकापाठीमागची प्रेरणा महत्त्वाची असते

नाटक हे एक हत्यार आहे

सामान्य माणसाच्या सुखदुःखाच्या नवेदना क्षणिक असतात, पण कलावताच्या नवेदना त्याचे काळीज भेदून जातात अशा प्रेरणेतूनच नाटकाचा थोरवी आणि पातळी लाभते देवलाच्या 'गारदे' मागे अशीच अस्सल देशी प्रेरणा आहे मुरतेच्या वेदनावाचे दुःख खाडिलकराना झाले, त्यातूनच 'भाऊबदकी' निर्माण झाली विद्याप्यांच्या मोहवसतेचा परिणाम होऊन 'विद्याहरण' निर्माण झाले या निर्मितीचा उगम खाडिलकराच्या व्यक्तित्वात आहे येथे ते टिळकाचे शिष्य होते हे विसरून कसे चालेल ? हजारो व्यक्तींवर एकदम नस्कार करणारी ही कला असामाजिक नाही, ते एक हत्यार आहे आज नाटकाचा उपयोग हत्यारासारखाच करण्याची वेळ आहे पडद्यापुढे नटाने केलेले काम आपल्याला दिसते, पण ती भूमिका आत्मसात करण्यासाठी त्याला रक्ताचे पाणी करावे लागत, सर्वस्वाचे दान करावे लागत पण त्यामुळेच गणपतराव जोश्यांनी उभा केलेला हॅम्लेट टीनाग्रथातून मनाने खोल रुजत असे "

रीतीने व शक्छेदनाच्या पद्धतीने केले जात आहे हे योग्य नाही परदेशी मालाच्या निकषावर पन्नास वर्षांपूर्वीची कलाकृति घाबून पाहणे यासारखी दुमरी अरसिकपणाची गोष्ट नाही आपली संस्कृति, सामाजिक परिस्थिति, रजनाच्या पिढीजात कल्पना, वाङ्मयीन परंपरा व पाश्चात्य नाट्यवाङ्मयाच्या परिचयान प्रतिभावताना मिळालेले आव्हान व चढलेले स्फुरण इ गोष्टींच्या सदर्भातच १८८० ते १९३० या अर्धशतकातील रंगभूमीच्या विकसाचा आलेख आपण तयार केला पाहिजे 'वाङ्मयाची मुळे राष्ट्राच्या मानसिक भूमीत खोल गेलेली असतात त्याच्या शाखा, फुल व फळ राष्ट्राच्या मानसिक धातावरणाच्या विशिष्ट अवस्थेतच उत्पन्न होऊन वृद्धि व क्षय पावतात' हे एका विचारवृत्तीचे उद्गार नाट्यवाङ्मयाच्या बाबतीत सार्थ आहेत याचा अर्थ आपल्या परंपरेबाहेरचे प्रवाह या आंतरिक प्रवाहाला येऊन मिळालेले नाहीत किंवा मिळू नयेत असे नाहीत किंबहुना शारदेनंतर १९२५ पर्यंत मराठी रंगभूमीचा जो विस्तार व विकास झाला तो पूर्वीच्या नाट्यकारांनी नवे प्रवाह आत्मसात् करण्याची जी शक्ति दाखविली त्यामुळेच "

व्यावसायिक रंगभूमि

कोल्हटकरापासून माधवराव जोश्यापर्यंतच्या प्रमुख नाटककारांची वैशिष्ट्ये सांगितल्यानंतर श्री खांडेकरानी रंगभूमीवरील चारू प्रयोग आणि प्रयत्न याचा निर्देश केला हौशी व व्यावसायिक याच्या परस्परपूरक स्थानासंबंधी बोलताना ते म्हणाले, "नाटक ही केवळ कला नाही तो धदाहि आहे आज नाटकाचा धदा बसला त्यामुळे चांगली नाटकहि जनतेपर्यंत पोचतांना झाली हौशी नटाना परगावी जाणे शक्य नसते, यासाठीच व्यावसायिक रंगभूमि हवी 'धंदेवाईक' या शब्दात वाईट वागणेच नाही, त्याचप्रमाणे 'हौशी' या शब्दात कौतुकास्पद अस काही नाही "

जिला व्यावसायिक रंगभूमि म्हणता येईल तिचा पुनर्जन्म कसा होईल हा १९४३ साली आपल्यासमोर 'आ' वासून उभा राहिलेला प्रश्न अजून तसाच उभा आहे गुरुमुख आणि प्रत्यक्ष अभ्यास याच्या अभावी नट आणि नाटककार याच्या परंपरा तुटत चालल्या आहेत नवी रंगभूमि निर्माण करण्याच किंवा आजच्या रंगभूमीला १९२५ पूर्वीच वैभव प्राप्त करून देण्याचे सामर्थ्य

हौशी रंगभूमीत नाही. हौशी नाट्यमस्या नाट्यकलेची आवड टिकवू शकतील, तिच्याविषयी आदर निर्माण होईल असे नवे नवे प्रयोग करू शकतील, पण रंगभूमीचें सर्वस्पर्शी अस्तित्व टिकविणे अशा संस्थाना स्वभावतः च शक्य नाही. उत्कटता हा त्याच्या कार्याचा आत्मा आहे. विस्तार हा नाही ' त्या विस्तारासाठी व्यावसायिक रंगभूमीच जिवंत राहिली पाहिजे !'

घोंगळे आणि वार्ड

१९४३ पासून पुनर्जन्म झालेल्या रंगभूमीवर उदयाला आलेले चि. य. मराठे, पु. ल. देशपांडे, तेंडुलकर, कानेटकर यांच्यासारखे नाटककार, नाट्यनिकेतन, ललितकलादर्श, साहित्यसद्य, प्रोग्रेसिव्ह ड्रॅमॅटिक असोसिएशन, कलोपासक यांच्यासारख्या व्यावसायिक व हौशी नाट्यमस्या, नाट्यविषयक धृत्पत्रे व टीकावाङ्मय यांचा आढावा घेऊन खाडेकरानी तथाकथित विनोदी नाटके, जुन्या नाटकांची ठेकेदारी प्रयोगात चालणारी विटवना, आणि आजचा विषडलेला प्रेक्षक या विषयाचा विचार केला. रंगभूमीवर लादलेला कर-मणुकीचा भयंकर कर रद्द करण्याची आवश्यकता आणि प्रत्येक जिल्ह्यात सोयीस्कर नाट्यगृहे उभारण्याची योजना या गोष्टीकडे सरकारने लक्ष दिले पाहिजे अशी त्यांनी विनंती केली.

पुनरुत्थानासाठी तपश्चर्या

रंगभूमीच्या उत्कर्षासाठी सर्वांनाच हातभार लावणे अगत्याचे आहे हे सांगणाना श्री. खाडेकर म्हणाले, " रंगभूमीच्या पुनरुत्थानाची चळवळ आपल्यालाच वेली पाहिजे व ती पद्धतशीरपणे केली पाहिजे. जिल्ह्याजिल्ह्यातून परिषदेच्या शाखा असणे व एकतरी नाट्यगृह असणे यासाठी जनतेपुढे गेले पाहिजे. नाट्यपरिषदेच्या कार्यकर्त्यांवर निवि गोळा करण्यासाठी जायला मी तयार आहे रंगभूमि-दिन उगीच साजरे करण्यापेक्षा त्या दिवशी प्रतिज्ञेने वार्मे पार पाडली पाहिजेत. मापले भाग्य आपल्या मनगटात आहे ...तपश्चर्या हेच महाराष्ट्राचे मोठे बळ आहे

अस्सल प्रेरणा आणि जीवनमूल्यांतील श्रद्धा

पारचात्यामघट नवे नवे प्रयोग अवश्य घ्यावेत; आपली मला त्यामुळे अक्षम्य प्रगतिपथावर राहिल. पण प्रेरणा देशी असाव्यात त्या तिरडून

पेण्याची जरूरी नाही....कारण आपली मनोभूमिका बनली आहे ती उपनिषदे, रामायण, महाभारत यांनी; हरिभाऊ आणि शरदचंद्र यांच्या वाङ्मयाने. ऐहिकता हा आपल्या जीवनाचा फक्त एक भाग आहे. पारचात्वाप्रमाणे आपण आत्मा हरवलेला नाही.

नंद, नेपथ्य, नंगीत, अभिनय इत्यादि गोष्टीत अभिनव असे रूप रंगभूमीने अवश्य घ्यावे; परंतु देवल-साहित्यकारांच्या रंगभूमीचा वारसा मान्यपडे आहे या गोष्टीचा निवे स्वतःला विमर पाडू देऊ नये. कारण प्रत्येक राष्ट्रा-प्रमाणे प्रत्येक वाङ्मयाचीमुद्रा अस्मिता असते.

भोंवतालचे नवे वादळ फार मोठे आहे; निरनिराळ्या कारणांनी बांधी जीवनमूल्यांचे तूण धवमूल्याने झाले आहे; काहींचे होऊ पाहत आहे. जीवनाच्या इतर क्षेत्रातली अगतिरक्ता, विप्लवता आणि विमनस्वता नकळत कलाक्षेत्रावरही आपल्या काळपा छाया पसरित आहे. अशा वेळी नव्या नटांना आणि नाटककारांना माझी एकच प्रार्थना आहे — 'तुमच्या कलेचा विविध आणि अनिरुद्ध आविष्कार होऊ द्या; तो आम्हाला हवा आहे ! पण ती कला कुठल्या ना कुठल्या जीवनमूल्यावर, तुमच्या स्वतःच्या निश्चित श्रद्धावर अधिष्ठित झालेली अन् दे !'

संगीत 'निबंधपापन'

संमेलनांत मा. कृष्णराव फुलंब्रीकर यांनी 'मराठी रंगभूमि आणि नंगीत' या आपल्या निबंधाचे सप्रयोग वाचन केले. मराठी रंगभूमीवरील प्रमुख नाट्यकारांच्या नाट्यकृतीतून संगीताच्या विविध प्रवाहांचा कसकसा स्वीकार होत गेला याचे दरांत घडविण्याचा प्रयत्न या निबंधांत करण्यांत आला होता. मिल्फोस्कर, देवल, कोल्हटकर, गडकरी यांच्या पदाची बंदिष्टी मागत असताना नाटकातील पद्यरचना, त्याच्या चाली व रंगभूमीवरील गायन यांनंबंधी मास्तरांनी आपले विचार व्यक्त केले. ते म्हणाले, "शब्दांचे महत्त्व संभाळून मर्यादित गावे पात्रानुसार पदाच्या चालीची ठेवण व तिच्या जोडीला रंगाल व साधीसुधी कविता असावी थोडक्यात म्हणूनहि ठसा उमटेल इतकी चाल रसपूर्ण असावी रंगभूमीवर रोजारच्या नटाला तिष्ठत ठेवून येथेच गात वनू नये; पण त्याबरोबरच संगीत नाटकात उगीच कमी गाणे हेहि उचित नाही. ज्यांना संगीत नको असेल त्यांनी गद्य नाटके लिहावी आणि

पाहावी नाटकांनी मिनेमातल्या तीन मिनिटाच्या गाण्याचे अनुकरण करू नये" इ इ

रंगभूमीचा ऱ्हास होण्यास सगीत वाग्णीभूत झालेले नमून चित्रपटामुळे रंगभूमि मारगी गेली असा आपला अभिप्राय मा वृष्णगवानी व्यक्त केला निवडवाचनानंतर प्रात्यक्षिक म्हणून साम्मनरांनी निरनिराळ्या मराठी नाटकांनील काही लोकप्रिय पदं गाऊन दाखविली

मजूर झालेले ठराव

(१) वीर वामनराव जोशी, बडोपत साहोनी, विभूभाऊ भडकमवार इत्यादींच्या मृत्यूबद्दल दुखवटा घ्यवत करणारा ठराव मजूर करण्यात आला

(२) मराठी नाट्यसेवकाच्या अनेक अडचणींबद्दल मुंबई सरकारला शिफारसी करणारा ठराव संमेलनात मजूर करण्यात आला

(३) नाट्यशिक्षणाच्या शाळा, पुणे, मुंबई, नागपूर व सवलित मराठवाडा या विद्यापीठांनी निर्माण कराव्यात अशी त्यांना विनंती करण्यात आली

(४) महाराष्ट्र साहित्य परिषद, मुंबई साहित्य सभ, विदर्भ साहित्य सभ व मराठवाडा साहित्य परिषद यांनी नाट्यपरिषदेला मार्गदर्शन करून पाठिवा घावा अशी विनंती करणारा ठराव श्री जेसवराव दात्यांनी मांडला व तो मजूर करण्यात आला साहित्य सभ्याचे सहकार्य मिळविण्यासाठी एका समितीची नियुक्ति करण्याचेचि ठरले

भूत असणाऱ्या रत्नकाच्या मनोभूमिक्संघर्षाचा विचार मांडला ते म्हणाले, " विज्ञानाने दारिद्र्य गेल नाही अंधश्रद्धा गेली पण त्याबरोबर श्रद्धाहि गेल्या यंत्राने आपल्याला हजार हात दिले, पण हृदय वाढून नल आज भव्य स्वप्न वधण्याचीसुद्धा आपली ताकद नाहीशी झाली आहे श्रद्धेच्या वाळात केलेला उत्पटता येते जुन्या नाट्यकाराची मूल्ये निश्चित हानी ठाम श्रद्धेच्या अभावी आजच्या नाटकात महान् कलेऐवजी कारागिरी दिसू लागली आहे आज साऱ्याची, नवरत्नांची कुशलता दिसते मंगल आणि अमंगल यांच्यातील संघर्ष आजहि चालू आहे या संघर्षाचा शब्द काय हाच मानवी मनापुढला मुख्य प्रश्न आहे या प्रश्नाचे उत्तर विज्ञानात सापडणार नाही ते मानवी मनातल्या कण प्राय भागल्य भावनतच सापडल निष्ठा कायम आहेत, तोपर्यंत विजय निश्चित आहे " समारोप करतानाच श्री खाडकरानी नाट्यपरिषदेचे आर्थिक बळ वाढाव यासाठी महाराष्ट्रभर दौरा काढून आपण स्वतः व मा कृष्णराव यांच्या व्याख्यानाचे कार्यक्रम करणार असल्याचे जाहीर केलं

क्रमणूक

समेलनात अभिनव कलामंदिरान ' करीन सी पूर्व ' व सांगलीच्या अखिल महाराष्ट्रीय नाट्यविद्यामंदिरान ' उद्याचा संसार ' हे दोन नाट्यप्रयोग करून दाखविले याशिवाय कल्याणाळीच्या विद्यार्थिनीच ' नटराज-नृत्य ' व ए सी सी युनिटचे ' दीपनृत्य ' असे दोन नृत्यांचे कार्यक्रमहि सादर करण्यात आले समेलनाला जोडूनच एका भव्य नाट्योत्सवाचे आयोजन करण्यात आलं होत मानापमान, वेड्यांचे घर उद्‌हात, संशयवत्सल अंगीच एक रात्र येते, इ नाट्यप्रयोग व श्री भीमसन जोशी यांचे गायन असा १० दिवसांच्या भरणेच कार्यक्रमाला सोंहळा या वळी साजरा करण्यात आला

परिषदेचे वर्षभरातील कार्य

(ता १ जाने १९५८ ते २९ डिसे १९५८)

आर्थिक दृष्ट्या अनुकूल ग्रहमान

सापत्तिक दृष्टीने हें वर्ष नाट्य परिषदेला भरभराटीचे गेलं असं म्हणता येईल आढतार-नात्वारप्रमगी सादर केल्ले नाट्यप्रयोग नुकमानीचे ठरल्या-

मुळें झालेली परिपदेची आर्थिक परवड नाहीशी करण्याचा वायव्यांनी निकराचा प्रयत्न कला व ता यशस्वीहि ठरला

प्रथमतः मुंबईला श्री बाबुराव पेंढारकराच्या सस्थतर्फे 'सुज्ञारराव' व मुंबई भराठी साहित्य सभातर्फे 'अमलदार' हे दोन नाट्यप्रयोग होऊन त्याच उत्पन्न (सुमारे ३००० रु) परिपदेला दण्यात आले 'ललितकलादर्शन' भावव्ययनचा प्रराग नादर कला त्या प्रयोगात परिपदविपयीच्या आस्थमुळें श्री चिंतामणरावानी 'धुडिराजाची व श्री पु ल देशपांडे यांनी प्रभा-कराची अशा भूमिका केल्या होत्या श्री गणपतराव बाडस, मीनाक्षी प्रभति कलावतानी यांचे कामासाठी 'मूच्छत्रटिक्' नाटक करून दाखविले या दोन प्रयोगांचे उत्पन्न (सुमारे २००० रु) परिपदेला दण्यात आले

करमणुकीच्या करातून रंगभूमीची मुक्ताता

नाट्यव्यावसायिकात 'जिझिया कर' म्हणून आळखला जाणारा नाट्य-प्रयोगावरील 'करमणूक कर' रद्द करण्याची घोषणा माच महिन्यात करण्यात आली रंगभूमीच्या प्रगतीच्या मार्गातील ही अन्व व वर्षाची धाड सरकारने दूर केल्यामुळें नाट्यप्रेमी रसिक व नाट्यव्यावसायिक यांच्या आनंदाला पारावार उरला नाही नाट्य परिपदच्या वतीने या सत्त्वत्पावडल मुंबई सरकारचे मन पूर्वक अभिनंदन करण्यात आठ इतकेच नव्हे तर जनतेच्या आदारनाश मिळाल्या यशाचा आनंद प्रकट करण्यासाठी आणि रंगभूमीच्या पुढील कार्याची वाटचाल करण्याच्या दृष्टीने विचार करण्यासाठी मुंबई येथे 'करमणूक कर-अभिनंदन' साजरा करण्याचेहि घातिले करण्यात आठ

व प्रा वनहट्टी याची भाषण झाली श्री वाटवे यांनी 'परिपदेला मराठी नाट्य अकादमीची प्रतिष्ठा व्हावी अशी तिच्या कार्यकर्त्यांची महत्त्वाकांक्षा असल्याच' सांगितले

शाखेचे पदाधिकारी म्हणून पुढील नमणुका झाल्या — अध्यक्ष — श्री व सा दसाई, उपाध्यक्ष — प्रा वनहट्टी, वापाध्यक्ष — श्री वि ना दीक्षित, कार्यवाह — श्री मो स साठे व व्ही डी पंडित याशिवाय सभासदांचीहि निवड करण्यात आली

कार्यकारी मंडळाच्या सभा

या वर्षात वायवारी मंडळाच्या दान सभा झाल्या त्या थळां परिपदेचे हिवातपासनीस म्हणून श्री रा व दसपाड यांची नियुक्ति करण्यात आली परिपदेच्या घटनत वाही दुस्त्या करण्यात येऊन त्या सर्वसाधारण सभपुढे ठवण्यात आल्यात अस ठरविण्यात आल विषयनियामक समितीकडे पाठ-वावमाच्या ठरावाची पक्की यादी तयार करण्यात आली डा वरब मानी तयार केलेला नाट्यसमेलनाचा इतिहास परिपदन राक्य तितक्या लवकर प्रकाशित कराया असाहि निणय घेण्यात आला

याच मुमारास श्री मा ग रागणकर यांनी आपल्या 'भटाला दिली ओसरी' या नाटकात रमाटल्या वाही थार व्यक्तीच्या बिडबन चित्रासवधी एक छोम्म वादळ निर्माण होऊन परिपदेच्या मुवई साखन यामवधी नियमाचा एक ठरावहि मजूर वला होता. या वावतीत श्री रागणकर याच्यावरोवर झाल्ल पत्रव्यवहार चिटणीसानी वायवारी मंडळाच्या सभेंत वाचून दाखविता या विषयाच्या अनुपगान आगामी समेलनात 'रगभूमीची मूल्ये व मराठी रगभूमि' या विषयावर एक परिमवाद ठवण्यात यावा असे निदिचित करण्यात आल

श्री. खांडेकर व मा. कृष्णराव यांचा मत्कार करण्यांत येऊन त्यांना मानपत्रे अर्पण करण्यांत आली. मानपत्राला उत्तर देतांना श्री. खांडेकर म्हणाले, “मराठी रंगभूमीची अवस्था सध्यां सैरंधरीसारखी झालेली आहे. पूर्वीची नाटकाची परंपरा आज खंडित होत चालली आहे. तिला ऊर्जितावस्था येण्यासाठी करमाफीसारखे उपाय चालू आहेत. परंतु २०।२५ वर्षांपूर्वीची रंगभूमि आज अस्तंगत झाली आहे. आमच्या पिढीला श्री. बालगंधर्व, गणपतराव जोशी, गणपतराव बोडस वगैरे लोकोत्तर कलावंतांचे रंगभूमीवरील नाट्य पाहण्याचे भाग्य लाभले; परंतु आधुनिक माहित्यकांनी हें न पाहिल्यामुळे त्यांच्या नाट्यविषयक लिखाणांत उशीव दिमून येते. ज्यांना मराठी रंगभूमीचा अभ्यास करावयाचा असेल त्यांनी मागील काळांतल्या नाटककारांच्या कलाकृतींचा अभ्यास केला पाहिजे.” यानंतर श्री. खांडेकरांनी नाटककार म्हणून कै. खाडिलकरांच्या थोरवीचे वर्णन केले. त्याच्या भाषणानंतर मा. कृष्णरावांचे ‘मंगीत आणि मराठी रंगभूमि’ या विषयावर समप्रयोग व्याख्यान झाले.

अध्यक्ष नानासाहेब फाटक

४१. हैदराबाद

१९५२

मराठी रंगभूमीवरील श्रेष्ठ गद्यनट स्वतःच्या भूमिकांच्या बाधतीतील आत्मनिरीक्षणात्मक लेख यांनी लिहिलेले आहेत. रंगभूमीच्या उत्कर्षाबद्दल हे सदैव झटत असतात.

नाट्यसंमेलनाचे हे अधिवेशन हैदराबाद मधील महाराष्ट्र संभागूहात दि ३०

व ३१ डिसेंबर १९५८ पासून १ जाने १९५९ पर्यंत नटव्य श्री नाना साहेब फाटक यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरे झाले. मराठी प्रदेशाबाहेरील नगरात भरणारे असे हे पहिलेच नाट्यसंमेलन सोलापूर व सातारा या संमेलनात रंगभूमिविषयक विविध हालचालींना जाराची चालना मिळाल्यामुळे आणि अध्यक्षस्थानी मराठी रंगभूमीवरील एका ज्येष्ठ अभिनेत्याची निवड झाल्यामुळे संमेलनापूर्वीच संमेलन आणि परिपद यांच्या विषयी चर्चा सुरू झाली.

जाणत्याच्या अपेक्षा

संमेलन भरण्याच्या सुमारामेळी वेगवेगळे दाते व श्री चिंतामणराव बोल्हटकर या नाट्यतपस्व्यांनी परिपदेच्या भावी कार्यानिबधी आपले काही विचार व्यक्त केले होते.

श्री दाते यांनी मराठी नाट्यनिमात्यांमध्ये दिग्गज यणांच्या सामाजिक मूल्याविषयीच्या वपवाईचा निर्देश करून मराठी नाट्यकला हीन पातळी

वर नणाऱ्या अंगा प्रवृत्ताना आळा घालण आणि पूर्वीच तज्ञस्या रूप निठा आणून दण हच परिपदच जावितकाम आह' अत आम्रहूवर प्रतिपादन वर हात हान आद दणाऱ्या अनुचित (बवचिन अश्लाल) विनागचा नाम घरण्याची जी प्रवृत्ति मराठी नाट्यकारात वाढत्या प्रमाणावर दिसून येत हानी त्याग पायबंद बगण्यामाठा परिपदन नाट्यनिमात्याना एवत्र आणून नाट्यनच पावित्र्य वायम राहण्यामाठी वाही बघन आपणहून पाळण्याचा आदग त्याना यावा असा श्री दाते याना सूचना वग हानी आणि असा आदग दण्याची पात्रता मिळविण्यामाठा परिपदन नाट्यसचक प्रभव विद्वान य ममाजयुरीण याना एवत्र आणून आपलहि सामग्य वाढवल पाहिज असा बळबळाचा सरला श्री दाते याना दिल्ला हाता

श्री बाल्हटकराच्या मत आजवर गमेलनवार्यांत विद्वानाना व हींशी बळबळपानीच भाग घेतल्यामुळें आणि वगवतानी जिह्वाळघान रम न घेतल्यामुळ परिपदच पडिता बळण गल नाहा आणि तिच्या हानून प्रत्यक्ष फारस काय भांजे नाही यासाठी विद्वानाच राहाराय घळन ध्यावसायिजाना समेलनाच्या वार्याची घुरा आपल्या खाद्यावर घतगी पाहिज नाट्यमस्याना बाजवी दरान भाडवल मिळण्यामाठी निधि निर्माण करण हुलासातल्या नटाना विवा त्याच्या कुटुंबीयाना आर्थिक मदत देण्यासाठी काहा चिरस्यायी व्यवस्था करण सरकारी व विनसरकारी नाट्यगृहाची पाहणा करून त्यासबधीचा तपनील गाळा करण वद नाट्यगृहाच्या योजनेला घाऊना देणे इ कायें परिपदेच्या कायकल्यांना हाती ध्यावात असे श्री बाल्हटकरानी सुचविल हाते

आणि स्थानिकाची उपेक्षा

समेलनापूर्वीच त्यासबधा माठया अपेक्षा निर्माण झाल्या असल्या तरी प्रत्यक्ष समेलनात त्यासबधी तेवडा उत्साह आढळला नाही समेलनाच स्वळ महाराष्ट्रापासून बरच दूर असल्यान ध्यावसायिक व हींशी बलावत फार अल्पसंख्यन उपस्थित हाते समेलनाला जाडून याजितेल्या नाट्योत्सवाला गर्दी करणाऱ्या हैदराबादच्या रसिकानी समेलनाच्या इतर कायप्रमावड काहीस दुःक्षच बेल

दि. ३० डिसेंबरला सायंकाळी स्वागतगीताने संमेलनाला प्रारंभ झाला. संमेलनाचे उद्घाटन पं. सातवळेकर यांनी केले. स्वागताध्यक्ष श्री. वामुदेवराव नाईक यांनी हैदराबादच्या नाट्यपरंपरेचा इतिहास सांगून नाट्याच्या सामर्थ्याविषयी आपले विचार मांडले. ते म्हणाले, “ज्याला नाटकातील सुभग सौंदर्याचा साक्षात्कार होतो, जो भाषा आणि अभिनयसाधनांच्या द्वारे तो व्यक्त करतो आणि जो प्रेक्षकांत त्याच सौंदर्यानुभूतीचा सहानुभाव निर्माण करतो तोच ज्येष्ठ नाटककार, प्रथम श्रेणीचा नट व उच्च दिग्दर्शक होय. भावना-संचलन, भावना-क्षोभ व भावना-उपशम या असाधारण, सूक्ष्म पण बलशाली क्रिया घडविण्याचे, त्याच्यावर सत्कार करण्याचे सामर्थ्य नाटककारांत आहे.” अध्यक्षीय सूचना झाल्यानंतर तिला दुजोरा देणारी श्री. बाबुराव पेंढारकर, श्री. द. वा. किलोस्कर, श्री. चंद्रबदन मेहता, श्री. गोमकाळे, श्री. नरसिंगराज, श्री. चतुर्वेदी इत्यादींची भाषणे झाली. हा कार्यक्रम प्रमाणाबाहेर लांबून त्याला ‘नानासाहेब फाटक-सत्कारसमारंभा’चे स्वरूप प्राप्त झाले. त्यानंतर अध्यक्ष स्थानापन्न होऊन त्यांना हारतुरे अर्पण करण्यांत आले.

परिपदेचे चिटणीस श्री. गो. म. वाटवे यांनी थोडक्यात वार्षिक अहवालातील महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख केल्यावर रात्री ८।। च्या सुमारास अध्यक्ष श्री. नानासाहेब फाटक अध्यक्षीय भाषण वाचण्यास उभे राहिले. अर्धेअधिक भाषण वाचून झाल्यानंतर समोरचे बहुसंख्य थोटे फार उशीर झाल्याने उठून जात असल्याचे त्यांच्या लक्षांत आले तेव्हा रगात आलेले भाषण अध्याक्षानी तेथेच संपविले. त्यांच्या भाषणातील प्रमुख मुद्दे असे —

महाराष्ट्र नाटक मंडळीने केलेली क्रांती

नाटके या मडळीला मिळून तिचा स्थैर्य प्राप्त व्हावे त्याचिवाय वासुदेवगाम्त्री खरे श प जोगी रा ग गडवरी यांची नाटके मडळीच्या 'Not failure but low aim is crime' या ध्येयवाक्यानुसार अशीच होना व त्याचे प्रयोग अत्यंत अभ्यासपूर्णाने वाघेसूद स्वरूपात रंगभूमीवर होत असत व्हाविलेकर, प्रा भाट प्रा मानू प्रा पटवर्धन इ विद्वानांच्या शिक्षणामुळे व गिस्तीमुळे नटाची समाजातील वाणूक फार सम्य असून आज समाजात नटाना जें मानाचे स्थान प्राप्त व्हाल आहे त्याच बीज या मडळ्याच्या गिस्तीत होतें अस म्हणाव लागल

आज प्रेक्षक गर्दी करून जात आहेत, समजून उमजून जात आहेत 'अशा प्रयोगाना जाऊ नये व जाण्याची चूक झालीच तर प्रेक्षकांनी आपले पैसे परत मागावेत' हे म्हणणे अमदी बरोबर आहे असे वाटते

प्रेक्षकामध्ये उच्च रुचीचा अभाव दिसतो याला कारण पुष्कळशा अशाने नटाचा अभिनय हॅहि आहे विदूषकी अभिनयाने व विवृत उच्चाराने एसाद्या चाक्याला टाळी मिळाली की तीच पुनरावृत्ति करण्याचा मोह नटाला होतो. आमच्या वेळी असे नव्हते. भालवाच्या व तालीममास्तराच्या हुकमतीखाली अमलेश्या नटाला भलताच अभिनय बेला तर शिक्षा होऊन जरब बसत असे. आम्ही सर्व नट एव प्रकारे प्रेक्षकाना भिऊन राहत होतो आणि प्रेक्षकहि चोखदळ होते

नृपनाट्य

वै वाडिलकर, कै गडवरो, श्री वरेरकर यांच्या कालात जुनी नाटके मानवी समाजातील दोषघटनांवर व मानवी स्वभावातील स्वभाविक भावनावर रंगविलेली असत, आणि म्हणून ती सर्वसाधारण प्रेक्षकांच्या आवलनशक्तीत सहज येत असत आज नटनाट्य म्हणून जी नाटके लिहिली जात आहेत त्यातील प्रमग एका विविधित कुटुंबात अगर समाजव्यवस्थेत, वेळोवेळी उत्पन्न होणाऱ्या समस्यांवर आधारलेले असल्यान समाजातील ठराविक विशिष्ट वर्गांचा त्यातील मर्म समजत

वस्तुतः नाट्यात व अभिनयात नवीन असे काही नाही फक्त बाहेरील वपटे व रंग ही बदललेली आहेत दोघाच्यामधे दिसणारा फरक भूमिकांच्या आविष्कारात न दाचित् दिसत असल, पण ता गौण स्वरूपाचा आहे

अभिनय आणि तादात्म्य

आपली आवडती भूमिना भरलेल्या रंगमंदिरात मनापामून बठवीत असता नट एव प्रकारच्या समाधीत (trance) मध्ये जाऊन मिनिट अर्ध-मिनिट स्वतःला विसरून जाऊ शकतो, पण ते क्षणमात्रच असते सर्व तत्र व मत्र साभाळून आपण भूमिका करीत आहोत याची जाणीव त्याला झाली नाही तर पुढील कार्य त्याच्याकडून कसे पार पडेल? तेहा भूमिका करताना

नट अत्यंत अल्पाशाने का होईना, जागून (conscious) असतोच आणि असला पाहिजे अस मला वाटते

नट कुसा तयार होतो ?

नटाने शिक्षकाच्या सांगण्यातील मर्म व अर्थ पूर्णपणे घ्यानात घेऊन आपल्या घरिराला व बावाजाला वसेल अशाच रीतीने आपले काम नेणे पाहिजे नाहीतर त्याचे व्यक्तिमत्त्व नाहीस होऊन तो एक नक्कला ठरेल . एखा ठराविक मर्यादित नट तयार होऊ शकेल, पण तो दुसऱ्या दर्जाचा होईल, अभिजातपणा अगात मुरायला बुद्धिमत्ता, भावनाची पूर्ण आढळ आणि श्रम यांची आवश्यकता आहेच

छादिष्ट धंद्याईकच ठरेत ।

ज्याच्या जीवनाचा आधार व जीवनातला आनंद नाट्यकला आहे, असे आपले सर्वम्ब नाट्यकलेकरिता अर्पण करणारे छादिष्ट धंद्याईक नटच या केलेत काहीतरी प्रगति करू शकतील धंद्याईक नाट्यक मंडळ्या निघाल्या तरच आपल्याला नाट्यकलेच शिक्षण, पोषण व प्रगति करता येईल घद्याकरिता नवीन नाट्ये व नवीन कलाकार निर्माण करणे हे धंद्याळ्यांना केलेच पाहिजे, नाहीतर त्यांचे जीवनच नपुण्यात येईल हीशी नटाच्या मर्यादा धंद्याळ्यांना पोषक अशाच होतील प्रेक्षकाकडून वित्तपत आश्रय मिळेल याची काळजी करण्याच काही कारण नाही मराठी जनता इतकी नाट्य-लालुष आहे की आजवर सर्व नाट्यक मंडळ्या जनतेच्या आश्रयानेच निर्माण झाल्या व भरभराटीस आल्या "

गट ठरवून त्यांना एवच जुने अगर नवीन नाटक रंगभूमीवर आणण्याम भाग पाडावे, त्याचप्रमाणे सर्व सोयींनी युक्त अशी रंगमंदिरं स्वस्त भाड्यात उपलब्ध करून द्यावीत, विपश्चातस्थेतील नटाना मदत करण्यासाठी एखादा फंड काढावा आणि या सर्व गोष्टी पार पाडण्यासाठी मराठी नाट्यपरिषदेला आर्थिक साहाय्य द्यावे अशा अनेक सूचनांचा समावेश होता

शेवटी, करमणूककर रद्द नेल्याबद्दल व वेळची सवलत दिल्याबद्दल मुख्य मंत्र्यांना धन्यवाद देऊन 'मिळते आहे तें पदरात पाडून घ्या व पाहिजे आहे त्याबद्दल सतत मागणी चालू ठवा' या टिळकवचनाचा आदर्श पुढे देवण्याची विनंती करून श्री फाटक यांनी आपले भाषण संपविले

मर्यादा सोडण्याच्या लेखकांपर अकुश

विषयनियामक समितीच्या बैठकीत खुल्या अधिवेशनात मांडल्या जाणाऱ्या ठरावावर चर्चा झाली त्यापैकी नाटककारांना वळण लावू इच्छिणाऱ्या ठरावावरील चर्चा चांगलीच रंगली अशा नाटककारावर काही बघन हव असे मत श्री बाबुराव पेंढारकरांनी व्यक्त केले असे काही बघन असाव की नसावे, हे बघन कसे घालायचे, कोणी घालायचे, परिषदेन ठराव कोणत्या भाषेत करावयाचा, असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले या सान्या टीकेचे लक्ष्य श्री राणजेकरांचे 'भटाला दिली ओसरी' हे नाटक होते शेवटी सौम्य भाषेत ठराव मांडावा असा निणय घेण्यात आला

परिसंवाद

गुजराथचे विख्यात साहित्यिक व नाट्यसमीक्षक श्री चंद्रबदन मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली 'रंगभूमीची मूल्ये व मराठी रंगभूमि' या विषयावरील परिसंवादाचे आयोजन करण्यात आले होत परिषदादाला प्रारंभ करताना श्री मेहता म्हणाले, 'अलीकडे नाटकातील शब्द अस्खलितपणे उच्चारले जात नाहीत त्यामुळे वाणीचे वैभव आणि सौष्ठव नाहीसे होत चालल आहे याला कारण म्हणजे शाळातून पाठातराच्या पद्धतीचे उच्चाटन झाल आहे आजच्या नटाकडून पाठातराच्या मूलतत्त्वाची पायमल्ली होत आहे पुढे श्री मेहता यांनी आदर्श नाट्यगृहाची आपली कल्पना सांगितली तसेच आदर्श प्रशकाला असणारे गुण कोणते ते भरताच्या नाट्यशास्त्रानुसार स्पष्ट केले

पुण्याचे श्री प्रभाकरगुप्ते यांनी या आदर्श नाट्यग्रंथात नाटक वसं असाव हे सांगितले ते म्हणाले, "प्रत्येक वाचकाना आपली सामाजिक जबाबदारी ओळखली पाहिजे ही जबाबदारी मान्य करूनच नाट्यनिर्मिती वेली पाहिजे प्रेक्षकांच्या भावना पुनर्विण्याचे, चेतनेविण्याचे, मुक्तदुःख अतः यरणात छोल रुजविण्याचे कार्य नाटककारांनीं केल पाहिजे हें सर्व करीत spiritual beauty वढ आल्याचे ऐक्य साधले पाहिजे" रंगभूषा आणि वेपभूषा यानवयी बोलताना सौ गुलोचना लिमये म्हणाल्या, "वातावरण निमित्तीसाठी, प्रपमदगंती छाप पाहण्यासाठी आणि व्यक्तिमत्त्व उजळून टाकण्यासाठी रंगरंगाटी आणि वेपभूषा अत्यंत आवश्यक आहेत त्याविषयी जे सवेत ठरलेले आहेत त्याचे ज्ञान मिळवून देण, काल आणि पात्र याअनुरूप रंगभूषा व वेपभूषा केली जावी आणि अभिनय हीच गोष्ट सर्वांत महत्त्वाची आहे हें लक्षात ठवावे"

श्री द रा गोमकाळे नवनाट्यासंबंधी बोलताना म्हणाले, "इन्सनच्या तंत्रानुसार नवीन नाट्ये निर्माण होत आहेत किंवा नाहीत हे नवीन नाटक-कारांनी तपासून पाह्या आजच्या नवनाट्यात जीवनाची गाढ अनुभूति नाही, केवळ अधानुकरण आहे इत्येनच्या नाटकातील आत्म्याकडे—त्यातील नाट्याकडे—दुर्लक्ष करून त्याने निर्माण केलेल्या तंत्राचाच नुसता बडेजाव मात्राविणे हे हिताचे ठरणार नाही" श्री ह रा महाजनी यांनी नाट्य संगीताविषयी आपले विचार सांगितले

समेलनातील ठराव

प्रारम्भी नागेश जासी, नाता जाग, व्ही डी पडित, दत्तापत भोसले, नलिनी वर्णे इ नाट्यसेवकांच्या निधनावद्दल दुसऱ्या व्याक्त करण्यात आला विषयनियामक समितीमध्यें सहाजगीचा विषय झालेला ठरावच विषय गाजला 'मराठी रंगभूमीच्या उज्ज्वल परंपरेला बाध येईल अशी नाटके नाट्यकारानी लिहू नयेत व निर्मात्यानी ती रंगभूमीवर आणू नयेत,' असा हा ठराव होता याची भाषा अगदी सौम्य असली तरी त्यावरहि वरीच गरम चर्चा झाली

दुसऱ्या ठरावान प्रयागक्षम नाट्यवाङ्मयाची मूर्चि करणे, नाट्यसमेलनाच्या इतिहासाचे प्रकाशन करणे व रंगभूमीच्या प्रगतीचा आढावा घेणारें एक 'वार्षिक' काढण इ स्वरूप सोडण्यात आल

इतर ठराव नेहमीचच होते तयुक्त महाराष्ट्र व सीमा भागावावतचा ठराव उत्साहान मजूर झाला त्याशिवाय अधिवेशनाला घणाम्या प्रति निधीना रेल्वेने सवलत द्यावी, मुंबई राज्यातील विद्यापीठातून नाट्य-शिक्षणाचा अभ्यासक्रम मुरू करावा, नाट्यकाराला प्रत्येक प्रयोगामागें त्याचे मानधन न चुकता देण्यात यावे, सरकारने प्रमुख शहरी वदिस्त नाट्यगृहें बांधावीत, अन्य राज्यातील मराठी भाषिकांचे सांस्कृतिक हक्क संरक्षिले जावेत इ ठराव संमत करण्यात आले

करमणुकीचा कर रद्द वेल्यावद्दल मुंबई सरकारचे अभिनंदन करण्यात आले पुढील अधिवेशनासाठी बडोदा येथील आमत्रण स्वीकारण्यात आल्याच प्रवट करण्यात आल

नवीन कार्यकारी मंडळ

समेलनात परिषदेची सवसाधारण सभा भरून तीत मागील वर्षाच इतिवृत्त व जमाखर्च मजूर करण्यात आला परिषदेच्या घटनत थोडी दुरुस्ती हाऊन उपाध्यक्षाची संख्या ३ एवजी ५ असावी व कार्योपाध्यक्षाच्या जागे-विषयाच चलम नमूद करण्यावे राहिने होते त घालण्यात यावे अस ठरले

पुढील तीन वर्षांच्या कार्यकारी मंडळासाठी १५ नावाना मजुरी देण्यात आली ती नावे अशी—

१ प्रा अनंत वाणेकर (मुंबई)	८ श्री रामभाऊ जोगी (वडादे)
२ श्री आत्माराम भेंडे (")	९ " वि ना दीक्षित (पुणे)
३ " भालचंद्र पेंडारकर (")	१० " ग ना आवकर (नांदेड)
४ " बाबुराव पेंडारकर (")	११ " लि भी नाईक (वेङ्गगाव)
५ " नानासाहेब फाटक (')	१२ डॉ न आ वरव (अमृतनर)
६ " बा य गाडगीळ (")	१३ सी गुलीलाबाई फाटक (")
७ " द रा गामवाळे (अकोला)	१४ प्रा रा व माटेकर (हैदराबाद)
- व १५ श्री गो म वाटवे (पुणे)

गायनाभिनयाची प्रात्यक्षिके

समेलनातील दोन मनोरजनाचे कार्यक्रम मोठे सत्स्मरणीय झाले. पहिल्या कार्यक्रमात श्री ह रा महाजनींनी 'मराठी नाटकातील सगीत' या विषयावर सोदाहरण व्याख्यान दिले. प्रात्यक्षिकामाठी स्थानिक कला वताना साथीला घेतले होते. ते अण्णासाहेब किर्लोस्करांच्यापासून नाट्य सगीतात जे जे फेरबदल झाले त्याच विवेचन करताना 'नाट्यसगीत ह रमपरिषीप करणारे' अमले पाहिजे, नाट्यातून ख्याल गायकीचा धुमाकूळ माजल्याने रंगभूमीचा अपकर्ष झाला' असा आपला अभिप्राय श्री महाजनी

मराठी रंगभूमीला आध-अधर्पाचा मुजरा

हैदराबाद नमेलनात न चालेल परंतु समेलनाच्या निमित्ताने झालेला एव अविस्मरणीय समारंभ म्हणजे आंध्र प्रदेश संगीत-नाटक अँबॅडेमीने केलेला समेलनाध्यक्षाचा व इतर प्रतिनिधींचा सत्कार हा होय आंध्रचे बालगंधर्व पद्मश्री स्थानम् नरसिंहराव यांनी या प्रतिनिधींचे स्वागत करून मराठी रंगभूमीविषयी आपली वृत्तज्ञता व्यक्त केली ते म्हणाले, “आंध्रातील लोकाना नाट्यकलेमधवी काहीहि ज्ञान नव्हते पडदा वर बसा जातो हहि माहीत नव्हते या प्रदेशात मराठी नाटक मडळी बॅलगाडघातून सामान घेऊन प्रथम आली आंध्र लोकानी त्यांना प्रेमान वागविले आणि त्यांच्या-बडून नाट्यकला शिकून घेतली मराठी रंगभूमीच्या अनुकरणाने आंध्र रंगयंत्राची प्रगति झाली याबद्दल आम्ही वृत्तज्ञता व्यक्त करतो ” श्री नानासाहेब फाटक सत्काराला उत्तर देताना म्हणाले, “कलावताचे हृदय कलावताला पाहिल्यावर उचबळून येते, मग तो कोणत्याहि प्राताचा असो आंध्र कलावतानी केलेला गौरव माया नमून मराठी रंगभूमीच्या उज्ज्वल परंपरचा आहे असे मी समजतो ”

(मागील पानावरून चालू)

१९५९, तरुण भारत (९-१-५९) इ वृत्तपत्राने तंत्र नापसर्गाचे सूर उमटले स्थानिक संस्थांच्या स्पर्धेमुळे झालेला प्रतिनिधींची व शुद्ध मध्यस्थांची आवाळ, प्रमुख नाट्यसेवकांची अनुपस्थिति, परिसंवादाची परबड, लिह्याच्याच्या प्रश्नांची उपेक्षा, अशा अनेक कारणांमुळे हे समेलन टांकावाराच्या रोषाचा धान ठरले तथापि या समेलनात नव्यानेच निवडलेल्या वायकारिणीने पुढील वर्षात करावयाच्या कार्यक्रमासंबंधी जी सुस्पष्ट आख्या केली त्यामुळे या मराठी परिषदेच्या भावी कार्यासंबंधी मोठ्या अपेक्षा निमाण झाल्या

परिषदेसंबंधी महाराष्ट्रात सध्या जे बुनूहल आणि आस्था निर्माण होऊ लागला होती त्याचा प्रत्यक्ष मुबद्दच्या ‘Times of India’ या अग्रगण्य इंग्रजी वृत्तपत्रातल अखेलेला वरून येऊ शकतो परिषदेचे कार्य हे जाता सर्वांच्या चर्चेचा विषय होऊ लागले याचे योग्य म्हणूनच या लक्षाचा उद्देग कराना लागेल सरकारी स्पर्धा व वरमणूक बराही माफी याचा उद्देग येथ्यानंतर पुढे श्री नानासाहेब फाटक यांच्या विचाराना पाठिवा देताना ‘टाइम्स’ ने पुढील उगार बाढले —“ But something very much more is required including some initiative in setting up a larger number of (पुढील पानावर चालू)

नाट्य परिषदेचे वर्षभरातील कामकाज

(दि १ जाने १९५९ ते २६ फेब्रु १९६०)

कार्यकारी मंडळातील बैठक

या मंडळात कार्यकारी मंडळाच्या मुंबई येथे एक व सालापूर येथे एक अशा बैठकी झाल्या. हैदराबाद संमेलनात ठरल्याप्रमाणे कार्यकारी मंडळाची निवड झाली. मुंबईच्या बैठकीत श्री ग ना आवेकर यांची कार्योपाध्यक्ष म्हणून निवड झाली. उपाध्यक्षाच्या ५ जागावर पुढील सदस्यांची निवड झाली—(१) प्रा अनंत वाणेकर, (२) प्रा अ म जोशी, (ग्वाल्हेर) (३) श्री चंद्रवदन म्हाणा, (४) डॉ भा गा रानडे व (५) सी सुमतीबाई घनवटे कार्याध्यक्ष (मागील पानावरून चालू)

theatres throughout the country inevitably with the co-operation of the Government and local bodies. Other major problems obviously lie beyond the competence of the Government and about these Mr Phatak himself a veteran actor, had some very pertinent things to say in his presidential speech at the 41st session of the Marathi Drama Conference at Hyderabad. Many new plays are being written, quite a number of them published and produced and new techniques are being evolved, but as Mr Phatak rightly deplors, few of them have been successful in terms of public response. There is a deep rooted conservative preference for the old and familiar plays and correspondingly little sympathy for bold experimentation in which occasionally standards are not what they should be. Another relevant point is that while amateurs have their contribution to make standards in the theatre can be defined and maintained only by scrupulously professional and whole time devotion to stage-craft. Much remains to be accomplished but by relieving the theatre of the burden of entertainment duty something has been done to encourage the formation of professional companies. The Marathi and Gujarathi stage at least can look forward to a bright new future."

(Times of India 2nd Jan 1959)

म्हणून श्री लि भी नाईक माची व चिटणीस म्हणून श्री गो म वाटवे, श्री भालचंद्र पेंढारकर आणि श्री वा य गाडगीळ अशा तिघांची नियुक्ति झाली (श्री गाडगीळ यांनी महिन्याभरातच आपल्या जागेचे त्यागपत्र दिल्यामुळे त्यांची जागा रिवाभीच ठेवण्यात आली) कोपाध्यक्ष म्हणून सोला-पूरव डॉ नि ज दिवाडकर हे निवडून आले

सालापूर येथे भरलेल्या बैठकीत सरकारी वापिक नाट्यस्पर्धा व परिपद याचे संबध काय व कसे असावेत या विषयावर बरीच चर्चा झाली स्पर्धा व बंद नाट्यगृहे यासंबधी एक तपशीलवार निवेदन तयार करून त समाज-कल्याण-खात्याचे मंत्री श्री तिरपुडे यांना सादर करावे अस ठरविण्यात आले खाडिलकर नियध-रर्था

परिपदेच्या बत्तीन या वर्षी 'खाडिलकराचे नाट्यगुण' या विषयावर एक निबध-स्पर्धा घेण्यात आली या स्पर्धेत अखिल महाराष्ट्रातील सुमारे १०० अभ्यासकांनी भाग घेतला स्पर्धेचा निर्णय पुढीलप्रमाणे प्रकट करण्यात आला—

(१) श्री रू पा पाजणकर—१ ले बक्षिस रु १००

(२) श्री मु श्री वानडे—२ रे बक्षिस रु ५०

(३) श्री प्रभाकर बेंद्र व श्री सुधाकर अनवलीकर यांना उत्तेजनार्थ बक्षिस देण्यात आले

परिपदेच्या शिष्टमंडळाला ना तिरपुडे यांची आश्वासने

दि ८ सप्टेंबरला श्री नानासाहेब फाटक, प्रा बाणेकर, श्री वाटवे श्री भालचंद्र पेंढारकर, श्री डेंभे व श्री अधूटकर या परिपदेच्या शिष्ट-मंडळाने मुंबई राज्याचे मंत्री श्री नासिकराव तिरपुडे यांची भेट घेऊन सरकारी नाट्यस्पर्धा व गावोगावची नाट्यगृहे या सगळींच्या आपल्या मागण्या सादर केल्या

या स्पर्धा परिपदेच्या बत्तीन घेतल्या जाव्यात या मागणीला मंत्रीमहा शयानी तत्त्वत पाठिंबा दिला, परंतु सरकारी स्पर्धा समितीच्या मते अजून काही काळपयत या स्पर्धा सरकारनच भरवाव्यात असे मत त्यांनी प्रकट केले चर्चेनंतर स्पर्धेची पहिली फेरी (प्राथमिक स्पर्धा) परिपदेन घ्यावी असे ठरविण्यात आले

वद नाट्यगृहानवधोच्या मागणीबद्दल घोलताना, सरकार बाही मोठ्या महारातून अशी नाट्यगृहे बांधण्याची योजना आखित असल्याचे ना तिरपुडे यांनी सांगितले इतर गावातील नगरपालिकाना अगर अन्य मस्थाना या कार्यासाठी अन्य व्याजान वजं देण्याचीहि योजना सरकारच्या वतीने लवकरच प्रसिद्ध होणार असल्याचेहि त्यांनी सांगितले

याशिवाय परिपदेन महकारी तत्वावर एखादी नस्था म्यापून तिच्यामाफन नाट्यमस्थाना नेपर्यविपमक माहित्थ अल्ल भाडघान देण्याची योजना आखल्यास सरकारतर्फे आवश्यक ते साहाय्य देण्यात येईल असे आश्वासन ना तिरपुडे यांनी दिठ

खाडिलकर स्मृतिदिन व रंगभूमि दिन

या वर्षी परिपदच्या वतीन नाट्यपाचार्य खाडिलकर याच्या स्मृतिदिना-निमित्त दि २६ ऑगस्टला मागली येथे श्री वि.स खाडेकर याच्या अध्यक्षते-खाली एक विशेष समारंभ साजरा झाला या प्रसंगी श्री खाडेकरांनी खाडिलकराच्या नाट्यातील वैशिष्ट्याचा परिचय करून दिल्या त्याचप्रमाणे मा वृष्णराव पुलनीकर यांनी मराठी रंगभूमीवरील मगीताचा आढावा घेऊन बाही लावप्रिय पदें गाऊन दाखविली

श्री नानामाहेव फाटक यांनी पुणे येथील 'मध्या विप्लव' चे कलाकार श्रीमती शाता भोडक व राजाभाऊ कामतेकर यांच्या सहकार्याने खाडिल-कराच्या 'भाऊदकी' या नाट्यातील बाही प्रवेश करून दाखविले

मागील वर्षाप्रमाणेच रंगभूमि-दिनाचा कार्यक्रम दि ५ नोव्हेंबरला मागली येथे श्री प्रभाकरपत विलीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला या प्रसंगी मागलीच्या कलावंतांनी 'उग्याची वेढी' या नाट्याचा प्रयोग मादर रेंला

नाट्यमेलनांचा इतिहास आणि श्री. पात्रणकर यांचा 'साडिलकर-निबंध स्पष्ट' प्रथम क्रमांक मिळविलेला निबंध यांच्या प्रकाशनासाठी आर्थिक तरतूद करण्यासंबंधी कांही नाट्यप्रयोग करावेत असे ठरवून यासाठी श्री. नानासाहेब पाटक, श्री. भेंडे, प्रा. काणेकर व श्री. राम पटवर्धन (निमंत्रक) यांची एक समिति नियुक्त करण्यांत आली.

या योजनेप्रमाणे इंडियन नॅशनल थिएटरच्या वतीने 'साक्षीदार', ललित-कलादशतके 'दुरिताचे तिमिर जावो' व मुंबई मराठी साहित्यसंघातर्फे 'तुझे आहे तुजपाशी' असे तीन नाट्यप्रयोग सादर करण्यात येऊन त्यांचे उत्पन्न रु. दोन हजार नाट्यपरिपदेच्या स्वाधीन करण्यांत आले.

नाट्य-शिक्षणासाठी कांहीं 'सिबिर' घेण्यात यावीत व त्यांची योजना मध्यवर्ती मंडळाने आंखावी यानंबंधी चर्चा होऊन या शैक्षणिक योजनेचा तपशीलवार विचार करून तिची कार्यवाही करण्यासाठी एक 'नाटक अॅकॅडेमी' राख्य तितक्या लवकर सुरू करावी असा निष्कर्ष काढण्यात आला.

या सभेत आगामी वडोदें अधिवेशनात येणाऱ्या ठरावांवर चर्चा होऊन ते ठराव विषयनियामक समितीकडे पाठवावे असा निर्णय घेण्यांत आला.

अध्यक्ष : व. शां. देसाई

४२. वडोदे

१९६०

कुशल न्यायाधीश व
वकील. मराठी रंगभूमीचे
राक्षिक पण निर्मोड टीकाकार
व लेखक.

नाट्यसंमेलनाचे हें अधिवेशन दि. २६ ते २८ फेब्रुवारी १९६० रोजी श्री. बसंत गाताराम देसाई यांच्या अध्यक्षतेखाली वडोदे येथील म. गांधी नाट्यगृहात माजरे झालें. संमेलनाचे निमंत्रण वडोदा ॲम्बेड्युअर्स ट्रुमॅटिक क्लबने दिले होते. हैदराबाद संमेलनांतील अनास्था आणि कार्यक्रमांतील गोघळ याची पुनरावृत्ति होऊं नये याची क्लबच्या कार्यकर्त्यांनीं काळजीपूर्वक दक्षता घेतली होती आणि त्याच्या परिश्रमामुळे संमेलनातील सर्व कार्यक्रमांची योजना अत्यंत सुव्यवस्थितपणें पार पडली.

संमेलनाच्या व्यासपीठावर मराठी रंगभूमीचे जनक विष्णुदाम भावे, नाट्यसंमेलनाचे जनक अनंत वामन बखे आणि नाट्यकलेला वाहिलेल्या पहिल्या नियतकालिकाचे संपादक, वडोद्याचे शंकर भोरो रानडे यांची छायाचित्रे लावली होती.

विविध नस्यातर्फे अध्यक्षाचा सत्कार करण्यात आल्यावर गदेशवाचन व चिटणीस श्री. वाटवे यांचे अहवालवाचन हे कार्यक्रम झाले

अध्यक्षानी आपल्या भाषणाच्या प्रारंभी, मराठी रंगभूमी आणि बडोदें शहर याचा पूर्वापार शृणानुबध ज्याच्या कलाप्रेमामुळे व कलागुणामुळे अविस्मरणीय ठरला त्या श्रीमंत सयाजीराव महाराज, भाऊराव कोल्हटकर, भास्करबुवा बखले, हिराबाई बडोदेकर इ बडोदाच्या आणि त्याच्या परिसरातील व्यक्तींचा गौरवपर उल्लेख केला. १९४३ नंतर आस्तेआस्ते पण निश्चितपणे सचेतन होऊ लागलेल्या मराठी रंगभूमीच्या नव्या अवतारा-सबधी श्री देसाई म्हणाले—

नाट्योत्सवाचे कार्य

“बोलपटाच्या यात्रिव् करमणुकीतली नवी नवलाई नवून रंगभूमीवरील जिवंत करमणुकीबद्दे बहुजनसमाज पुनः आवर्षिला गेला हे या बदलाचे पहिले महत्त्वाचे कारण समजले पाहिजे नाटक आणि बोलपट यांच्यातील फरक आमच्या दिग्दर्शकांना समजून, रंगभूमीवर चित्रभूमीची नुसती नक्कल करण्याचा नाद से जितक्या लवकर तोडून देतील तितक्या लवकर मराठी रंगभूमीला उत्कर्षाचे पुढील टप्पे गाठता येतील ..१९४३ मधील सांगलीच्या व १९४४ मधील डॉ. भालेरावाच्या नेतृत्वाखालील मुंबईच्या टोलेजग स्वहंपातील नाट्योत्सवामुळे मराठी रंगभूमीवरील नटाच्या मनात नवा आत्मविश्वास आणि नवी धमक निर्माण झाली

आपल्या भूमिका बसवाव्या, आणि अशा भूमिका बसवलेल्या नटनंचागींच ठेकेदारांनी करार करावे, प्रत्येक नाटकासाठी दिग्दर्शकाची योजना करावी अशी वाही पय्ये आतां तरी उभयपक्षां पाठतां येण्यासारखी आहेत... ठेकेदारी पद्धतीच्या नाटकांत निस्त आणि संपवृत्ति ही नसली तरी नाट्यसंस्थांच्या अभावी ज्या वेळी आमचे नट किंकर्तव्यमूढ झाले होते, त्या वेळी त्यांना एकत्र आणून नाटके करण्याच्या ठेकेदारी उपक्रमामुळे व्यावसायिक रंगभूमि जिवंत राहिली ही वस्तुस्थिति मान्य केलीच पाहिजे.

प्रेक्षकांना आनंद देते ते नाटक !

नाटक हे दृश्यवाच्य असल्याने नाटकाचे अस्तित्व प्रेक्षकांशिवाय विफलच समजले पाहिजे याचा अर्थच असा की प्रेक्षकांना सतुष्ट करून त्यांना बारबार आपल्याकडे खेचून आणण्याचे सामर्थ्य नाटकात असले पाहिजे. केवळ वाचण्यासाठी लिहिलेल्या नाटकाचा वदाचित् साहित्यपरिपदेने सत्कार वेला तरी नाट्यपरिपदेला त्याचा विचार करता येणार नाही नाटकाच्या प्रयोगाने प्रेक्षकांना आनंद दिला पाहिजे या सत्त्वाकडे डोळेझाव केल्यामुळे नवीनतेचे अनेक प्रयोग अपयशस्वी झाले आहेत असे दिसून येईल प्रेक्षकाकडे दुर्लक्ष करून लिहिलेली नाटके केवळ नवीनतेच्या नावाने बंधीही यशस्वी होऊ शकत नाहीत हा अनुभव गेली ३७ वर्षे मराठी रंगभूमीला आलेला आहे. नाटकाचा प्रेक्षकावर असा परिणाम व्हावा, की त्याच्या स्मृतीनेमुढा त्याला कित्येक दिवस मुग्न वाटावे...होरी कलावताच्या प्रायोगिक रंगभूमीवरील कोणत्याहि नाटकाचे यशापयश ठरवताना 'या प्रयोगाने प्रेक्षक सतुष्ट होऊन तो बारबार करून दाखवितो येईल काय' या प्रश्नाचा अवश्य विचार झाला पाहिजे ..प्रेक्षकांना आनंद देण्याची पात्रता हीच चांगल्या नाटकाची शक्ति हे जसे जुन्या रंगभूमीन ओळखले होते तसे नव्या रंगभूमीने ओळखले, तरच नवीनतेच्या तरगाकडे आज जे उपहासाने पहात असतील ते प्रेक्षकांना आनंद देणाऱ्या छान्याखून्या नवीनतेच्या भजनी लागलेले उद्या दिसतील मराठी रंगभूमीभोवती पुन गोळा झालेल्या गर्दीची पागापाग होऊ नये यासाठी त्या गर्दीच्या सोज्वळ आणि सदाभिरुचिसंपन्न रजनाकडे अधिक जागरूकतेने लक्ष दिले पाहिजे "

आपल्या भाषणाच्या शेवटी वदिस्त नाट्यगृहाची आवश्यकता सांगून मराठी जनतेची आणि मराठी भाषेची परोपरीने सेवा करणाऱ्या रंगभूमीकडे संयुक्त महाराष्ट्राचे सरकार वदापि दुर्लक्ष करणार नाही, इतकंच नव्ह, तर या गळमणालात, ती मागल ती मदत तिला मिळाल, असा विश्वास श्री देसाई यांनी प्रगट केला सर्व कलावतानी व विचारवतानीहि मराठी नाट्यपरिपदेचे हात यळवट केले तरच परिपदेच महाराष्ट्राच्या 'नाटक अकादमीत' रूपांतर करण्याचे ध्येय कालांतराने सफल हाईल असे सांगून अध्यक्षांनी आपले भाषण संपविले

परिमवाद

या सभ्यनात 'व्यवसाय म्हणून मराठी रंगभूमीला स्थैर्य कस देता येईल ?' या विषयावर परिमवाद झाला. या परिमवादात श्री बाबुराव नार्वे, श्री. द. रा. गोमकाळ, श्री. पाजणकर, श्री. बाबुराव पेंढारकर, श्री. मो. द. ब्रह्मे व श्री. आपटे यांनी भाग घेतला.

श्री. नार्वे म्हणाला की हा पदा भरपूर फायदा करून देणारा नव्हे हें गृहीत धरून नाट्यव्यवसायाची उभारणी केली पाहिजे. श्री. पाजणकर यांनी सहवार्गी पद्धतीचा पुरस्कार केला, तर व्यावसायिकांसाठी जागोजाग लागणारे नाट्यगृह उभारण्यावर श्री. पेंढारकरांनी भर दिला. श्री. आपटे यांनी धर्देवाईचे नाट्यप्रयोगांमधील कलात्मकदृष्ट्या आढळून येणाऱ्या विसंगतीचा उल्लेख केला.

संमेलनातील ठराव

प्रारंभी दिवागत नाट्यमेववाबद्दल दुसऱ्या व्याख्यान करणारा ठराव मजूर करण्यात आला. त्या वेळीं कै. पादवनाथ आळनेकर व कै. चिंतामणराव कोल्हटकर यांना अनुक्रमे श्री. प्रभाकर गुप्ते व श्री. पु. ल. दगपाड यांनी शब्दांजलि वाहिली.

यदिस्त नाट्यगृह बांधताना सरकारने नाट्यपरिपदेच्या तज्ञ समितीचा सल्ला घ्यावा. पुढल्या नाट्यस्पर्धा परिपदेच्या हाती सापविष्यात याव्यात, इतर स्पर्धाप्रमाण नाटकाची हस्तलिखितहि स्पर्धेसाठी स्वाकारणी जावीत. इ. सूचना सरकारला ठरावरूपाने करण्यात आल्या. करमणूक कर-माफीचा फायदा प्रदायानाहि मिळवा व विद्यापीठांनी नाट्यनिक्षेपाचे विभाग सुरू करावेत अशी आवाहन करण्यात आला. नाट्यसंमेलनांना रेल्वेगवळत मिळावी अशी विनंती रेल्वेवार्डाला करण्यात आली.

नाट्यपरिपदेला उद्गून तिच्या मागील कार्यासंबंधी पुढील ठराव संमत करण्यात आला — मराठी रंगभूमीला मागद्वारे करण्यासाठी रंगभूमीविषया आस्था असणाऱ्या समाजजनांच्या आणि विचारवंतांची परिपदे कोटवावी, मराठी समाजजीवन आणि रंगभूमी यांच्या संबंधाची पाहणी करून त्यावर श्रेय लिहिण्यासाठी अभ्यासकांची नेमणूक करावी, सहाय्यी पायावर व्याव

सायिन नाट्यसंस्था उभारण्याच्या संकल्पनेचा विचार करावा, ठेकेदारी नाट्यप्रयोग सुधारण्याच्या दृष्टीने ठेकेदाराबरोबर विचारविनिमय करावा, नाट्यसेवकांची छायाचित्रणे, ध्वनिमुद्रणे, नाटकाची हस्तलिखिते, नाट्य-विषयक साहित्य, नाट्यसंमेलनाची अध्यधीन भाषणे इ. साहित्य संग्रहित करावे, शालेय विद्यार्थ्यांसाठी योग्य आणि प्रयोगक्षम नाटकाची मूचि करावी, आपद्ग्रस्त नाट्यकलावतासाठी स्थायी स्वप्नाचा निधि सुरू करावा इ. इ.

नेहमीप्रमाणे सयुक्त महाराष्ट्राचा ठरावहि मजूर करण्यात आला

पुढील संमेलनासाठी नागपूर, मुंबई, दिल्ली येथून निमंत्रणे आलेली हानी त्यापैकी, परिपदेच्या दिल्ली शाखेच्या प्रतिनिधींनी, महाराष्ट्र राज्य शासनानंतरचे पहिले संमेलन दिलीत झाले पाहिजे असे भावनात्मक आवाहन केल्यामुळे दिल्लीचे आमंत्रण स्वीकारण्यात आले श्री पु ल देशपांडे यांनी याबद्दल आभार मानून संमेलनाविषयी प्रतिनिधीपटून सूचना मागवल्या.

प्रकाशन — श्री पाजणकर यांनी लिहिलेल्या 'खाडिलवराचे नाट्यगुण या निबंधाचे अध्यक्षताच्या हस्ते प्रकाशन झाले तसेच अध्यक्ष श्री दैसाई यांचा 'रागरंग' हा ग्रंथहि प्रकाशित करण्यात आला

क्रमणूक

संमेलनाच्या पहिल्या दिवशी बडोद्याच्या स्थानिक कलावतानी 'सुंदर मी होणार' हा नाट्यप्रयोग करून दाखविला

या संमेलनात मनोरंजनासाठी दोन अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यक्रम सादर करण्यात आले ते म्हणजे नाट्य शिक्षणाची प्रात्यक्षिके व गडवरी-दर्शन हे होत श्री प्रभाकर गुप्ते यांच्या नेतृत्वाखाली चालू असलेल्या पुणे येथील महाराष्ट्र नाट्य विद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी आपल्या शिक्षणाचे काही नमुने संमेलनात सादर केले यात अभिनयाच्या विविध पैलूंचा समावेश होता वाणीला लवचिकपणा याचा, दमसास वाढावी म्हणून विद्यार्थ्यांनी निरनिराळी स्तोत्रे, स्वराचे चढउतार घेत, वेग बमीजास्त करीत आणि वेगवेगळ्या भावनाची द्रव्य देत म्हणून दाखविली त्यानंतर कशाचीहि मदत न घेता केवळ शरिराच्या हालचाली आणि मुद्राभिनय यांच्या साहाय्याने काही प्रसंग हुबेहुब समोर उभे वले या विद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणक्रमाची

कल्पना याची म्हणून थो. गुप्ते यांनी अभिनयसाधनेविषयीचे विविध प्रकारचे तक्ते, आवृत्त्या व छायाचित्रे यांचे एक छोटेसे प्रदर्शनच संमेलनात मांडले होते.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी आपल्या पत्नी सौ. मुनीता देशपांडे व पार्टील पति-पत्नी यांचे सहकार्य घेऊन कॅ. राम गणेश गडकरी यांच्या नाट्यमूर्तीतील कांही चिरपरिचित असे संवाद व प्रसंग एका विंगिट मूत्रात गुफून त्यावर आधारित 'गडकरी-दर्शन' हा अभिनव कार्यक्रम अत्यंत यशस्वीपणे सादर केला.

कडून कोणत्याही प्रकारचे माहात्म्य न मिळाल्याने ही मर्यादित योजना निष्फळ ठरली

विद्यापीठ व नाट्य शिक्षण

महाराष्ट्रातील मुंबई, मराठवाडा, नागपूर व पुणे या विद्यापीठांना नाट्य-शिक्षणाचा अभ्यास सुरू व्हावा असा एक ठराव ब्रिटीश-समेलनात मजूर झाला होता. या ठरावाची कार्यवाही करण्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठासाठी एक असा चार समित्यांची नियुक्ति करण्यात येऊन त्यांनी बरील विद्या-पीठाबरोबर चर्चा करावी असे ठरविण्यात आले.

प्रयोगक्षम नाट्यवाङ्मयाची सूचि

दिल्ली येथील भारतीय नाट्यमंडळाने मराठी भाषेतील प्रयोगक्षम असा नाटकांची सूची तयार करण्याचे काम मराठी नाट्यपरिपदेवडे सापविलेले आहे. त्यासाठी परिपदेने एक समिति नियुक्त करून डॉ. मु. श्री. कानडे यांची या समितीचे नियंत्रक म्हणून नेमणूक केली. डॉ. कानडे यांनी आता-पावेता मुमारे ४५० प्रयोगक्षम असा नाटकांची वर्णनात्मक सूचि तयार केली. अमून नेमेलनाध्यक्ष श्री. व. शा. दसाई यांनी या सूचीला पुरस्कार लिहिला आहे. ही सूचि लवकरच पूर्ण करून भारतीय नाट्यसंघाच्या स्वाधीन केली जाणार आहे.

परिपदेची प्रकाशने

(१) श्री. बापूराव नाईक, श्री. व. शा. दसाई व श्री. के. नारायण काळे यांनी लिहिलेला 'Story of Marathi Drama' हा ग्रंथ मुंबईच्या 'पाँप्युलर प्रकाशन'च्या तर्फे आगामी दिल्ली समेलनात प्रकाशित केला जाणार आहे.

(२) डॉ. न. ज. बरवे व डॉ. मु. श्री. कानडे यांनी लिहिलेला 'मराठी नाट्य परिपद इतिहास व कार्य' हा ग्रंथ पुण्याचे श्री. अ. ह. लिमये यांच्या 'व्हीनिस बुक स्टॉल' तर्फे दिल्ली समेलनातच प्रसिद्ध होणार आहे.

(३) मराठी व्यावसायिक व हौशी नाट्यसंस्थांची सूचि तयार करण्याचे कार्य परिपदेने हाती घेतले असून सर्व नाट्यसंस्थांकडून जरूर ती माहिती जमा झाल्याबरोबर ती परिपदेतर्फे प्रकाशित केली जाईल.

नाट्य-परिपद : इतिहास व कार्य

विहंगमावलोकन

मध्यपत्री सत्येवी नामातरे

नाट्यसमलन या सत्येचे कल्पक व सस्यापक था अनत वामन वरव यांना नाट्यमलन भरविण्याची कल्पना प्रथमन आपल्या नाट्यकन या पाक्षिपात भाडली त्या वेळा त्याला महाराष्ट्र नाट्य मण्डलाचे समलन अस नाव दिलेल होत तयापि ममेलनाचा मूत्र हलविणाऱ्या मध्यवर्ती मस्यला 'भरत नाट्य समाज' ह नाव मुचविण्याच श्रय पहिल्या समकनाचे अध्यक्ष श्री दादामाह्म आपडे याच्याकड जात पहिल्या दान वपान मेलनाच्या कावाला वेवळ वापिच सोहळ्याच स्वल्प हान परतु नाट्यकलाविषयक वायीमाठा सतत प्रयत्नाची आवश्यकता असल्यान त्यासाठी घटनावद्ध आग स्थायी मस्यची स्थापना होण हे अगऱ्याच हात ह काय वै ह प्र वाडित कर याच्या अयक्षतेखाता भरलेल्या तिसऱ्या नाट्यममेलनान वरण्यात आल मान १ वेळी कै खापडयांना मुचविल्ल्या भरत नावाएवजा भारत नाट्य समाज असे नाव सस्यन धारण केत हा वल्ल कोणाच्या सूचननुसार करण्यात आग त्याचा खुद्रमा मिळू गवला नाही

भारत नाट्य समाज ह नाव कायम होऊन पुढीक समलन या मस्यच्या मागदगनाखाली नियमितपण भरण्याम सुरवात जागी हा सब समेलन भारत नाट्य समाजाचा समन था शापकानच साजरा चाली

१९ व्या नाट्यसंमेलनानंतर १९२३ मध्ये या मध्येचे आधारस्तंभ श्री अ. वा. वरवे व त्यांचे सहकारी श्री. सी. मा. जोशी हे दोघेहि दिवंगत झाले आणि थोड्याच कालावधीत 'भारत नाट्य गमाज' हि नामनेप झाला. समाजाच्या सर्व कागदपत्रांचीहि वाताहत होऊन केवळ नाव मात्र शिल्लक राहिले तथापि समेलन भरविण्याचे कार्य काही उल्हाही व थोड्याळू नाट्यप्रेमी व्यक्तींच्या आधाराने चालूच राहिले. यापुढील २० ते २९ पर्यंतची समेलने १९२८ ते १९३८ या काळात भरली, ती 'भारत नाट्य समेलने' या नावानेच परंतु त्याच्या पाठीमागे उभा असणारा 'भारत नाट्य-गमाज' १९२३ नंतर पुन्हा पुनरुज्जीवित होऊ शकला नाही.

‘महाराष्ट्र नाट्य-समेलन’ सारथेची निर्मिती

या काळातील समेलनानून एखाद्या स्थायी मध्येच्या आनंदयुक्ततेसवधी अधूनमधून चर्चा झाली, परंतु तीनून निष्पन्न काहीहि झाले नाही श्री मामा वरेरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या २९ व्या नाट्यसंमेलनाने एक समिति नियुक्त करण्यात येऊन तीन समेलनाच्या कार्याची कार्यवाही करण्यासाठी घटना तयार करावी असा ठराव करण्यात आला या समितीची घटना ३० व्या नागपूरसंमेलनात (१९३९) मजूर झाली त्या घटनेनुसार मध्यवर्ती व स्थायी स्वरूपाच्या या मध्येचे नाव 'महाराष्ट्र नाट्य-समेलन' असे

‘भरताचे अनुयायी’ म्हणजे नट व रंगभूमीचे इतर अनुयायी’ असा आहे वी बरेच याची कल्पना नुसती महाराष्ट्र किंवा हिंदुस्थानापुरताच मर्यादित नमून विश्वव्यापी होती. इनक्या माठ्या ममदिपर्यंत आम्ही आपल्या कायाची मजठ आजच ठवटली नाही आम्ही आपल्याच महाराष्ट्रापुरत मर्यादित करून घेत आहोत हे एवढे नाय यगस्वी झाल्यास पुढे आम्हाला ‘भारत’ म्हि नाव धारण करता येईल.’

‘महाराष्ट्र नाट्य समलन’ या नावाची कल्पना यापूर्वीहि उदभूत झाली होती अम दिसत श्री बालपधव याच्या अध्यक्षताखाली भरलेल्या २४ व्या नाट्यममलनाचे प्रकटन करताना त्या वेळच्या चिटणासानी ‘यदाच महाराष्ट्र नाट्य समेलन’ असाच ममलनाचा उल्ख केला होता

या नावातवधीचा दुसरा आक्षेप असा होता — यथून पुढे ‘भारत नाट्य समलन’ या नावाएवजी ‘महाराष्ट्र नाट्य समलन’ असा नाव धारण केले तर १० व भा ना स य १३ महाराष्ट्र ना स अशी दुहेरी नामावलि पत्करावी लागठ त्याला पुढीलप्रमाणे उत्तर देण्यात आठ — ‘अशा दुहेरी नामावलाचे काही विशेष प्रयाजन आहे अम वाटत नाही वारण आजवर नाट्यसमलन झाली त्याच कायक्षेत्र महाराष्ट्राबाहेर नेत्रेच नाही व यापुढील कायमत्र महाराष्ट्रापुरतच मर्यादित राहणार आहे किंवाय महाराष्ट्र नाट्यममलनाचे पहिले अधिवेशन अस म्हटल्यान पूर्वीच्या नाट्यममलनाची परंपरा नावारल्यासारखे होत ती आम्हास नाकारावयाचा नाही समलनाचा परंपरा तोच कायहितूच, फक्त नावातच अशत बदल आहे

हा युक्तिवाद सर्वांना माय होऊन मध्यवर्ती सभ्यच ‘महाराष्ट्र नाट्य समलन’ ह नाव कायम होऊन तन्नुसार पुढे १९५४ पर्यंतचा समलन भरली मराठी नाट्य समेलन (१९५४)

१९५४ मध्ये पुण्याला ३७ व महाराष्ट्र नाट्यममलन भरत या अधि वगनात दूरच्या महाराष्ट्र गान्धिममच्या प्रतिनिधाना एका ठरावान्वये अशा विता वग वी महाराष्ट्राबाह्यत भारताय प्रदेशात ज मराठी भाषिक

१. ६ व्या नाट्यममलनाचे अध्यक्ष श्री जानू शर्मा॥ २. या ठरावाची अतिम परिमाण ‘भारतीय नाट्य सनात’ रवापर्ये अम अध्यक्षीय भारताय म्हा म्हात शर्त

विसुरलेले आहेत त्यानाहि मराठी रंगभूमिविषयक कार्यात आपलेपणाने भाग घेता यावा म्हणून समेलनाला महाराष्ट्र नाट्यनमेलनाऐवजी मराठी नाट्य-समेलन असे नाव द्यावे या ठरावानन्वयी विचार हांडून पुढे सोलापूर येथे भरलेल्या ३९ व्या समेलनापासून मध्यवर्ती सस्येच्या धनीने भरविण्यात येणाऱ्या नाट्यसमेलनाना 'मराठी नाट्य समेलन' असे सवावण्यात घेऊ लागले.

मराठी नाट्य परिषद (१९५६)

पुणे येथे झालेला बदल एक वर्षापुरताच टिकला या समेलनात पूर्वीच्या 'महाराष्ट्र नाट्य समेलन' म्हणून तयार झालेल्या मध्यवर्ती सस्येच्या घटनेत आमूलाग्र बदल करण्यात आला या घटनेनुसार नाट्यनमेलनाची मूर्त हालविणाऱ्या, त्यातील ठरावाची अमलबजावणी करणाऱ्या मध्यवर्ती सस्येचे नाव 'मराठी नाट्य-परिषद' असे निश्चित करण्यात आले तेव्हापासून (१९५६) याच नावाने मराठी रंगभूमिविषयक सर्व प्रकारच्या कार्याचे आयोजन करण्यात येत आहे

घटना-सिद्धि

तिसऱ्या समेलनातील पहिली घटना

समेलन भरण्यास प्रारंभ झाल्यानंतर यादघाज दिवसात या कार्याला एखाद्या नियमबद्ध कार्यपद्धतीची आवश्यकता भासू लागली पहिल्या समेलनाचे अध्यक्ष कै. सापडें यांनी आपल्या भाषणात, नाट्यक्षेत्रातील सर्वांच्या सामान्य हिताचे एक कार्य म्हणजे समेलन असे सांगून "त्यास नामरूप हद्दि पाहिजे... त लवकरच प्रसिद्ध करण्यात येईल" अशी आशा व्यक्त केली होती दुसऱ्या समेलनात याविषयी काही हालचाल झाली नाही परंतु कै. खाडिलकरांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या तिसऱ्या समेलनात समेलनसंस्थेला एक घटनाबद्ध स्वरूप देण्यात आले या घटनेत सस्येचा सभासद व व्यक्ति सभासद असे प्रारंभापासून दोन वर्ग ठरविले जाऊन ७ सदस्यांचे कार्यकारी (नियामक) मंडळ असावे असे ठरविण्यात आले सस्येच्या घटनेत नाट्य-विषयक सगळ्यांचा उल्लेख करण्यात आलेला असून त्याची व्यवस्था पाहणाऱ्या सदस्याला नियामक मंडळाचाहि सदस्य करून घेण्यात आले.

ही घटना तयार झाली तरी त्याप्रमाणे संपूर्ण नियामक मंडळाची निवड

झालेली मध्यच्या वागदपनात आढळली नाही. फात मुख्य चिन्नीम व दुय्यम विंचा मदत चिन्नीम यांच्या त्रैमणुकीच, राजीनाम्याच, फरनिवडणुकीच उल्लेख मिळताना.

तिगऱ्या समलनातील घटनांच पुढे अनन्य वर्षे चालू राहिली. तथापि या घटनमर्या काही जाणयांच्या मनात रावा निमाणे पायागारया वाटून सहाऱ्या समलनाच अध्यक्षा या भानू यानी आपऱ्या भाषणात 'समलन भरविताना ज्या अडचणी येतान त्या दूर करण्यासाठी समलनाची घटना ठरली पाहिजे असे उद्गार वाढून आढळून येतात या उद्गाराचा निश्चित अर्थ याच घटना बदलली पाहिजे असा विचार अध्यक्षांच्या मनात होता. विंचा याच याचा खुगमा सापडत नाही. पुढे मात्र घटनमर्या काही विचार विनिमय झालेला दिसत नाही.

१७ व्या संमेलनाची समिति

१९२१ मध्ये के. य. ग. टिपणीस यांच्या अध्यक्षतेवागी भरल्या पुणे येथील समलनात एव घटनादुरुस्तीचा ठराव मजूर करण्यात आला त्या ठरावान्वये घटनमर्या यांना नुसार करवदल करण्यासाठी १७ सदस्यहून्याची एक समिति नियुक्त करण्यात आली. समिताच अध्यक्षपद बाळकर्वे निंबारामपंत परानपे यांना देण्यात आले व समितीमध्ये न. चिं. बळकर खाडिंकर वरवर टिपणीस इ. प्रमुख नाटककार चालंगधव पेंडारकर केदारव भोमर चिंतामणराव काल्हेकर इ. प्रमुख नट वरवे, फाटव प्रमोदी समलनाच चिंटीस यांचा समावेश करण्यात आला. एवढा प्रातिनिधिक समिति रंगभूमीच्या इतिहासात क्वचितच नमली गेली असेल परंतु समितीतील नाव मोठी असली तरी तिने काही काळ चालू नसून १८ व्या संमेलनात श्री दास गायले राण इ. ६ जणांची पुढा एक समिति नमण्यात आली. मध्यवर्ती सरथेची दुर्दशा.

या ६ सदस्यांच्या समितीकडूनही काही घटनादुरुस्ती होऊ शकली नाही. याच मुमारास समलनाच मुख्य चिंटीस श्री. व. वा. वरवे हे मृत्यु पावले आणि त्यांच्या पाठोपाठ त्यांना स्थापिलेला भारत नाट्य ममाजहि अस्तंगत झाला. समलनाच्या दप्तराची हालवाहाल होऊन तहि नष्ट झाले. या वरवे

यानी जमविलेला चित्रसंग्रह, नाट्यविषयक वृत्तपत्राची कायदे आणि समाजाची इतर बाही मालमत्ता वाळाच्या पोटात गडप झाली. भारत नाट्यसमाजाचे पक्कत नाव तेवढे गिल्लन राहिले. १९२४ ते ३८ पर्यंत जी समलन भरली, त्यातून समाजाची पुन्हा स्थापना करण्याचे विचार 'अधूनमधून डोकावले, तथापि प्रत्यक्ष फळप्राप्ति काहीहि होऊ शकली नाही.

पुन्हा चालना

२६ व्या ममेलनात (१९३३), नाटकमंडळ्या, नट नाटककार याचे १० प्रतिनिधि व ५ बजनदार नाट्यप्रेमी अशा १५ जणांचे मध्यवर्ति मंडळ स्थापण्यात यावे व काँग्रेसच्या कार्यकारिणीप्रमाणे (Working Committee) त्याचे कामकाज चालावे असा ठराव पुन मजूर झाला, आणि पुढे तो नेहमीप्रमाणे दफ्तरी दाखल झाला. १९३८ मध्ये मात्र या समाजाच्या पुनर-ज्जीवनास खरीलुगी चालना मिळाली. या समेलनान श्री मामा वरेरवर, रा सा र लु. जोशी, श्रीमती शबुतला पराजपे व प्रा द वा. पोतदार यांची समिती नेमून तिने समेलनाच्या मध्यवर्ति सस्थेची घटना तयार करावी असा आदेश दिला श्री दा व तळेवर हे या समितीचे निमंत्रक हाते समितीने समेलनाच्या आदेशानुसार समेलनाच्या कार्याची अमलबजावणी करणाऱ्या मध्यवर्ति सस्थेच्या घटनेचा आधारदा तयार केला व तो श्री तळेवर यानी पुढल्या नागपूर (१९३५) समेलनात सादर केला.

तपशील ठरविणे, नाट्याला उध्दतिवारक अशा योजना आणणे, ठरावाची अमलबजावणी करणे ही चार्ये मुरु झाली

नाशिक येथील (१९४०) संमेलनात या अस्थायी समितीचे विमर्जन होऊन नवीन घटननुसार नवे कार्यकारी मंडळ अस्तित्वात आले. महाराष्ट्र नाट्य समलनाची पुढील वाटचाल या घटनेनुसार चालू झाली वगैरे घटना

या घटनेत सभासदांच्या सूचननुसार काही दुरुस्त्या करण्यासही मुवई समलनात एव ठराव झाला. हें घटनादुरुस्तीचे काम नगर येथील ३५ व्या अधिवेदनापर्यंत (१९४६) रेंगाळलें होत त त्पाटिकाणी एवदाचे पुरे होऊन समलनसत्येला अधिक व्यापक व प्रातिनिधिक स्वरूप प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने काही फेरबदल सुचविण्यात आले व ते अधिवेदनात मजूरहि आले या घटनेनंतर महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वातावरण (पुढील काही काळ) अत्यंत अस्विर आणि शत्रुव्य झाल्यामुळे ही माय घटना अमलात येणे मुक्किलीच आहे अस कार्यकर्त्यांच्या अनुभवाला यऊन प्राप्त परिस्थितीत कार्यान्वित करता येईल अशी घटना करण्यासाठी प्रथम श्री चिंतामणराव कोल्हटकर, नानासाहेब गोखले व प्रा. भूपटकर यांची व नंतर पुढा पुढ येथील संमेलनात श्री वे ना काळे यांच्या नेतृत्वाने दूसरी समिती नमण्यात

विरवोळ स्वरूपाचे होते वेळगावला मिद्ध झालेली ही घटनाच आता निदान पुढील वाही वर्षे तरी परिपदेच्या सर्व कार्यांचे नियंत्रण वरील असे वाटते समेलनाची वाटचाल : रथल व काल

आतापर्यंत ४२ नाट्यसमेलने झाली त्यापैकी हैदराबाद आणि वडोदे ही दोनच समेलन सलग मराठी भाषिक मुलूखावाहेर झाली वाकी सर्व आजच्या सयुक्त महाराष्ट्रात साजरी झाली (वेळगाव आज सयुक्त महाराष्ट्रात नसले तरी त त्यापैकीच आहे ह गृहीत धरून वेळगावचा समावेश या वर्गातच केला आहे)

पहिले संमेलन मुंबईला भरले असले तरी दोन वर्षांचे समेलनसंस्थेची वचेरी पुण्याला आली आणि समेलनाची ती वेद वचेरीच झाली जस म्हणा-
वयास हरकत नाही किंहुना समेलनाचा वापिक साहळा हा कायमचा पुणे येथेच भरवावा अशी एव विचारसरणी होनी प्रा भानू यानी ६ व्या समेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात असा उल्लेख केला आहे की, "५ व्या समेलनात, पुणे हच समेलनाचे कायमचे वसतिस्थान असावे असे ठरले आहे" परंतु पुढील म्हणजे ६ वे व ७ वे ही समेलन पुणे येथे न भरता अनुक्रमे मुंबई व अमरावती येथे झाली मराठी रंगभूमिविषयक कार्याचा प्रसार सर्वत्र व्हावा असा हेतु समेलनाचे चिटणीस अ या वरवे याचा असत्यात त्यानी समेलन इतरत्र वरविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्या वाळच्या श्री स वा मुजुमदार प्रभुति वाही मडळीच्या मनानून पुणे येथेच नेहमी समेलन भरवावे असे होते श्री वरवे याच्या मुलुखगिरीसवधी टीका करून पुण्याचे महत्त्व पटविताना श्री मुजुमदार यानी पुढील उद्गार वाढलेले आहेत "समेलनाचे कार्य उत्तम रीतीत पार पाडण्याला पुणे हेच स्थळ योग्य आहे या ठिकाणी पुण्याच्या विद्वानाची सहानुभूति मिळतेच, शिवाय म महिन्याच्या विद्यातिररिता येणाऱ्या वाहेरगावच्या विद्वानाचीहि सहानुभूति गपादन करिता येते या गोष्टीची गानी समेलनाचे सेक्रेटरी श्री वरवे याची झाली असल अस वाटत "

या विचारसरणीचाच प्रभाव पडला म्हणून म्हणा शिवा अय सयुक्तीव कारणांमुळे म्हणा, समेलनाच्या इतिहासात पुण्याला अद्वितीय महत्त्व प्राप्त

शाल एकूण ४२ समलनापैकी १८ संमेलन एकट्या पुण्यनगरीत माजरी जागी विवहना २९ व्या समलनापर्यंत पुण्याचे स्या अवधिंत होत नंतर मात्र समेलनाची घोडदौड सव महाराष्ट्रभर सुद्ध झाली तरीहि साहित्य समेलना-प्रमाणें नाट्यसमेलनान अखिल महाराष्ट्रभरहि सचार वलेला नाही, मग वृहन्महाराष्ट्रातील सचार तर दूरच

ह समजून मराठी रसिकाच असल तरी त्याचा वायविस्तार प्रामुख्याने मुंबई राज्यातील मराठी मुमुखातच झाला एकदा नागपूर व एकदा अमरावती एवढे दोन अपवाद साडले तर विद्भ भागात समेलनाचा प्रवन् झाला नाही आणि मराठवाड्याची तर त्यान अद्यापि भीमाहि ओलाडलेली नाही

कालाच्या दृष्टीने विचार कला तर १९०५ पासून १९२० पर्यंत ची २० समलन मध्यतरी अजिबात खड न पडता भरली त्यानंतर पुढची ३५ पर्यंतचा समलने मध्ये एखाद्या वर्षाच्या अनराने भरली पुढ मात्र ३ वर्षांच्या अंतरानें कोल्हापूरला ३६ व समेलन भरले तेथील सरयानचा हवा समलनाला चागली मानवत्यामुळें त्यान तेथें जो मुक्काम कला तो हालण्यासाठी ५ वर्षांचा दीप अवधि लागला

इतरांना संधि मिळावी म्हणून चिटणीसपदाचा राजीनामा दिला, त्याच्या जागी श्री बरवे याची मुख्य चिटणीस म्हणून निवड होऊन स्वदेशहितचिंतक ना म तोल श्री गोविंदराव होनप या पदवीधर गृहस्थानी वर्षभर सह-चिटणीसाचे काम केले. १९०८ ते १९१७ पर्यंत श्री बरवे यांना पुण्यातील सोशल क्लबचे उत्साही चिटणीस श्री दत्तात्रय आत्माराम फाटक यांनी समेलनाचे सहचिटणीस म्हणून साथ दिली तथापि समेलनविषयक बहुतेक कार्यांचा बोजा श्री बरवे यांच्याच सिरावर होता

श्री बरवे व किलॉस्वर मडळीचे व 'रंगभूमि' मासिकाचे मालक श्री. मुजुमदार यांच्यात समेलनाच्या कार्यपद्धतीविषयी अनंक मतभेद उत्पन्न झाल्याचे 'रंगभूमि' मधील लेखावरून दिसून येत श्री बरवे यांचे कार्य व विचार या दोहोंवर श्री बरवे यांच्या कार्याची थोरवी व त्यामाठी ते करीत असलेले अविरत परिश्रम याची श्री मुजुमदार यांना पूर्णपणे जाणीव होती. ८ व्या समेलनाचा यत्नात देताना त्यांनी श्री बरवे यांच्याविषयी अस उद्गार पाडले की, "—त्यांनी नाट्यकलेच्या सेवेवरिता आपल्यास वाहून घेतले आहे व ती सेवा आजपर्यंत निरपेक्ष युद्धाने करीत आले आहेत हे सर्वांस महसूर आहे " पुढे १० व्या समेलनाच्या अहवालातहि ते म्हणतात, " भारत नाट्य समाजाच्या व्यवस्थेसंदर्भा बरवे यांचेकडे बाही दोष असतील, परंतु त्यांच्या चिकाटीनेच हा भा ना समाज काही अशी जिवंत राहिला आहे ही गोष्ट बवूळ केली पाहिजे. " श्री मुजुमदार यांच्यासारख्या श्री बरवे यांच्या टीकाकाराचे हे उद्गार पाहिल्यानंतर त्यांना वेगळ्या शिफारसपत्राची जरूरी आहे असे वाटत नाही.

१९१९ पासून प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे श्री बरवे यांनी समेलनकार्याची जबाबदारी श्री सीताराम भास्कर जाशी यांच्यावर सोपविली श्री जोशी हे मुख्य चिटणीस व श्री फाटक हे दुय्यम चिटणीस म्हणून काम पाहू लागले पुढील वर्षी (१९२०) श्री फाटक यांनीहि राजीनामा दिल्यामुळे महाराष्ट्र-नाटक मंडळीतील एक नट श्री गणेश कृष्ण बोडस याची सहचिटणीस म्हणून नेमणूक झाली श्री. बरवे यांच्या सत्त्यान या दोघानी १९२३ पर्यंतची समेलन पार पाडली श्री बरवे खबीरपणें उभे होते तोवर समेलनात विविध उपक्रम होत असत व नाटक मंडळ्याच्या अडचणी भा. ना समाजाच्या

सटपटीने पुढेहि धमाला लावण्याचा प्रयत्न होई ते आजारी पडल्यानंतर
केवळ समेलन भरवणें हेंच समाजाचे एकमेव कार्य उरलं. १९२३ मध्ये श्री
जोशी व बरवे या दोघावरहि मृत्यूचा घाला पडला आणि त्याबरोबरच
भारत नाट्य समाजाचाहि आधार निगटल्यामुळे तो जमीनदोस्त झाला

पडता काळ (१९२३-३८)

श्री बरवे यांना आपल्या मरणापूर्वी समेलनसमितीची सर्व जबाबदारी श्री.
बोडस याच्या गळघात टारली व नस्येचे सर्व बागदपत्र त्याच्या स्वाधीन
केले श्री बोडस नेहमी आपल्या नाट्य मंडळीबरोबर फिरतीवर जमल्याने
समाजाच्या कार्याला टाळे लागून कार्यालयाची सर्व मालमत्ता नूतन कार्य
भूषणचे मालक श्री राजेंद्राहेत्र पराजपे याच्याकडे पडून राहिली दुर्दैवाने
श्री पराजपे ह ११२ महिन्यातच मरण पावले व त्याच्या घिएटरची वास्तुगत
लागत असताना समाजाच्या सर्व बागदपत्राची व इतर साहित्याचीहि
नासधूम होऊन समाजाचे फक्त नाव भागें उरलें

म्हणून प्रा वनहट्टी याची व डॉ न अ वरवे याची चिटणीस म्हणून निवड झाली या जोडीन पुढील १० वर्षे समेलनाच्या सर्व जबाबदाऱ्या नेटान पार पाडण्याचा प्रयत्न केला या काळात मध्यतरी सावट आलेले नाट्यममेलन पुन्हा पूर्वासारखे विविध कार्यांचे सकल्प करू लागले या काळात विद्यापीठात शिक्षणक्रम सुरू करण्याची खटपट करणे, नगरपालिकेकडून नाट्यगृह बांधण्यासाठी विनंती-अर्ज करणे, मराठी रंगभूमीच्या विस्तृत इतिहासाची योजना करणे व मराठी रंगभूमीचा शतसावत्सरिक महोत्सव सर्वत्र घाटामाटाने साजरा करण्याची प्रेरणा देणे इ अनेक उद्योगांचे सकल्प सोडण्यात आले व ते यथाशक्य तडीला नेण्यात आले मृतप्राय होऊ लागलेली मराठी रंगभूमी मराठी रंगभूमीच्या शतसावत्सरिक महोत्सवाने पुन्हा नव्या चैतन्याने उभी राहिली हे त्याचे ऋण आता सर्व टीकाकारांनी मान्य केले आहे

या काळातील ममेलन सस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे मध्यवर्ति सस्था वर्षभर कार्यरत राहिली हे होय रंगभूमीच्या उत्कर्षासाठी, समेलनात समत होणाऱ्या टरावाची अमलबजावणी करण्याचे काम त्याच्या सतत मार्गे लागल्यानेच थोडेंकार होण्यासारखे होते सतत चिकाटीने व ठिकठिकाणी दीरे काढून प्रा वनहट्टींनी या कार्याची तड लावण्याचा प्रयत्न केला

१९४८ नंतर या सर्व चळवळीचे धुरीण समेलनाचे कार्याध्यक्ष प्रा वनहट्टी व त्यांना निष्ठेने साथ देणारे समेलनाचे चिटणीस डॉ वरवे यांना आपापल्या व्यवसायानिमित्त नागपूर सोडून जावे लागल्याने त्यांनी कोल्हापूरच्या (१९४८) समेलनात नाट्यसमेलन-सस्थेची धुरा श्री चिन्तामणराव कोल्हटकर व श्री ग वि ऊर्फ नानासाहेब गोखले यांच्या खाद्यावर ठवली तेव्हापासून सस्थेचे कार्यालय पुन्हा पुण्यात सुरू झाले परंतु पुण्यासारख्या नाट्यप्रेमी नगरात आल्यानंतर सस्थेचे काय दुष्पट उत्साहाने चालू होण्याएवजी तेथील विविष्ट वातावरणामुळे म्हणा किंवा अन्य कारणांनी म्हणा, समेलन सस्था पुन्हा निष्क्रिय अवस्थेतच पडून राहिली त्या थड गोळ्याला पुन्हा हालचालीची गति देण्याचे कार्य, प्रा वनहट्टी १९५४ मध्ये पुण्याला आले तेव्हा त्याच्याच करवी झाले

वेळगाव येथील ३८ व्या संमेलनापासून परिपदची पटना व तिच्या वतीने

होणारे नाट्यसंपादन कार्यक्रम याच्या स्वरूपात संपूर्णपणे बदल घडून आला. येथपासून संमेलनाला म्हणजेच नाट्य परिपदेला नव्या घटनेबरोबरच नव सारसोर्गहि मिळाले व त्याच्या साहाय्याने परिपदचा रय मार्गक्रमण बरू लागला. या संमेलनात निवडलेल्या कार्यकारिणीमध्ये श्री गो म वाटवे यांची चिटणीस म्हणून निवड झाली आणि तेव्हापासून आजपावेतो परिपदेच्या नित्याच्या कार्याचा व्याप श्री वाटवे यांनीच सांभाळलेला आहे. श्री वाटवे, श्री. आरमाराम भेंड व श्री भालचंद्र पेंढारकर यांनी आपापल्यापरीने श्री वाटवे यांना साप दिली व अद्यापिहि देत आहेत. तसपि मुख्य वाटा श्री वाटवे यांनीच उचललेला आहे. नाट्यव्यवसायासंबंधी निर्माण झालेल्या व नव्याने उद्भवणाऱ्या अडचणीचे निराकरण करण्यासाठी सवधित मध्याच्या भट्टी घेणे, प्रादेशिक संमेलनांना चालना देणे, परिपदेच्या तर्फे नाट्यविषयक साहित्य प्रकाशित करणे आणि परिपद ही सर्व नाट्यसंस्थांची प्रातिनिधिक संस्था म्हणून सवमान्य हार्दिल असे प्रयत्न करणे इ. कार्य या अवधीत पार पाडण्यास प्रयत्न झाले आता या कार्यात काही व्यावसायिक व हौसी प्रभावतहि नव तऱ्हेची मदत देण्यास उत्सुक झाल आहेत आणि त्यामुळे परिपदेच्या कादाला अधिक व्यापक व सवसमावसव स्वरूप प्राप्त होत आहे.

मात्र आजपर्यंतचे नाट्यसंमेलनाचे काय हू कें अ वा बरवे, प्रा वनट्टी, डॉ बरव, श्री वाटवे प्रभृती नाट्यसंस्थांनी प्रत्यक्षपण सवधित नसलेल्या परंतु मराठी नाट्यकलेविषयी अपरपार आवड असणाऱ्या व्यक्तींनीच अत्यंत निरपक्षपणे व निरलसपणे केलेल आहे.

अध्यक्षपद गेले कै खापडें, न चि वेळवर, साडिलवर, डॉ गदें, प्रा भानू, सि म पराजपे इत्यादि जाणत्या मडळीकडे प्रथम हा बहुमान आला यातील वेळवर, साडिलवर प्रभृती मडळी नाट्यकार म्हणून प्रथितयस झालेली असली तरी त्यांना अध्यक्षपद दण्यास त्यांच्यासारख्या विद्वान आणि पुढारी मडळी-बडून काही मार्गदर्शन व्हावे हीच दृष्टि असावी असे वाटते

नाट्यव्यवसायी व अध्यक्षपद

१९१६ मध्ये भरलेल्या १२ व्या संमेलनाचे श्री शंकरराव मुजुमदार हे अध्यक्ष झाले, त्या वर्षी प्रथम नाट्यव्यवसायिवाला अध्यक्षपदाचा मान मिळाला तथापि तेव्हापासून नटमडळीला अध्यक्षपदाचा मार्ग खुला झाला असे नाही आजपर्यंतच्या संमेलनातून श्री यशवतराव चिटणीस, बालगधर्व, गोविंदराव टेंबे, अण्णासाहेब कारगनीस, गणपतराव बोडस, चिंतामणराव पोल्टकर, पार्वनाथ आळतेकर व नानासाहेब फाटक एवढेच नट अध्यक्षपदापर्यंत पोचलेले आहेत यातील चिटणीस, टेंबे, कारगनीस हे नट-नाट्यकार बगळले तर फक्त ५ नट उरतात त्यापैकी नाट्यकार अधिक भाग्यवान म्हणावे लागतील आजवर एवूण १७ नाट्यकारांना अध्यक्षपदाचा बहुमान मिळालेला आहे मगीत नाट्याचें मराठी रंगभूमीवरील प्रभुत्व शारभापासून अद्यापर्यंत कायम राहिलेले आहे, परंतु नवल ह की एवढ्या बालगधर्वाचा अपवाद बगळला तर संगीताच्या जोरावर रंगभूमी गाजवणाऱ्या अन्य कोणाहि गायक नटाला अध्यक्षपदाचा मान मिळालेला नाही स्वराच्या आधारावर प्रेक्षकांना जिव्हाण्या बलावताना शब्दांच्या जोरावर श्रोत्यांना जिवणे हे जमणारें नाही अशी वदाचित् समजूत अगावी त्यामुळे अभिनयाच्या आणि गवादाच्याद्वारा लीविन मिळणाऱ्या गद्य नटानाच हा मान अधिक वेळा मिळालेला आहे

फारसा वाव दिला नाही. नट किंवा नाटककार यांनाच अध्यक्षपद द्यावयाचे अशीच एक प्रथा पडू लागल्यासारखी दिसते.

संमेलनांत निबंध वाचणे किंवा पत्र पाठवून आपली मतं कळविणे याबाब-
तीत स्त्रियांनीं ७ व्या आठव्या संमेलनापासूनच माग घेण्यास प्रारंभ केला
परंतु अध्यक्षपदापर्यंत पोचण्यास तेविसाव्या संमेलनापर्यंत त्यांना थावावें
लागलें.

निवृत्त नटांचाच सन्मान

संमेलनाचा प्रारंभ १९०५ मध्ये झाला. तेव्हापासून सुमारे १९३५ पर्यंत
मराठी रंगभूमीचा वैभवकाल चालू होता असे धरलें तर त्या अवधीत नाट्य-
संस्थांचें नेतृत्व करणाऱ्या कलावंतांकडे संमेलनाची सूत्रे ववचित्त आलीं
आणि पुढील अध्यक्षांच्या नामावळीकडे पाहिले म्हणजे हीच गोष्ट वारंवार
सटकते की रंगभूमीवरून निवृत्त झालेल्या नटांकडेच हा सन्मान चालत गेला.
अभिनयाच्या जोरावर रंगभूमि गाजवीत आहे किंवा स्वतःच्या कर्तव्यगारीनें
एकाद्या नाट्यमंस्थेचा व्याप सांभाळीत आहे अद्या 'कार्यकारी' नाट्य-
व्यावसायिकांकडे अध्यक्षपद फारसे गेलेलें नाही. ही फार मोठी उणीव राहून
गेली असे वाटतें.

राहिल्याने मराठी रंगभूमीवरील अनेक घटनांची वस्तुनिष्ठ चिकित्सा अधि-
कारी व्यक्तींच्याकडून होऊ शकली नाही.

रंगभूमीवाहेरील प्रतिष्ठित

वरील उणीव सोडली तर संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानी महाराष्ट्रातील पार थोर पुढारी, विद्वान्, संगीताचार्य, रसिकाप्रणी, नामवंत नाटककार आणि नट यांचीच निवड झाली हे आवर्जून सांगितले पाहिजे. वेवळ इतर क्षेत्रातील स्थानमाहात्म्य किंवा लक्ष्मीचा वरदहस्त याच्या जोरावर संमेलनाचे अध्यक्षपद पटकावणारे महाभाग नाट्यसंमेलनात शिरकाव करू शकले नाहीत ही गोष्ट अभिमानास्पद समजली पाहिजे.

संमेलनाच्या निमनक सरथा

निमंत्रण देणाऱ्या संस्थेवर संमेलनाची सर्व जबाबदारी येऊन पडते व त्यासाठी घोडीकार आधिक क्षीजहि मोनावी लागते. संमेलनाच्या प्रारंभीच्या काळात संमेलनाला प्रत्यक्ष उपस्थित राहणे किंवा संमेलन भरवण्याची सर्व जबाबदारी उचलणे या बाबतीत घदेबाईक नाट्यसंस्था पाड्याकार उत्साहाने पुढे येत निदान दरवर्षी एखाद्या नाटकमंडळीच्या गळघात संमेलनाचा प्रपच अडववून देणे फारस बठीण गेले नाही परंतु एवढा रंगभूमीची अपवर्पाची अवस्था मुरू झाल्यानंतर, म्हणजे १९३३ पासून व्यावसायिक संस्थांनी संमेलनावडे संपूर्णपणे पाठ फिरवली.

येथपर्यंतच्या काळातहि महाराष्ट्र ना. म. व. बालमोहन म. म. यानीच प्रत्येकी ३ संमेलनाना हातभार लावला आणि राजापूरवर स. म. व. आनंद स. म. यानी दोन संमेलने पार पाडली त्या संस्थाशिवाय गंधर्व, भारत यशवंत, रंगबोधेच्छु इ. व्यावसायिक मंडळ्यांनी वेवळ एकेका संमेलनालाच आपला उदार आश्रय दिला होता.

या काळातील बलवंत ग. म., ललितबलादश, शाहूनगरवासी आदि लोकप्रिय व प्रसिद्धित नाट्यसंस्थांची, संमेलन व त्याचे कार्य याच्याशी आपला नाही संबंध नाही अशी प्रामाणिक समजूत असावी हीशी नाट्यसंस्थांच्या बाबतीत पुण्याचा नोबल पत्र या संस्थेचे कार्यवर्त या सम-

लनाच्या वावतीत फार उन्माही व कप्टाळु दिमत या सत्येन एवढ्या स्वतःच्या कुवतीवर ४ ममलन भरवली व इतर सभ्याचें साहच घेऊन आणरी दोन ममलन माजरी करी

३० व्या ममलनापासून (१९८० पासून) पुढची सव ममलन हौशी नाट्यनस्थाच्या नाट्यप्रेमानच भरत यात्री या काळातहि व्यावसायिक नाटक मंडळ्या हात्याच त्याची मस्या थोडी असली तरी त्याचें अस्तित्व होतच, इतकच नव्हे तर त्यापैकी काही मस्या विपुल द्रव्याजनहि करीत हात्या, परंतु रंगभूमीच्या उत्कर्षाची काळजी वाढणाऱ्या या मध्यवर्ति सभ्येच्या एखाद्या वार्षिक नमेलनाची जबाबदारी पत्करावी असा विचार एकाहि व्यावसायिक नाट्यनस्थेच्या मनात आला नाही

या काळात समन्नाची जबाबदारी ज्यांनी पत्करिती व पार पाडली त्या हौशी कलावताच्या निमंत्रक सभ्यावद्दहि याडेस स्पष्टपणे लिहिण अवश्य आहे त्यांनी घेतलेल कष्ट व केलेल कार्ये हें स्तुत्य आहे, परंतु या काय-पद्धतीमध्येंहि मध्यवर्ति मस्येविषयी जेवढा जिह्वाळा समेलनप्रसंगी व पुढील वषभरात अनावयाम पाहिजे तेवढा दिसून येत नाही एवढा समेलनाच कामकाज सडांस लावून म्हणजे मग मध्यवर्ति परिपद, तिच कायदें विद्या तिथ्यामार्फत वेल जाणारें काय याविषयी या मस्याच्या मनात जी आपुन्वी राहणे अवश्य आहे ता दिसून येत नाही

निमंत्रक सभ्या समेलनाला जाहूनच एखादा नाट्यात्मक माजरा करतात आणि समन्नाच नाव पुढें वरून प्रवितयन कलावताच सहकाय मिळवतात, परंतु अशा नाट्योत्सवानुन हाणाऱ्या आर्थिक लाभाचे भाप फात निमंत्रक मस्याच्याच पदरान पडतें परिपदेच्या नाट्यविषयक कार्याला त्याचा बहुधा हातभार लागत नाहीं असा अनुभव येता समेलनानंतर मध्येचे कायदें नाट्योत्सवातच इतके गुण हातात की समेलनाध्यक्षाच्या विमान मुगमोर्षाकडे लक्ष दण्यामहि त्यांना पुरगत मिळत नाहा, मग इतर नाट्यमेवकाची विती उपभा हात असत त्याची कल्पनाच येतरी वरी तव्हा नाट्यसमन् ही एर नाट्यसेवा आहे तिची उपागना एव निष्ठन वेरी पाहिजे इवड निमंत्रक मस्याच्या कायकत्यांना स्पष्टण अस्य आहे पुढील वषाच ममलन भरपयंत परिपदकडून जी कार्ये हाती घेतरी

जातात त्याचा वाटा उचलण्याची जबाबदारीहि या हीशी कलावतानी स्वीकारली पाहिजे

समेलन व नाटक मंडळी

नाट्यसमेलनाचे कार्य म्हणजे वास्तविक नाट्यमंडळ्यांना अधिक सुख-सोयी उपलब्ध करून देणारे व त्याच्या मार्गातील अडी अडचणी दूर करण्याचे कार्य, परंतु मराठी नाट्यसमेलनाच्या जन्मनाळचे ग्रह काही प्रमाणात अनुभवायक असावेत असे वाटत वारण नाट्यसमेलनाला विविध कार्य-प्रधाना उपस्थित राहून त्याला सर्वतोपरि साहाय्य दणे हे अवश्य घटक फार थोड्या नाट्यमंडळ्यांनी आणि तद्दि फार क्वचित् प्रमगीच बजावलेले आहे

समेलनाच्या तिसऱ्या अधिवेशनाचा वृत्तांत लिहिताना कै वरवे यानी, "आमच्या काही नाटक मंडळ्यांनाच या (समेलनात होणारी) प्रकारची चर्चा मान्य नाही" असे उद्गार काढले होते नाटक मंडळ्यांनी समेलनापासून कोणत्या अपेक्षा केल्या होत्या त्याचीहि एक यादी श्री वरवे यानी दिली होती त्यावरून असे वाटते की समेलनाने नाटक मंडळ्यांना सर्व तऱ्हेचा सरला द्यावा व घड्याच्या सोयी-नैरमायीचा विचार करावा अशी त्याची इच्छा होती मात्र यामाठी नाटकमंडळ्यांनी आपला जो वाटा उचलणे आवश्यक हात त्याकड मात्र त्यांनी सोयीस्वरूपणे दुर्लक्ष केले

नाट्यसमेलनाला नाटक मंडळ्या येत नाहीत स्वमुधारणा करून घेण्याची नटवर्गाची तयारी नाही इ तयारीचा उच्चार पाचव्या समेलनाने वृद्धतेक वक्त्यांनी केला त्याला उद्देशून 'रंगभूमि'कारांनी पुढील भाष्य केले आहे— "नाटक मंडळ्या समेलनाला येत नाहीत । तुम्ही खटपट करा उपाय-धनुष्टयाच्या साह्याने त्यांना येणे भाग पाडा । हजर तुम्हा विद्वानांना साधत नाही तर तुमच्यात आणि आम्हां नटात घाय करव आहे ? मग तुमची विद्या कोठे राहिली ? " इड म्हणजे नाटकमंडळ्यांना समेलनाला उपस्थित ठेवण्याचेहि कार्य विद्वानांनाच करावला हव हात अशी नाट्यव्यावसायिकांची अपेक्षा होती । परंतु पुढे श्री मुकुंददर यांना नाटकमंडळ्यांच्या उदासीनतेची व पराङ्मुखतेची खात्री पटली व ते त्यांना उद्देशून लिहू लागले या सवधी दरवर्षीच्या समेलनअहवालात त्यांनी व इतरांनी एक ठगविव तयार केलेली

“ धंदा करणारांपेक्षा बाहेरचे लोकच नाट्यकलेच्या सुधारणासंबंधी विचार व मनन करीत आहेत. ”

(८ वे संमेलन, श्री. गुरुजी यांची टीका)

“ संघसक्तीने वागण्याचे बाळकडू नाटकमंडळ्यांना नसल्याने चिटणीसानी प्रयत्न करून त्यांची उपेक्षावृत्ति घालविली पाहिजे. ”

(९ वे संमेलन, श्री. छापखाने यांचे भाषण)

“ संमेलनकार्यात नटवर्गाने फारसा भाग घेतला नाही हें विपादजनक आहे. समाजातील विद्वान व इतर लोक आपले कर्तव्य पार पाडीत आहेत, पण नटवर्गाने स्वतः काहीं केलेले नाही. ”

(१२ वे संमेलन, श्री. मुजुमदार यांचे अध्यक्षीय भाषण)

“ नाटक मंडळ्यांच्या उपेक्षावृत्तीमुळे १४ वर्षे संमेलनात ऊहापोह होऊनहि पालख्या घड्यावर पाणी अशीच स्थिति झाली आहे. ”

(‘रंगभूमि’-१३ व्या संमेलनाचा वृत्तांत)

नंतरच्या पिढीतील जबाबदार व्यक्तींनी अशाच प्रकारचे अभिप्राय व्यक्त केलेले आहेत. श्री. गोविंदराव टेंबे लिहितात,^१ “कै. बरवे यांच्या आढोकाढ प्रयत्नामुळे ही संमेलनसंस्था अस्तित्वात आली. पहिली १०।५ संमेलने मंड्या उत्साहाने भरली... परंतु पुढे पुढे मात्र नाटकमंडळीच्याच उपेक्षे-मुळे त्यातील उत्साह कमी कमी होत चालला. नाटकमंडळ्यातील बहुतेक व्यक्ती इतक्या अशिक्षित व कांत्या कल्पनेच्या असत की आपल्या हिताकरिता एखादी संघटना घडवून आणली असली तरी तिच्याशी ममरग होणे दूरच पण तिच्याकडे सहानुभूतीने पाहण्याचीमुद्रा त्यांना बुद्धि होत नसे... कै. बरवे यांच्या व नाटकप्रद्याबाहेरच्या नाट्यप्रेमी मंडळीच्या प्रयत्नामुळे संमेलनात खंड पडला नाही; पण हें पुष्प नाटकमंडळीचें सात नव्हे. ”

या सत्येविषयी श्री. केदावराव दाने म्हणाले,^२ “या संघटनेची काला-नुसार पडझड झाली जुन्या लोकानी निची करापला पाहिजे होती तेपदी जपणूक वली नाही. परंतु ते लोक सागूनसवरून अडाणी, अशिक्षित. आता तसे नाही. ”

१. माना जीवनविहार, पृ. ३२५. २. ‘नाटक,’ वेबुवार्ता १९६०.

श्री चिंतामणराव कोल्हटकरानीहि अशाच स्वरुपाचे मत प्रकट केणे आहे ते म्हणतात, "अजूनपर्यंत परिपदेच्या परिसरात ये-जा होती ती जास्त करून नाट्यव्यवसायाशी दूरान्वयाने मग्न अश्यांच्या विद्वानाची आणि हौशी चळवळ्याची कुठल्याहि चौकटीत, सधटनेत सुखाने स्वतःला वमवून घेण्याची नाट्य-कलावताची स्वभावतः प्रवृत्ति नसल्यामुळे व्यावसायिक कलावतानीहि आजपर्यंत परिपदेच्या कार्यात विशेष जिह्वाळ्याने रस घेतला नाही "

४२ व्या संमेलनाचे अध्यक्ष श्री व शा देसाई म्हणतात, "परिस्थिति मात्र कशी आहे की, नाट्यकलेवर ज्याचा चरितार्थ अवलंबून असतो अशा नाट्यव्यावसायिकांनी या संमेलनाच्या सुरवातीपासून तिच्या कार्यात फारसा भाग घेतलेला नाही "

या वेगवेगळेय विचारवताच्या उदमाराचेच पडसाद इतर संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणातून अधूनमधून उमटलेले आहेत पुणे येथे भरलेल्या २४ व्या संमेलनाच्या वेळी वृत्तपत्रात अशी जाहीर विचारणा झाली की ही संमेलने कुणासाठी भरतात ? नाटक मंडळ्यांना उपस्थित राहण्याइतकीहि त्या विषयी आस्था नसेल तर इतरांनी व्यर्थ खटाटोप का करावा ? वेळगाढपामून या संस्थेच्या कार्याचा व्याप अनेक प्रकारांनी पसरू लागला, तरी अद्यापि परिपदेच्या नित्याच्या कार्याचा काही वाटा उचलणे, निदान वर्तव्य-भावनेा संमेलनाला उपस्थित राहून त्यात यथाशक्ति भाग घेणे या गाष्टी-कडे व्यावसायिकांचे तर दुर्लक्ष होत आहेच, परंतु सुनिश्चित व विचारी समजले जाणारे हौशी नाट्यमस्याचे अग्रणीहि संमेलनात किंवा परिपदेच्या कार्यात फारसा रस घेताना दिसत नाहीत अर्थात् याला काही अपवाद आहेत पण ते हाताच्या वाटावर मोजण्याइतकेच "

नाट्यसंस्थांचे आर्थिक साहाय्य

एका खेळाची मागणी

संमेलनाच्या विविध प्रकारच्या कार्यासाठी लागणारा पैसा पुरविण्याची जबाबदारी नाटक मंडळ्यांचीच मुख्यत होती आणि या दृष्टीन पटित्याच संमेलनात 'प्रत्येक नाटक मंडळीन दरवर्षी आपल्या एका खेळाचे उत्पन्न

भारत नाट्यममाजाला द्यावे' असा ठराव मंजूर करण्यात आला होता. परंतु या ठरावानुसार, एकट्या राजापूरकर मंडळीने दिलेले १५० रु. मोडले तर कोणत्याहि नाट्यसंस्थेने आपल्या खेळाचे उत्पन्न ममाजाला दिले नाही. म्हणून श्री. वरवे यांनी १९०७ मध्ये आपल्या 'नाट्यकला' पाक्षिनात पुन्हा विनंती केली. पुढे नाटक मंडळ्यांनी थोडफार साहाय्य दिले असावे असे ममाजाचे चिटणीस श्री. मुजुमदार यांच्या एका मुलाखतीवरून वाटते. या मुलाखतीत त्यांनी नाटक मंडळ्यांच्या साहाय्याचा पुढीलप्रमाणे तपशील दिलेला आहे.^१

नाटक मंडळी	प्रयोगांची संख्या	उत्पन्न रु. आ.
राजापूरकर ना. मं.	१	१५१-००
नाट्यकला प्र. स. मं.	२	२०८-४
किलोस्कर सं. मं.	१	२०१-००
महाराष्ट्र ना. मं.	१	२६-००
पाटणकर मं. ना. मं.	१	१२५-००
वेळगांवकर स्त्री सं. मं.	—	१०५-००

यावरून नाटकमंडळ्यांच्या हातून भारत नाट्य ममाजाच्या कार्यास हातभार लागण्यास प्रारंभ झाला होता असे दिसते. पुढे १० व्या संमेलनात श्री. वरवे यांनी आपल्या अहवालात, 'ममाजाच्या कार्याला हळुहळू सर्व प्रमुख नाटक मंडळ्या वर्गणीच्या रूपाने मदत करीत आहेत' असे नमूद केले होते.

परंतु हे औदार्य लवकरच संपुष्टात आले असे दिसते. पुन्हा 'नाटक मंडळ्या जखर ते साहाय्य देत नाहीत' असे मूर संमेलनात उमटू लागलेले दिमनान. कर्तव्यावरोवर नाटक मंडळ्यांची कृतज्ञताबुद्धिहि लोपली होती. भा. ना. समाजाचे सर्वधंरू श्री. वरवे यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या कुटुंबीयांना मदत म्हणून एका खेळाचे उत्पन्न देण्याचे आवाहन करूनहि ते निष्फळ झाले ! २० व्या संमेलनाचे स्वागतवाक्य श्री. बोडम यांनी तर आपल्या भाषणांतच 'यसवंत मंडळीने कबूल करूनहि अधिक मदत दिली नाही' अशी तयार केली. तेव्हा

महाराष्ट्र व विर्गोस्वर या मडळधानी प्रत्यक्षी एका खळाच उत्पन्न दण्याच मान्य वळ (त्याप्रमाणें त्यांना वऱ्ठ विवा नाहा याचा खुशमा मिळाला नाही)

एक रुपयाची मागणी

नाटक मडळघा चांगऱ पैम मिळवीत हात्या तऱ्हाचो ही स्थिति, मग विपन्नावस्थेंत त्याच्यावडून मदत मिळणें समयनायच नव्हत अगा स्थितीत समलन-मस्यचो आर्थिक बाजू सावरण्यासाठी वळगाव समठनात एका नवीन कल्पना वाडण्यात आगा व्यावसायिक आणि हौगी नाट्यसंस्थानी आपल्या संस्थमाफत वल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष नाट्यप्रयोगामाग १ रुपया नाट्यपरिपदेस घरावा अस वळकटाच आवाहन यावळी करणान आठ समठनाध्यक्ष आचार्य धन याना धार्मिक भावनन सर्वांना या मागणावड पहाव अंगीहि विननी वेग परतु परिपदेगारख्या प्रातिनिधिक संस्थला एक रुपया देण ह जरा समापणाच दिसत अगा पोवन विचारान बहुतक सब नाट्यमस्यानी परिपदेच्या या मागणीवड दुःख कऱ परिपद आणि तिच अध्यक्ष याच्या यतन वारवार निघणाऱ्या पत्रवाचा विवा भापणाचा बवचित् उपयोग झाला जसेल

काही आशादायक ततु !

प्रयोगामागें १ रुपया दण्याची मागणी वाया गगे असत्री असली तरी काही हौगी व व्यावसायिक नाट्यसंस्थानी गया २।३ वर्षांत परिपदेची बाजू वळकट करण्यास प्रारंभ वेला आहे हा घटना परिपदेच्या भावी वायाच्या दृष्टीन थोडीफार आगा निर्माण करणारी आहे १९५८ व १९५९ या दोन वर्षांत श्री आत्माराम भेंड याचे नगनऱ यिएटर श्री पटारकराची ऱ्ठितकलादग मुबई मराठी साहित्य संघ या संस्थानी आपका काही आरप्रिय नाटके सादर वली व त्याच उत्पन्न परिपदला दऊन तिच्या दनदिन वायाच्या खर्चाची सोय कली

समेलन व सरकार

मराठी नाट्यकला ही सवस्वी लोकांथवावर चालऱला असल्यान सरकार कडून तिने विशय साहाय्याची अपेक्षा वेगी नाही आणि परकीय सरकारने

ती फारशी दिलीही नसती. परंतु मदत दिली नाही तरी निदान अडथळे आणू नयेत एवढ्या हेतूने संमेलनाचा प्रारंभी सरकारशी संबंध आला.

पहिल्या ७ संमेलनापर्यंत ह्या बाबतीत कांहींही हालचाल झाली नाही. संमेलन भरण्यास प्रारंभ होऊन 'गेल्या ७ संमेलनांत मिळून सरकारांत अद्याप एकही अर्ज गेला नाही असे वाटते' असे उद्गार संमेलनाचे एक चिटणीस श्री. मुजुमदार यांनी एका मुलाखतीत काढलेले आहेत. परंतु त्याच वेळी, "आतां अर्ज, डेप्युटेशन बगैरे पाठवून काही प्रश्न निकाल करण्यासारखे आहेत." असेंहि त्यांनी उत्तर दिले. यावेळेपासून (म्हणजे १९११ पासून) भारत नाट्यसभाजाचे कार्यकर्ते याबाबतीत विचार करू लागले होते असें दिसते. ९ व्या संमेलनात तर 'आक्षेपाहून नाटकांमधील सरकारशी पत्रव्यवहार सुरू केल्याचें' चिटणीसांनीं अहवालातच नमूद केलें होतें जप्त नाटकाप्रमाणेंच थिएटरसंबंधीच्या कायद्यात सुधारणा करणें, नाट्यप्रयोगाच्या परवान्यासंबंधीचे अडथळे दूर करणें, नाटकांच्या वेळेवरील बंधने काढून टाकणें इ. अडचणी-विषयी संमेलनातून वेळोवेळी चर्चा होऊन सरकारच्या त्यासंबंधांत योग्य ती उपाययोजना करण्याची विनंती करण्यात आली. या सर्वोपेक्षां तापदायक, किंबहुना नाटकधंद्याला भारक असणारा जो एक कर सरकारनें १९२३ मध्ये सुरू केला आणि त्याचें प्रमाण ३ टक्क्यांवरून ३३ टक्क्यांपर्यंत वाढवीत नेलें त्या करमणूक-कराविरुद्ध संमेलनांत १९२३ पासून अखंडपणें ठराव मंजूर होत आले आहेत.

करमणूक-कर

नाट्यव्यवसायाच्या भरभराटीच्या काळांत हा कर उद्देगशील किंवा सुमेल वाटला तरी त्यासंबंधीची नापसती आणि तो सरकारनें रद्द करावा अशी मागणी लवकरच सुरू झाली. या कराची माफी मिळवा अशा स्वरूपाचा एक निवध १९२२ मध्ये भरलेल्या १८ व्या नाट्यसंमेलनांतच थी. वळवंतराव वाघ यांनी वाचला आणि त्यानंतरच्या प्रत्येक संमेलनांत हा कर रद्द करावा, निदान कमी करावा अशा प्रकारची मागणी मतत चालू ठेवण्यात आली. करमणूक-कराचा हिस्सा कापून गेल्यानंतर उरलेल्या उत्पन्नांत नाटक मंडळ्यांना आपला अवाढव्य खर्च चालविणें दिवसेंदिवस अशक्य होत चालले आणि म्हणून नाट्य-

व्यवसाय जिवत राहण्यासाठी हा कर रद्द होणे अत्यावश्यक आहे अशी निवाराची विनंती प्रत्येक संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणात होऊ लागली

याबाबतीत प्रत्येक सरकारी अधिकाऱ्यांना भेटून सटपट करण्यासाठी २९ व्या पुणे येथील संमेलनात वरेरकर आढावेकर काकासाहेब लिमय प्रभृतींचे एव शिष्टमंडळ पाठविण्याचा ठराव संमत करण्यात आला त्यानंतर १९४६ मध्ये भरलेल्या नगर येथील संमेलनानंतर अध्यक्ष श्री चिंतामणराव बोहटकर यांनी गृहमंत्री श्री देसाई यांची भेट घेऊन करमणूक करामुळे नामनाप होऊ लागलेल्या नाट्यव्यवसायाची त्यांना कल्पना दिली त्याबद्दी 'लोकशिक्षणाच्या दृष्टीन योग्य अशा नाटकांवरील कर माफ करण्याच आश्वासन मिळून त्याप्रमाणे बाही नाटके करमुक्तहि झाली

परंतु सरकारच्या लहरींना मान्य होईल त्या नाटकांना आणि मर्जी लागेल ते हा कर माफ करण्याच्या विचित्र धोरणाने फारसा फायदा होण्यासारखा नव्हता म्हणून पुन्हा पुन्हा ठराव विनंती अज इ मार्गानी संपूर्ण करमाफीची मागणीहि चालू ठवण्यात आली इतर व्यक्ति व नाट्यसंस्थानीहि याकामी सहकार्य दिने आणि त्या सर्वांचा परिणाम म्हणून १९५६ मध्ये हौशी नाट्य संस्थांच्या नाट्यप्रयोगांवरील कर रद्द करण्यात आला

परंतु रंगभूमीच्या उत्कर्षाची मुख्य घुरा वाहणाऱ्या व्यावसायिकांना ही सवलत नसल्यान परिपदेच्या बतीने शिक्षणखात्याच्या उपमंत्री सौ निमला राज भोसळे समाजवल्याण खात्याचे मंत्री श्री नासिराव तिरपुड व मुख्य मंत्री श्री यशवंतराव चव्हाण यांच्याकड शिष्टमंडळे नऊन ही मागणी पुन्हा पुन्हा त्यांच्या कानावर घालण्यात आली अखरीस मुंबई सरकारन माच १९५८मध्ये मराठी रंगभूमीला जिझिया वरा प्रमाणे सलणारा करमणूक कर रद्द वेल्याची घोषणा केत्री 'या आनदाप्रीत्यथ परिपदेतकें सवत्र 'करमुक्ति दिन' पाळण्यात यऊन सरकारचे आभार मानण्यात आले

नाट्यगृहाची मागणी

बालपटाच्या युगापामून नाट्यवृत्तीची पीछहाट तर होऊ लागलीच परंतु तिचा नादता परेहि योग्यपटाना बळनावली व तिला निर्यासित वम्न सोडले १९३५ पामून नाट्यगृहाची चणवण वाढत्या प्रमाणावर भासू लागली आणि

नाट्यसंमेलनांत नगरपालिकांनीं केवळ नाटकासाठी म्हणून बंदिस्त नाट्यगृहं बांधावीत व ती गाफक भाड्यानें नाटकमंडळांना द्यावीत असा ठराव प्रत्येक संमेलनांत मंजूर झाला. परंतु कोणत्याहि लहानसहान मुद्यावरहि अनेक पक्ष निर्माण होणाऱ्या नगरपालिकांत नाट्यगृहांबाबत मात्र अगदी सर्वत्र ऐकमत्यं होऊन महाराष्ट्रातील एकाहि नगरपालिकेनें बंदिस्त नाट्यगृहाची उभारणी केली नाही. तेव्हा याबाबतींत नगरपालिकांचा नाद सोडून प्रत्यक्ष सरकारनेच ही अडचण दूर करावी अशी मागणी नंतरच्या संमेलनांतून होऊ लागली.

१९४६ मध्ये श्री. चिंतामणराव कोल्हटकर याच्या नेतृत्वाखाली संमेलनाच्या शिष्टमंडळानें मुंबई राज्याच्या गृहमंत्र्याची भेट घेऊन नाट्यगृहाच्या आवश्यकतेसंबंधी आपलें एक निवेदन त्यांना सादर केलें. तेव्हांपामून परिषदेच्या धर्तीनें शिक्षणखात्याच्या उपमंत्री, समाजकल्याणखात्याचे मंत्री, खुद्द मुख्य मंत्री यांच्या अनेकवार मुलाखती घेऊन सरकारने नाट्यगृहांची अडचण दूर करावी अशी विनंती करण्यांत आली. सरकारने या मागणीकडे प्रथम दुर्लक्ष केलें, नंतर नकार दिला; नंतर अनेक अडचणी पुढें मांडल्या, नंतर नगरपालिकांना कांही साहाय्य देऊन नाटकाना ६ महिने निरुपयोगी असणारी उघडी नाट्यगृहं बांधण्याचा उतावळेपणा केला आणि आतां महाराष्ट्रातल्या काही प्रमुख शहरांत बंदिस्त नाट्यगृहे बांधणें अत्यंत निरुद्धीचें आहे याची जाणीव सरकारला झाली आहे. १९५६ पासून आतांपावेतां परिषदेनें हा प्रश्न पुनः पुनः सरकारपुढें उपस्थित करून सरकारचें मत बदविण्यांत काही प्रमाणात तरी यश मिळविलें आहे असें म्हणता येईल.

कोल्हापूरच्या पॅलिस थिएटरसंबंधी परिषदेनें एक स्पृहणीय यश मिळविलें आहे. तें नाट्यगृह बोलवटाना देण्यात येणार असो जाहिरात प्रकट झाल्याबरोबर संमेलनाच्या एका शिष्टमंडळाने कोल्हापूरच्या प्रशासकांची भेट घेऊन पॅलिस थिएटर केवळ नाटकासाठीच राखून ठेवावें असो मागणी केली व त्याला हजर मिळून आज तें 'केसवराव भोसले नाट्यगृह' म्हणून नाटकमंडळाचें एक आश्रयस्थान झाले आहे.

आर्थिक साहाय्याची अपेक्षा

करमगून-करातून माफी, मुसज्जबद नाट्यगृहाची उभारणी आणि परवाने, वेळेची बंधने इ. बाबतीतील सवलती याविषयी संमेलनाने सरकारला वेळोवेळी निवेदने केली. या निवेदनातून रंगभूमीच्या विकासात उत्पन्न झालेले हे अडथळे दूर व्हावेत एवढीच मर्यादित बत्पना होती. यापेक्षा सरकारकडून अधिक साहाय्याची अपेक्षा पूर्वीच्या संमेलनातून व्यक्त झालेली नाही परंतु स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर साहजिकच बाही अपेक्षा निर्माण झाल्या 'रंगभूमि ही लोककला आहे, त लोकशिक्षणाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे आणि म्हणून मराठी रंगभूमि जगविण्याची आणि तिचा उत्कर्ष कसा होईल याची चिंता याहण्याची जबाबदारी बाही प्रमाणात आपल्या लोकांसाठी सरकारने पत्कारिली पाहिजे' अशी विचारमरणी १९५० पासून संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणानून प्रकट होऊ लागली १९३५ नंतर जमोनदोस्त झालेला मराठी नाट्यव्यवसाय पुन मजून पायावर स्वरूपान उभा राहण्यासाठी आणि वर्ध्धिष्णु होण्यासाठी सरकारने त्याला जरूर ती आर्थिक मदत द्यावी असे विचार श्री आळतेकर, श्री कांलहटकर, श्री व झा देसाई इ अन्यक्षानी आपापल्या भाषणातून मांडले सोलापूरच्या संमेलनात तर श्री बाबुराव पेंडारकरानी रंगभूमीच्या विकासाची एक पंचवर्षीय योजनाच सादर केली आणि तिच्यासाठी सरकारने व्यावसायिक नाट्यसंस्थाना मदत द्यावी अशी विनंती केली

स्वातंत्र्यप्राप्ति होऊन अनेक वर्षे झाली तरी सरकारने या बाबतीत आवश्यक व योग्य अशी पावले टाकली नव्हती १९५६ पासून मात्र सरकारने या बाबतीत सहानुभूतीचे व सहकार्याचे धोरण स्वीकारण्यास प्रारंभ केला १९५८ मध्ये भरलेल्या सातारा संमेलनाला प्रथम ५०० रु देणगी मिळून सरकारी अनुदान मिळण्याची सुरवात झाली पुढील हैदराबाद संमेलनाला १००० व बंदादासंमेलनात सरकारने नाट्यपरिषदेला ५००० रु च वापिव अनुदान म्हणून मजूर केले आगामी दिल्ली अधिवेशनालाहि सरकारने १३००० रु. चे घसघशीत महाय्य दिले आहे या चढत्या आकडेवारीवरून परिषदेची व एवढर नाट्यव्यवसायाची आर्थिक बाजू सावरण्यास सरकार सिद्ध आहे याची प्रतीति आता येऊ लागली आहे

प्रातिनिधिकत्वाचा दावा

वेळगांव संमेलनांत संमेलनसंस्थेचें रूपांतर परिपदेंत झाल्यापामून परिपद ही सर्व नाट्यसंस्थांची एक मंयुक्त आघाडी म्हणून तयार व्हावी व जनता आणि सरकार यांनी तिला मान्यता द्यावी अशी आकांक्षा परिपदेच्या कार्यकर्त्यांनी मनाशी बाळगिली होती. रंगभूमिविषयक सर्व गान्हाणीं एकमुखानें मांडावीत एवढ्यापुरतीच परिपद कार्यकारी न राहता नाट्यविषयक प्रत्येक कामांत परिपद ही सर्व हौशी-व्यावसायिकांची एक प्रातिनिधिक संस्था म्हणून सरकार-दरबारातहि मान्य व्हावी असा परिपदेचा प्रयत्न होता. उपडीं नाट्य-गृहें, हौशी नटांच्या नाट्यस्पर्धा, हौशी नटांना करमाफी, निवृत्त व विपन्नावस्थेंत असणाऱ्या कलावंतांना मदत इ. अनेक प्रकारांनी मुबईसरकारनें रंगभूमिविषयक कार्याला माहाय्य देण्याचें ठरविलें होतें. या सरकारी प्रयत्नांत अनेक उणीवा होत्या. हे सर्व सरकारी प्रयत्न खरोखरी कारणी लागवेत आणि सरकारतर्फें खर्च होणाऱ्या पैसांचा जास्तीत जास्त उपयोग व्हावा यासाठीं सरकारनें नाट्यपरिपदेच्या ज्येष्ठ कार्यकर्त्यांचा सल्ला घ्यावा असा प्रकारचें निवेदन श्री तिरपुडे, श्री. चव्हाण इ. मंत्रिमहाशयाना बारंवार करण्यात आलें. विबहुना नाट्यविषयक घोरण ठरविताना नाट्यपरिपदेवरोबर विचार विनिमय व्हावा अशी अपेक्षा परिपदेने केलेली आहे. त्या दृष्टीनें सरकारी नाट्यस्पर्धा परिपदेने भरवाव्यात अशी मागणी करण्यात आली होती. तथापि मध्यां तरी परिपदेला या बाबतीत नकार मिळाला आहे. नाट्यस्पर्धेची पहिली फेरी परिपदेने घ्यावी ही एकदां मान्य केलेली मागणीहि सरकारनें थंडा फेटाळली. तथापि परिपदेचें स्थान कांहीं प्रमाणात सरकारने मान्य केलेलें आहे. स्पर्धासाठी परीक्षक ठरविणे, नट-नाटककारांना पारितोषिके देणे, कलावताना माहाय्य देणे इ. बाबतीत परिपदेचा सल्ला घेण्याचें आग्रामन सरकारमार्फत मिळाले आहे महाराष्ट्र राज्याची निर्मिति शांत्यानंतर महाराष्ट्रीय कलामध्ये जगण्य असलेल्या नाट्यकलेची जोपासना करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यसरकार आता नाट्यपरिपदेच्या मताना अग्रहक देईल अशी थापुडे आशा करण्यास हरकत नाहीं.

परिपदेच्या कार्याला सरकारनें जरूर ते साहाय्य करावें अशी मागणी

करतानाहि सरकारने परिपदेकडून नाट्यविषयक कार्येहि करवून घ्यावे, म्हणजेच नाट्यविषयक विविध कार्यक्रमाची जबाबदारी परिपदेसारख्या संघटनेकडे सोंपवावी ही अपेक्षा आहे. गेल्या कांही वर्षांतील सरकारचें नाट्य-विषयक कार्य पाहिलें तर सरकार स्वतःच सगळ्या उपक्रमाची मक्तेदारी आपल्याकडेच घेण्याच्या दिशेने पावले टाकीत आहे की काय असा भास होऊ लागला आहे. यासंबंधी परिपद व सरकार या दोघांनीहि आपली कार्यक्षेत्रे स्पष्टपणे आखून घेणे व दुसऱ्याच्या क्षेत्रांत ढवळाढवळ न करणे हें रंग-भूमीच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत अवश्य आहे. हीशी नाट्यस्पर्धा भरविणे, ध्यावसायिकांचे 'सुबिहित' प्रयोग करविणे, शिक्षकासाठी नाट्यशिविरांची योजना करणे, इतकेंच नव्हे तर नाट्यासंबंधी परिसवाद ठेवणे असे सर्वच कार्यश्रम सरकारी यंत्रणेमार्फत होऊं लागले तर परिपदेचें कार्य सरकारनेच सर्वस्वी आपल्याकडे घेतलें आहे असे मानावें लागेल. या बाबतीत सरकारने परिपदेला विश्वासांत घेऊन यापैकी काहीं भाग परिपदेच्या मार्फत घडवून आणणें इष्ट होईल. एकाच वेळी सरकार आणि परिपद यांच्या योजना कार्य-वाहीत होऊं लागल्या तर सरकारी योजनेकडेच नाट्यक्षेत्रांतील बरीचशी मडळी बळनील व परिपदेची उपेक्षा करतील हे उघड आहे. तेव्हा सरकारने नाट्यविषयक कार्याला प्रोत्साहन देणें हे उचित ठरेल; परंतु त्याची सर्व फायदाही करण्याचें कामहि सरकारी यंत्रणेमार्फत होऊ देणें हे अनेक गुतागुतीचे प्रश्न उपस्थित करील असें वाटते. या दृष्टीने योग्य वेळीच विचार होणें इष्ट आहे.

नाट्याभ्यासाची चाचणी

निवध स्पर्धा

रंगभूमीचा प्रेक्षकवर्गहि जाणता व्हावा आणि त्यातून विद्वान नाट्य-समीक्षक तयार व्हावेत या हेतून तिसऱ्या समलनापासून निवधस्पर्धेला सुरुवात चाली मात्र ही निवधस्पर्धा घेण्यात प्रामुख्याने निरनिराळ्या नाटक मंडळांचा मोठा वाटा होता त्याच्यामार्फत वक्षिसासाठी काही रक्कम खर्च केली जाई समाजानेहि काही निवधस्पर्धा ठेवल्या होत्या आतापर्यंत समेलनाच्या इतिहासात १२ निवधस्पर्धा झाल्याचे उल्लेख मिळतात ^१

लेखी परीक्षा

नाट्यवाङ्मयाचा सांगोपांग अभ्यास व्हावा या उद्देशाने समेलनात लेखी परीक्षा घेण्याची एक प्रथा काही वर्षी चालू होती या परीक्षातून शारदा, सौभद्र, वेणीसहार, मूच्छकटिक, शाकुंतल, हॅम्लेट अशा उत्कृष्ट नाटकावर एव प्रश्नपत्रिका तयार करवून घेऊन त्यात यशस्वी होणाऱ्या उमेदवारांना पारितापिके मिळत हा स्तुत्य उपक्रम अगदी प्रारंभीच्या एक दोन दशका नंतर बंद पडला अशा परीक्षेतील दोन प्रश्नपत्रिकांचे नमुने पुढे दिले आहेत ^२ या प्रश्नपत्रिका काळजीपूर्वक वाचल्या म्हणजे नाटकाची परीक्षा केवळ साहित्यगुणांच्या दृष्टीन न घेता त्यात प्रायोगिक ज्ञानाच्या दृष्टीनहि उमेदवाराची कसोटी पाहिली जाई ही गोष्ट मुद्दाम लक्षात ठेवली पाहिजे रंगभूमीवरील पात्राची स्थान त्यांनी प्रसंगानुसार करावयाचे नाटकातील भिन्न भिन्न पोषाख, अभिनयाचे विविध नमुने यासारख्या प्रायोगिक गोष्टींसह या प्रश्नपत्रिकातून काही प्रश्न योजले जात असत

अभिनय परीक्षा

आणण्याचेहि प्रयत्न झालेले आढळतात. एका विशिष्ट रसांतील स्वगत भाषण १५।२० मिनिटंपर्यंत अभिनीत करून दाखवावयाचें किंवा केवळ दिलेल्या काल्पनिक प्रसंगाचें यथार्थ आविष्करण करावयाचें अशा स्वरूपाचे कांही प्रकार निर्माण करून या अभिनयपरिक्षेत वैचित्र्य आणल्याचेंहि दिमतें.

नाट्यवाचन हा एक नवा नाट्याविष्कार सध्यां अधूनमधून ऐकण्यात येतो. परंतु नाट्यमक्तांना हा प्रकार फार जुना आहे. एकाच व्यक्तीनें नाटकांतील विविध पात्रांचे संवाद साभिनय म्हणून दाखविल्याची काही उदाहरणें समेलनांत सांपडतात.

निबंधवाचन

आजच्या नाट्यपरिपदेनें ज्या नाट्यविषयक अभ्यासदोषाचा आवर्जून पुरस्कार करावयास पाहिजे त्यापैकी निबंधवाचन हें एक महत्त्वाचें अभ्यासक्षेत्र आहे. मराठी रंगभूमीच्या मुदवाने नाट्यमेलनाच्या अगदी पहिल्या अधिवेगनापानून निबंधवाचनाचे दालन खुले झालेले आढळतें. 'नाट्य' या विषयाची अनेक वाङ्मयीन आणि प्रायोगिक दृष्टिकोणातून चर्चा करण्यांत महाराष्ट्रातील प्रथितयश अशा साहित्यिकांनी भाग घेतलेला आहे. हरिभाऊ आपटे, वा. गो. आपटे, ना. के. वेहेरे, डॉ. न. वा. घारपुरे, श्री. द. श. गोमकाळे, मांच्यासारखे मान्यवर साहित्यिक आणि श्री. रां. वा. मुजुमदार, श्री. व्यं. व. पेंडारकर, श्री. पु. श्री. काळे, मा. कृष्णराव, प. पलुस्कर आदि नामवंत कलाकार यांनी या निबंधांच्या दरवारांत आपली हजेरी लावलेली आहे. मेलनांत वाचल्या गेलेल्या निबंधांची यादी * पाहिली म्हणजे नाट्य व रंगभूमि यांच्या अगोपागासंबंधी किती धारोक्त-मारीक विषयाची चर्चा झालेली आहे याचें कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नाहीं.

१९ व्या संमेलनापर्यंत हे निबंधवाचन अत्यंत नियमितपणे चालू होतें. यर उल्लेखिलेल्या नावाशिवाय श्री आ. वि. कुलकर्णी, श्री. व. ह. पंडित, श्री. वि. गो. शेटपे, इ. अनेक अभ्यासकांची वाङ्मय होतें. परंतु त्यानंतर मात्र निबंधवाचनाचा हा अभ्यासपूर्ण शांत उपेक्षिलेला दृष्टीग पडतो. ३० व्या संमेलनात या अभ्यासपद्धतीमध्ये पुनः थोडें चैतन्य आल्यामारलें दिसतें न

दिगते तोच ती लुप्त झाल्यागारगी वाटते आजवरच्या ४२ समेलनातून ४० वर निग्रध वाचल गेले आहेत, त्यापैकी बहुतेक पहिल्या पूर्वार्धातील आहेत पुढे मात्र ही परंपरा बहुतेक खंडित झाली आणि परिश्रमपूर्वक निग्रधलेखनाऐवजी उत्स्फूर्त भाषणाची आणि परिसवादाची नवी परंपरा सुरू झाली

समेलनातील विचारमथन

समेलनाचे स्वागताध्यक्ष, उद्घाटन व अध्यक्ष यांची भाषणे, निवधात व्यक्त झालेले विचार, परिसवादातील चर्चा आणि उपस्थित विद्वानाचे मतप्रदर्शन या सर्वांतून नाटकाचा आणि त्यातहि विशेषत मराठी नाटकाचा इतक्या निग्र भिन्न दृष्टिकोणातून परामर्श घेतलेला आहे की त्याचे सक्षेपाने दर्शन घडविण हिहि जसकप्रपाय आहे आणि समेलनाचा इतिहास सांगताना या सर्वांचा थोडाफार माराज दिललाच असल्यान बाही ठळक बाबीसबधी प्रारंभापासून आजपर्यंत जे जे विचारांच उलट-मुलट प्रवाह दृष्टीस पडले त्याची सूत्ररूपान ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे

रंगभूमि आणि संगीत

मराठी रंगभूमीचा वैभववाळ हा प्रामुख्याने संगीतप्रधान नाटकांनीच बहरलेला आहे हे मान्य केले पाहिजे अभिनयकुशल वलावतावद्दल आदर-भाव असला तरी सामान्य रसिकांपासून चिबित्सव टीकाकारापर्यंत सर्वांच्या मनावर अधिकार गाजवणाऱ्या नादग्रहाची मोहिनी हीच प्रभावी ठरली हे नगीत नटाना मिळालेल्या लोकप्रियतेवरून सहज दिसून येते की अण्णासाहेब किलस्करांनी निर्माण केलेली संगीत नाटकाची आवड पुढे प्रत्यही वाटत गेली नंतरच्या नाट्यकारांनी आपापत्या आवडीनुसार या मूळ प्रवाहाला नवीन वळण लावण्याचे जे प्रयत्न केले त्याचा परामर्श समेलनातून घेतलेला आढळता अर्थात प्रारंभीच्या काळातील संगीत नाट्यवस्तूचा एक अगमूत घटक म्हणून योजिलेले असल्यान तेच अधिकाधिक निर्दोष व भावनापरि-पापक कस हाईल याची चिंता त्या काळातील विद्वानांना पडली होती पारशी चालीच्या आगमनामुळे नाट्यमगीताची शास्त्रीय बैठक ढासळत असून 'निव्वळ चोचल व डग' याचा मुकाळ होऊ लागला अशी तक्रार

पहिल्याच समेलनात श्री आ वि कुन्वर्णी यांनी केली आहे त्यामाठी या चार्जीचा उपयोग फार तारतम्या करवा अशी त्यांनी सूचना केली होती

नाट्यमगीतात भावनापरिपाषाणाठीं शब्दोच्चार स्वच्छ होणे अत्यावश्यक नसून किंवा बळकर प पदुमकर प्रभृतींनी आपल्या सांगितल आहे पद्याचा अर्थ बळक नाही मूरभरणा फार होतो वाद्याच्या नादात शब्द स्पष्ट ऐक येत नाहीत अशा स्वरूपाच्या तक्रारी १९०५ पासूनच सुरू झाल्या त्यावर उपाय म्हणून अभिनयास व्यत्यय येणार नाही अशाच जागी संगीताची याजना करणे, शब्दांचे सुप्त होईल अशा प्रकारे तानबाजी न करणे पद्याच्या चाली अभिनयाला योग्य अशाच निवडणे हे सूचना विद्वानांनी केल्या आहेत संगीत मुळीच असून ये असा विचार मात्र बहुधा काणी मांडला नाही श्री आ वि कुन्वर्णी यांनी तर पद्याशिवाय नाट्याला पूजना नाही संगीत हे गद्यापेक्षा अधिक परिणामकारक अस विचार मांडले संगीताच्या पल्लवर यांनी नाटकातील संगीत कम असाव या विषयाचाच चर्चा आपल्या अध्यक्षांच्या भाषणात केली

संगीत नाटकाचा कालखंड मपल्यानंतर (म्हणजे १९२५ पासून पुढे) समेलनातून 'संगीतामुळे रंगभूमीचा हास झाला काय?' या विषयावर मतप्रदर्शन होऊ लागले आचार्य अन यांनी संगीताची अतिरिक्तता हे रंगभूमीच्या अवनतीचे एक कारण सांगितले श्री माधवराव जोशी यांनीहि रंगभूमीवर संगीताचे दळण घालणाऱ्या गायक नटांचा हजर घतली जळगाव समेलनात याचे विषयावर परिसंवाद झाला अगदी अलावड मातारा येथील समेलनात मा कृष्णरावानी आपल्या निवेष्टात संगीतातून हास झाला नाही अशी भूमिका मांडली तर उत्तर श्री ह रा महाजनानी हैदराबाद समेलनात नाट्यसंगीतावर व्याख्यान देताना कोल्हटकर-खाडिलकरांच्या अमदानीत संगीतामुळे नाट्याची गळचेप झाली असं मत व्यक्त केले

संगीताच्या प्रभावाबद्दल सवाचेच एकमत आहे परंतु खानदानांनी स्वरूपाची स्यालगायकी रंगभूमीवर सुरू झाल्यामुळे काही नाटकांना गायनाच्या मॅफलीचे स्वरूप आले आणि त्याचा परिणाम नाट्यवस्तूवर होऊ लागला यासंबंधी फारशी विवाद्यता नाही परंतु यावर उपाय म्हणजे नाट्यातून संगीताचे उच्चाटन करणे हा नसून विर्लोस्कर-दबलाच्या संगीताप्रमाणे अथ

मुलभ आणि भावनापरिपोष करणाऱ्या सगीताची योजना करणे हा होय, या मताशी बहुतेक टीकावार सहमत दिसतात काहीनी तर जुन्या मगीत नाटकाच्या परंपरेचे कालानुरूप आणि रसाचा उत्कर्ष करणाऱ्या पद्धतीने पुनरुज्जीवन होणे अगत्याचे आहे असा विचार मांडलेला आहे

रंगभूमि आणि स्त्रिया

नाटकातील स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीच करणे अवश्य आहे अशा प्रकारची विचारसरणी प्रथमतः मांडण्यात येऊ लागली तेव्हा त्या कल्पनेची उपहासपूर्वक वास्तवात करण्यात आली परंतु हळूहळू हा विचार रसिक मनात मूळ धरू लागला ८ व्या संमेलनाचे अध्यक्ष सर भोरोपत जोशी यांनी या कल्पनेला अगदी निःसंदिग्धपणे आपला पाठिंबा दिला १९२५ मध्ये हा विचार अधिक पसरला जाऊन त्यासंबंधी तीव्र स्वरूपाचे मतभेद व्यक्त होऊ लागले २३ व्या संमेलनाच्या अध्यक्ष सौ निरिजाबाई केळकर आणि २४ व्या संमेलनाचे अध्यक्ष श्री बालगंधर्व यांनी 'स्त्रियांनी (विशेषतः कुलीन) रंगभूमीवर जाणे अनिष्ट आहे' असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले सौ केळकर यांनी परंपराविद्ध सामाजिक दृष्टिकोणानून हा विचार मांडला, तर स्त्रिया त्यांच्या शालीनतेमुळे रंगभूमीवरील अनेक प्रसंगी — मुख्यतः शृंगारिक — मनमोकळा अभिनय करू शकणार नाहीत असे मत बालगंधर्वांनी व्यक्त केले (स्त्रियांचा समावेश असलेली नाटकमंडळी सत्स्थानातून दौरे काढू लागली म्हणजे तेथून बाहेर पडणे कठीण जाईल अशी भीति बालगंधर्वांनी व्यक्त केली होती) श्री वामनमावकरांनी 'स्त्रियांनी भूमिका केल्याने विशेष फायदा होईल असे वाटत नाही' असा विचार अध्यक्षीय भाषणात मांडला होता, परंतु त्याच संमेलनात (१९३३ च्या) स्त्री भूमिका करणाऱ्या स्त्रियांचे अभिनय करणारा ठराव मजूर झाला !

या पुढील अध्यक्षांनी मात्र स्त्रियांनी भूमिका करण्यात सामाजिक दृष्टीने काही घोवा नाही आणि कलेच्या दृष्टीने ते अवश्य आहे अशी भूमिका घेतली तथापि जुन्या मूल्यावर श्रद्धा ठेवणारे रसिक मोठ्या सभ्येने असल्यामुळे ३४ व ३५ या संमेलनातून (म्हणजे स्त्रिया रंगभूमीवर येऊन लोकप्रिय झाल्यानंतर १० वर्षांनी) कुलीन स्त्रियांनी रंगभूमीवर यावे की नाही या

विषयावर खटाजंगी चर्चा झाल्या. कृष्णराव मराठे, सौ. गिरिजाबाई केळकर असे काही अपवाद वगळले तर बहुमताचा कौल स्त्रियांनी भूमिका कराव्यात या विचाराकडे वळलेला दिसतो. मात्र या घंटात खंबीर मनाच्या स्त्रियांनीच निरावें असा सावधगिरीचा इपारा कांहीं महिलानींच दिलेला आहे. नाटकघंटांत सर्व आयुष्य गेलेल्या बालगंधर्व, गणपतराव बोडस या थोर कलावंतांनी मात्र आपली नास्तुपी या काळांत आणि नंतरहि संमेलनांतून प्रकट केली. विशेषतः कुन्तीन स्त्रियांनी घंटा म्हुणून भूमिका करणें इष्ट नाही असा या अनुभवो नेत्यांचा मूर आहे.

स्त्रियांनी रंगभूमीवर यावें कीं नाहीं हा विषय विवाद्य असला तरी स्त्रियांनी संमेलनांत येण्यासंबंधी मात्र वादविवाद होण्याचा प्रसंग आला नाही. ७ व्या व ८ व्या संमेलनांतून (१९११-१२ च्या सुमारास) सौ. काशीबाई हेल्लेकर व सौ. मयुराबाई द्रविड यांनी नाटकांतील अभिनयामबंदी आपले विचार अगदी तपशीलवार मांडलेले आहेत

रंगभूमी व सुशिक्षित नेतृत्व

नाट्यसंमेलनाचा इतिहास हा महाराष्ट्रातील विद्वानांच्या उपस्थितीने व उपदेशानेंच गजबजलेला आहे; किंबहुना हे कार्य नाटकाच्या प्रत्यक्ष क्षेत्रांत न वावरणाऱ्या जाणत्या मंडळींच्या तळमळीनेच सत्रलेलें आहे. तेव्हा सुशिक्षित पुढारोपणाची आवश्यकता नाट्यव्यवसायानाट्य आहे. पहिल्या संमेलनाचे अध्यक्ष कै. दादासाहेब सापडें याच्या अपेक्षेप्रमाणें नाट्यसंमेलनाला विद्वत्परिपदेचे स्वरूप अगत. प्राप्त झालेलेच आहे. परंतु नाट्यव्यवसायाकडे मात्र सुशिक्षित मंडळी फार अल्प प्रमाणातच वळली आणि याच कारणामुळे सुशिक्षिताचा अभाव हें नाट्यव्यवसायातील उपीवाचें आणि नंतर झालेल्या

घेणे व्हे इष्ट आहे हे पुन्हा पुन्हा ठगविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे " ही कला हाती ठेवण्यासाठी सुशिक्षितानी इटले पाहिजे विद्वान व सुशिक्षित लोकांचे इवडे लक्ष लागत आहे ही भाग्याची गोष्ट आहे, नाटकमंडळ्यात निव्वंसनी व सुशिक्षित लोक गिरले तर अभिरुचि सुधारेल, नटांनी समाजातील सुशिक्षित वर्गाशी सहवास ठेवला पाहिजे," असे विचार समेलनातून बारवार प्रकट झालेले आहेत १४ व्या समेलनाचे अध्यक्ष डॉ जयवर यानी तर आपल्या अध्यक्षीय भाषणात याच विषयाचा विस्तारपूर्वक ऊहापोह केलेला आहे पुढे समेलनातून या स्वरूपाचे ठरावहि होऊ लागले नाट्य-धंद्याला पोषक म्हणून सुशिक्षित स्त्री-पुरुषांनी नाटकमंडळ वा क्लब स्थापन करून त्यात उत्साहाने भाग घ्यावा असा आशयाच्या सूचना डॉ जयवर, श्री गोविंदराव टेंबे, श्री माधवराव जोशी, श्री व प जोशी आदि अध्यक्षांनी केलेल्या आहेत

नटांच्या सुशिक्षितपणाचा अग्रह धरण्यामागे दान वेगवेगळाले पण परस्पर-पोषक असं दृष्टिकोण आहेत मराठी नाटक ह त्याच्या प्रारंभापासून लाज-प्रिय झालेले असले तरी लांन प्रतिष्ठित झालेले नव्हते राजकारणी नेते आणि थोर विद्वान हे या व्यवसायाशी निरनिराळ्या निमित्तान निगडित झालेले होते, तरीमुद्दा नटांचे जीवन हा समाजाच्या टवाळीचा आणि अनादराचाच विषय होता समेलनातून अनेक वेळा नाटकी धंद्याबद्दल समाजात दुडमूल टाकल्या तिरस्काराचा उल्लेख झालेला आहे याचे मुख्य कारण म्हणजे या धंद्यात दुर्व्यंगनी व अनिश्चित मंडळीचाच मोठ्या प्रमाणावर भरणा झालेला आहे आणि त्यामुळेच नाटक वषण्यास गर्दी करणारे लोक इतर वेळी मात्र नटाकडे नाक मुरडूनच पाहतात ही स्थिति बदलावयाची असेच तर या धंद्यात सदाचारी व विद्यागपत्र असा व्यक्तींनी आवडीने भाग घेतला पाहिजे ही विचारमरणी स्पष्ट झालेली आहे " नटवर्गाने गुमसूत नागरिक बनले पाहिजे, विद्वानाबद्दल अनादर हाऊ नव यागाडी नटांनी सदाचाराच पालन केले पाहिजे, नटाचा आगळा मात्र रागून घेण अगड तर त्यांनी आपली वर्तणूक गुपार ी पाहिजे, नटाबद्दलच वाईट व बर्णयित मन दूर करण्यात सुशिक्षित मंडळींनी लक्ष घातून या धंद्यात प्रवेश केला पाहिजे " अशी अनेक वाक्ये समेलनातील भाषणातून काढून दागविता येतील या मताच्या पाटीमागे

नाटकघटा व नटवग प्रतिष्ठित व आदरणीय होण्यासाठी त्यात सत्प्रवृत्त मंडळींचा गिरवाव व्हावयास पाहिजे हा मुख्य हेतु होता. सुगुणितपणा म्हणजे केवळ पुस्तकी पांडित्य असा अथ अभिप्रेत नसून सुसंस्कृतपणा हा त्याचा गाभा आहे या समजूतीवर नटाच्या सुगुणितपणाचा आग्रह घरण्यात आलेला आहे.

दुसरा दृष्टिकोण घद्याच्या विकासाचा व स्थंयाचा आहे. मराठा रंगभूमी वरील कलावत पुस्तकी विद्येच्या दप्तेने अगुणित असणे तरी नाट्यगुणांच्या दृष्टीने त उच्चविद्याविभूषित हातेच परंतु नाट्याचा विचार केवळ कला विलासाच्याच भूमिकेवरून करता येत नाही कारण तो व्यवसायही आहे प्रारंभी नाटकघटात ज्या उणीवा हात्या त्या घालविणे किंवा पुढे झालेली अवनति थापवून घरणे या गोष्टी नाटकघटानाले नत्यांना जमल्या नाहीत कारण त्यांचे दृष्टि समुचित हाता भावतालच्या बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे घद्याच्या पद्धतातही बदल करणे अवश्य आहे हे त्यांना वेळीच आकडेवारी हाऊ नकल नाही हे भावा काळात टाळावयाचे असले व नाट्यव्यवसायाचा उभारणी स्थिर पायावर करावयाची असेल तर दूर दुष्मान विचार करणाऱ्या सुविद्य कलावताना या कलाच्या विकासाचा भार आपल्या गिरावर घ्यायला पाहिजे या हतून नाट्यनमनानून या गिःच्या मंडळींना आवाहन करण्यात येऊ लागले.

रंगभूमीच्या पाठीमागे जवळ जवळ १२५ वर्षांचा इतिहास आहे परंतु कं अ वा वरवे यांनी स्थापिलेली राष्ट्रीय नाट्यशाळा नागपूरच्या अभिनव नाट्य मंदिराचा नाट्यशिक्षण-वंग आणि इतर काही तुरळक प्रयत्न सोडले तर नाट्यशास्त्राचा तात्त्विक (Theoretical) व प्रायोगिक (practical) अध्यापन करण्याचा उपक्रम झालेला नाही नाट्यशास्त्राचा पद्धतशीर अध्ययन करण्याकड नाट्यमंडळांमधील दुर्लक्षच कले होत ज्या नाट्यमंडळांमधील देवक माणिकर किंवा दाते कोल्हटकर यांच्यासारखे तालीम मास्तर लाभले तेथे तसे नाट्य शाळा स्वयंभूच निर्माण झाल्या परंतु ही परंपरा अविच्छिन्न राहण्यासाठी तिला भस्वरूप देण्याकड काणीही लक्ष दिले नाही

वास्तविक दुसरें नाट्यसंमेलन भरण्याच्या सुमारास विविधज्ञानविस्तार' या भारदस्त मासिकाने अभिनयाचे मापपत्तिक आणि मार्मिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा निघाल्या पाहिजेत' अशी सूचना के. आ. हाती आणि त्यानंतर प्रा. भा. श्री. चिं. वि. वैद्य डा. जयकर श्री. बाबासाहेब इचलकरंजीकर प्रा. धा. नी. चाफकर आदि संमेलनाध्यक्षानी याच आशयाचे विचार मांडून नाट्य शिक्षणाची आवश्यकता सांगितली होती परंतु कं वरवे यांचा एक प्रयत्न बाह्य दिवसातच संपुष्टात आल्यानंतर भारत नाट्यसंमेलनात किंवा नाट्य मंडळांमधील तो सतत चालू ठेवण्याची पुन्हा सटपट चाली नाही नाट्य क्षेत्रातील जबाबदार मंडळी यामुळे निष्क्रिय पाहिल्यानंतर बाह्य विचारी नाट्यप्रभू मंडळाना महाराष्ट्रातील विद्यापीठात नाट्यविषयक अभ्यासक्रम सुरू करण्याच्या दृष्टीने हालचाल करण्यास प्रारंभ केला

१९२९ मध्ये नागपूर येथे भरलेल्या संमेलनात या मुद्द्यावर एक ठराव मजूर गेला या ठरावावरून मुंबई व नागपूर या मराठा भाषिक प्रदेशांमधील विद्यापीठांना एक स्वतंत्र नाट्यविषयक अभ्यास-शाळा (Dramatic Faculty) बांधावी अशी त्या विद्यापीठांना विनंती करण्यात आली त्याच ठरावाची पुढील प्रत्येक संमेलनात पुनरुक्ति पाली पुढे पुढे आणि मराठावाला या दोन विद्यापीठांचा स्थापना झाल्यानंतर ठरावात त्याचाहि उल्लेख करण्यात येऊ लागला त्या ठरावाच्या कायबाहाची सटपट करण्यासंबंधी निरनिराळ्या समितींची नियुक्तीही झाली मुंबई विद्यापीठात प्रा. जागलकर यांना बरीच महत्त्व प्राप्त, परंतु त्याच्या आकस्मिक निधनाने तेथे सर्व ठप्प गेली आणि

पुढे कोणी त्याचा नेट लावला नाही. नागपूर विद्यापीठांत प्रा. वनहट्टी यांनी इतर नाट्यप्रेमी विद्वानांच्या मदतायाने हा प्रश्न घडान लावला. त्याचा परिणाम होऊन त्या विद्यापीठाच्या धॅकॅडेमिक कौन्सिलने नाट्यविषयक अभ्यासक्रम आगव्यासाठी एक समितीहि नेमली. हा अभ्यासक्रम तयार झाल्यावर तो कला-शाखे (Faculty of Arts)कडे मान्यतेसाठी पाठविण्यात आला; परंतु त्यावर भाकड वादविवाद होऊन तो नामंजूर झाला. या मरा विद्यापीठांत अशा स्वम्याचे प्रयत्न पुन्हा करण्यासाठी नुसतीच परिषदेच्या कार्यकारिणीने एकेक समिति नियुक्त केली आहे आणि त्यांनी विद्यापीठांत नाट्यशाखा स्थापन करण्याची खटपट करावी असे ठरविण्यांत आले आहे.

अभिनयाचा पायामुद्ध अभ्यास करण्यासाठी नाट्यनिशणाची अत्यंत आवश्यकता आहे हा विचार आता सर्वमान्य झाला आहे. स्वतः परिपदेने हें काम मोठय प्रमाणावर करण्यास फार अडचणी आहेत. तेव्हां ज्ञानापर्यंत नाट्यसंमेलनांतून मजूर करण्यांत आलेले ठराव आणि अनुमती नटानी व दिग्दर्शकांनी पटपूत दिलेली नाट्यशाखाची अपरिहार्यता लक्षांत घेऊन विद्यापीठांनीच तीत काही पावलें टाकावीत अशी परिषदेची अपेक्षा आहे.

सुजाण प्रेक्षकांची मागणी

लोकप्रिय नाट्यकाला किंवा नाटकमंडळीला प्रेक्षकांची आज्ञेवें करण्याचें कारण नसतें; कारण प्रेक्षकांचे पाय तिकडे आपोआप वळतात; परंतु चांगली नाटके वारवार पाहणारा प्रेक्षक हा जाणता आणि जागता असावा अशी नाट्यव्यवसायातील विचारी माणसाची अपेक्षा नाट्यसंमेलनांतून व्यक्त केलेली आहे. तिमन्याच नाट्यसंमेलनात श्री लेलेशास्त्री यांनी यशस्वी नाट्यकाला प्रेक्षकहि उत्तम पाहिजे हें सांगितले. महाराष्ट्र नाट्य मंडळीचे मालक श्री. अण्णासाहेब वारखानीस यांनी ६ व्या नाट्यसंमेलनात प्रेक्षकांचे स्वागत करताना प्रेक्षकांच्या घोरवीचे गुणगान केलें आणि प्रेक्षकांची आपणहून हा दर्जा प्राप्त करून घ्यावा अशी त्यांना विनंति केली. विद्वत्ता आणि भामिनीना एवढेच गुण अमणारे प्रेक्षक हे नाट्यकलेला पुरेसे नाहीत, नाट्याची खरोखरी उन्नति करावयाची असेल तर प्रेक्षक उत्तम वळण लावणारे असणें

अगत्याचे आहे, असे मत श्री बारसानीम यानी व्यक्त केले. डॉ. गर्दे यानी आपल्या भाषणात प्रेक्षकांच्या अंगी विदग्धता, रसिकता आणि औदार्य या वर्गिष्ट्यांची आवश्यकता असल्याचे गागून प्रेक्षक सभेचे वर्णन 'मभा विदग्ध भूयिष्ठा रसिषा द्रव्यदायिनी' या सूत्रात केले. श्री बारसानीम यानी अपेक्षिलेला आणि डॉ. गर्दे यानी वर्णिलेला प्रेक्षक दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत चालला आणि त्यामुळे नाटकाविषयात उत्पन्न झालेल्या दोषाचे निराकरण होण्या-ऐवजी ते वाढत्या प्रमाणात दिमू लागले असा निष्कर्ष पुढील संमेलनातून वाढण्यात येऊ लागला. चिंतामणराव कोल्हटकर आणि नानासाहेब फाटक यानीही या 'विषडलेल्या प्रेक्षका'चा निर्देश केला आणि तोच पूर्वीचा नामवंत नटानाहि जरय बसविणारा आणि चलामूल्याची बदल वाळगणारा प्रेक्षक वसा बचव ठेवीत असे यासंदर्भाचे स्वानुभव कथन केले. श्री पार्वनाथ आळतेकर आणि श्री ग्राडेकर यानीही हीच तत्वार केलेली आहे. "१९३० पूर्वीचा प्रेक्षक आजच्या तुलनेत अतिशित असला तरी त्याची अभिरुचि चौथडळ बनलेली असे परंतु आताचा प्रेक्षक गेल्या दोन तपात बदलून गेला आहे, पाही तरी चार घटका वरमणूक वरणारें नाटक त्याला हवे आहे, मग ती वरमणूक कोणत्याहि पातळीवरची असो त्याच्या अपेक्षा अगदी मर्यादित व उथळ झालेल्या आहेत. ज्या नाटकमूल्याची पारख तो करू शकत नाही" असे विचार मोरानी स्पष्टपणे नमूद केलेले आहेत.

उत्कर्षापकर्षाची भीमासा

नाट्यसंमेलनाच्या पहिल्या पंचविशोपयंत (१९३० पर्यंत) मराठी नाट्य-कला उत्कर्षाप्रत जाण्यासाठी तिच्या सध्याच्या स्वरूपात कोणते दोष आहेत व ते कसे दूर करता येतील यासंदर्भात नाट्यप्रमो विद्वान चर्चा करीत प्रत्यक्ष नाट्यव्यवसाय वरणारी मंडळीहि आपापली मत मांडीत. नाटकाचा धंदा भरभराटीत असताना ता सर्व दृष्टींनी निर्दोष कसा होईल याचाच विचार होणे हे स्वाभाविकच होते आणि नाट्यसंमेलनाच्या अध्यक्षानी रंगभूमीच्या नत्यांना उद्देशून आपापल्या कल्पनानुरूप अनेक सूचना केलेल्या आहेत. नाट्य शिक्षणाच्या शाळा निघणे अवश्य आहे, नटवर्ग निव्वयसनी व सदाचारी झाला पाहिजे, नाटकांतील संगीत हे नाटकाची हानि न वरणारें व शास्त्रीय पद्धतीचे

असलें पाहिजे, नाटकमंडळभांनी नीतिशिक्षण देणारीं नाटके रंगभूमीवर आणली पाहिजेत अशा प्रकारच्या सूचना संमेलनांतून मांडण्यांत आल्या. १९३५ च्या सुमारास मराठी रंगभूमीचा बाह्यतः टोलेजंग दिसणारा डोलारा पाहतां पाहतां कोसळून पडला आणि त्याची पुन्हां कशाप्रकारें उभारणी करतां येईल या काळजीनें नाट्यव्यवसायी आणि नाट्यप्रेमी व्यथ झाले. पुढच्या साऱ्या संमेलनाध्यक्षांनी या अवघातीची आपापल्या दृष्टीप्रमाणें मीमांसा करण्याचा प्रयत्न केला आणि मराठी रंगभूमीला पुन्हां वैभवाचे दिवस यावेत म्हणून काही उपाययोजनाहि सुचविल्या. त्यांच्या मताचा थोडक्यांत आढावा घेऊं.

रंगभूमीच्या न्हासाला बोलपट हें एकमेव नसलें तरी एक प्रमुख कारण निश्चितपणें होते असे अनेकांचें मत पडलें. बोलपटांमुळें स्वस्त करमणूक उपलब्ध झाली, भरपूर मोवदल्याच्या आशेने लेखक व कलावंत रंगभूमी सोडून चित्रमृष्टीकडे धांवले, आणि मुख्य म्हणजे रंगभूमीची राहती घरें बोलपटानी बळकावून तिला निर्वासित केलें; यामुळें रंगभूमीला जबर तडाखा घसला हें निर्विवाद आहे. बोलपट हें अखेरचे आणि प्रत्यक्ष कारण ठरलें.

परंतु रंगभूमीच्या अपकर्षाला नाटकमंडळांची वागणूक आणि हा व्यवसाय करण्याची पद्धतच मुख्यतः कारणीभूत झाली या मताशी टॅबे, शं. प. जोशी, वरेरकर, आचार्य अत्रे, ना. वि. कुलकर्णी, नानासाहेब फाटक, वि. स. खांडेकर, आदि अनेक अविकारी मंडळी सहमत आहे. नटवर्गांत आणि नाटकघद्यांत कोणकोणते दोष होते याची यादी केली तर ती खूपच लांबलचक आहे. नाटकमंडळांची केवळ धनोत्पादनाकडे लक्ष देऊन कलेकडे दुर्लक्ष केलें, संस्थानीं थाटाचे वसुमार खर्च करून बेहिशोबीपणाने वज्रबाजारीपणा हा नियम बेला, स्वतःच्या अगर नाटक मंडळीच्या हिताफलीकडे नजर दिली नाही आणि सर्वांत मुख्य म्हणजे बदलत्या परिस्थितीची दखल घेतली नाही हे नाट्यव्यवसायामध्यें निर्माण झालेले प्रमुख दोष असं बहुतेकांचें मत पडले आहे. ऐन उत्कर्षाच्या काळात नाटकघळेच्या नेत्यांनी भावी काळाची पावले ओळखून नाटकघडाला स्थिर प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने संघटित स्वस्थात काही योजना आखली अमती तर बोलपटांच्या पहिल्याच प्रहारासरशी ती मृतप्राय कधीहि झाली नसली.

बोलपट लोखप्रिय झाल्यानंतर व रंगभूमि तिच्चातील अतर्गत दोपामुळें मागें पडल्यानंतर रंगभूमीला हक्काचे घरहि मिळेनासे झाले याच वाळात करमणुकीच्या कराचें ओझें दिवसेदिवस असह्य होऊ लागले या दोन कारणा-मुळें रंगभूमि जिवंत ठेवण्यासाठी निव्वराने प्रयत्न करणाऱ्या नाटक-मंडळ्यांनाहि आपापले सुसार आवरणें भाग पडले या कारणाशिवाय श्री कोल्हटकर व खाडेकर यांनी, वाळ बदलला हे या अवततीचे एव महत्त्वाचे कारण सांगितले १९३५ नंतरच्या सक्रमणवाळांत जीवनाची सर्वच आधार-भूत मूल्यें बदलत चालली आणि त्याच्या भोवऱ्यात सापडलेल्या रंगभूमीचीहि पुद्गंशा झाली

या सक्टातून रंगभूमीला पुन्हा पूर्वीचे किंवाहुना त्याहिपेक्षा अभिन उज्ज्वल आणि अडग स्थान प्राप्त करून घ्यावयाचे अमेल तर आजच्या नाट्यकलेच्या उपामकानी कोणत्या दिग्गजे प्रयत्न केले पाहिजेत आणि इतर सामाजिक शक्तींनी त्यांना कोणत्या प्रकारें साहाय्य दिले पाहिजे यासंबंधी सर्वांनी मतप्रदर्शन केलेले आहे त्यातील उपायापैकी, नाट्यव्यवसाय सुरळितपणें चालू राहण्यासाठी महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक अशा प्रकारें नाट्य-गृहाची एक साखळी निर्माण करणे हे केवळ सरकारच करू शकेल ते परिपद किंवा सामान्य रसिकाच्या आवाक्याबाहेरचे आहे आणि अशा नाट्यगृहा-पासून सध्या भरमसाट उत्पन्न मिळण्याची शक्यता नसल्याने धनिव मंडळी तिकडे फिरवणार नाहीत नाट्यधंद्यातील दुसरी एक मोठी घोड-करमणुकीचा जवरदस्त कर— सरकारच्या वृत्तेने दूर झाली आहे परिपदेला व हौशी नाट्यस्पर्धांना आर्थिक साहाय्यहि मिळण्यास सुरवात झाली आहे, परंतु नाट्यकलेचा सर्वांगीण विवास राज्यभर होण्यासाठी व तो स्थिर राहण्या-साठी व्यावसायिक नाटक मंडळ्या अस्तित्वात येणे अवश्य आहे आणि सध्याची परिस्थिति पाहता सरकारी मदतीविना या मंडळ्यांचा जीवननिर्वाह होणे दुरापास्त आहे तेव्हा वद नाट्यगृह आणि आर्थिक मदत हे रंगभूमीच्या उन्नतीसाठी अत्यावश्यक असणार दान उपाय सरकारी पातळीवरूनच होण्यासारख आहेत

नाट्यशिक्षणाची गरज विद्यापीठांनी भागविली पाहिजे. नाट्यशिक्षणाची भरपूर शिंदोरी जमा केल्याशिवायच नाट्यप्राप्तात घुसलेले कलावंत रंग-

भूमीची सेवा करू शकत नाहीत हे आता सिद्ध झालेले आहे. नाट्याची शास्त्रगुद्ध उपामना तिथेचें करणारे अभिनयसंपन्न कलावंतच नाट्यकलेचा सर्वांगीण विकास करू शकतात. यामाठीच गेली अनेक वर्षे नाट्यविषयक स्वतंत्र शाखा मुद्दं बरबराविषयी महाराष्ट्रातील विद्यापीठांना विनंती करण्यांत येत आहे. सरकारप्रमाणेच संस्कृतीच्या पोषणाची जबाबदारी घेतलेल्या विद्यापीठांनी जीवनाचें हे उपांग दुर्लक्षित वामा नये अशी आग्रहाची मागणी करण्यात आली, फोल्डटकर, आळतेकर इ. नाट्यक्षेत्रातील तपस्व्यांनी केलेली आहे. रंगभूमीच्या सर्व अंगोपांगाचा पद्धतशीर अभ्यास केलेली मुंबई मंडळी या क्षेत्रांत प्रविष्ट झाली आणि बदललेल्या काळा-नुरूप त्यांनी नाट्यव्यवसायाची आमुलाग्र पुनर्घटना केली तर मराठी रंग-भूमीला पुन्हां वैभवाचे दिवस यावयाला उगीर लागणार नाही ही आजच्या नाट्यप्रेमी विद्वानांचीहि आणि कलावंतांचीहि खात्री आहे. याशिवाय जे जे उपाय गुचकिले गेले ते तुलनेने गौण महत्त्वाचे आहेत. संगीताचा अतिरेक अमू नये, उपलब्ध साहित्य सुधारणा आत्ममातृ करून राबविल्या पाहिजेत, वृत्तपत्रांनी रंगभूमीवरील नव्या नव्या प्रयोगाची सहृदयतेने चिकित्सा केली पाहिजे इ. उपाय हे नंतरचे आहेत. नाट्यव्यवसाय आपल्या पायावर प्रथम स्थिर झाला पाहिजे, म्हणजे लहानमहान स्वरूपाच्या सुधारणा त्यात आपो-आप घडून येतील हे सर्वांच्या विचाराचें भूत आहे.

उद्याच्या रंगभूमीचे भाग्यविधाते

आतापर्यंत सादर केलेल्या विचारमंथनातील हा सर्वाधिक महत्त्वाचा टप्पा आहे. समेलनांत झालेल्या चर्चेचे महत्त्व केवळ प्रासंगिक स्वरूपाचें समजणें योग्य होणार नाही या सर्वांमधून जे निष्कर्ष निघाले ते उद्याचा रंगभूमीचा इतिहास घडविणाऱ्या कलावंतांनी काळजीपूर्वक अभ्यासिले आणि त्याच्या आधारावरच आपल्या भावी कायदे मनोरथ केले तरच त्याचें मार्थक झाले असं म्हणता येईल हा विचार आणि तदनुसार आचार कोण करणार ? हा प्रश्न आज प्रत्येक नाट्यप्रेमी रसिकाच्या मनात उभा आहे आणि त्याचे उत्तर हेंच उद्याच्या रंगभूमीचे भविष्य आहे.

वास्तविक या प्रश्नाचे उत्तर अगदी चूटकीसारखें देता आलें असतें. जे हा

व्यवसाय करतात त्याच्याच हाती रंगभूमीच्या भावी आयुष्याची दोरी आहे हे त्याचे अगदी सरळ उत्तर आहे परंतु गेल्या तीन तपानील रंगभूमीचा इतिहास पाहिला म्हणजे या प्रश्नाचे स्वरूप अत्यंत जटिल आणि विवाद्य झाल्याचे आढळून येत १९४३ मध्ये सर्व मराठी भाषिक मुलुखात रंगभूमीचा शताब्दिमहोत्सव धूमधडावयान माजरा झाल्यापासून मुरू झालेले नाटकाचे प्रयोग आजहि अव्याहतपणे सुरू आहेत, परंतु रंगभूमीच्या भविष्याची सांगी एकाहि समेलनाध्यक्षांना देता आली नाही सघटित व्यवसायाची बैठक अद्यापिहि मराठी रंगभूमीला प्राप्त झालेली नाही ठेकेदारी पद्धतीचे व्यावसायिकांचे प्रयोग शोकड्यानी होत आहेत, परंतु नाट्यव्यवसायाचा प्रश्न पूर्वींमारासाठीच 'आ' वासून उभा आहे गेल्या १०।१२ वर्षांत सरकारच्या प्राप्ताहाने होशी नाट्यसंस्थांचे नवे नवे नाट्यप्रयोगहि प्रत्यही रंगभूमीवर येत आहेत आणि 'रंगभूमि होशी नटानीच जिवत ठवली व तेच पुढेहि ठेवतील, आता नाट्यव्यवसाय खालास झाला' असे उद्गार होशी नटाच्या गोंगातून अधूमधून बाहेर पडत असतात गेल्या काही वर्षांतील नाट्यसमेलनाच्या अध्यक्षांची भाषणे पाहिली तर त्यांनीहि या प्रश्नावर आपापणे निणय दिलेले आहेत

“नाट्यधर्माची आमूलाग्र नवी मांडणी घाली तरच यापुढे हा धंदा टिकाव धरू शकेल, रंगभूमीचे स्वरूपाशी अस्तित्त्व प्रस्थापित करण्यासाठी व्यावसायिक रंगभूमीच जिवत राहिगी पाहिजे धंदेवाईक नाटक मंडळ्या स्थापन झाल्या तर त्याच काही काय करू शकतील, नाट्यव्यवसायिकांच्या मस्था स्थापन झाल्याशिवाय नाट्यवर्तका उत्पन्न होण शक्य नाही 'अशा आशयाच उद्गार गेल्या काही वर्षांतील रंगभूमीची अयस्या पाहिल्यानंतर श्री कमलनूरवर श्री गंडावर, श्री नानासाहेब पाटव' श्री व सा नेसाई द अध्यक्षांनी वाढलेले आहेत होशी नटानी गेल्या काही वर्षांत केल नाट्यविषयक कौतुकास्पद काय काणीच नारळूळ करीत नाही परंतु रंगभूमीच्या सांगीगोण उन्नतनासाठी त्याच एका व्यवसायाला वाहून घेतल्या नाट्यपासनाचीच गरज आहे असा या अधिवारी नाट्यमार्गाचा निवाळा आहे व्यावसायिक रंगभूमाला माहात्म्यभूत झालील अगे लग्नविषयक व तांत्रिक स्वरूपाच वगवगळ घाडमी प्रयोग होशी नाट्यगस्या निभयान करू शकतात त्याचप्रमाण व्यावसायिक रंग-

भूमीला नव नट आणि नाटककार यांचा पुरवठा करण्याच महत्वायहि होशी नाट्यसंस्थामुळे सतत चालू राहील परंतु रंगभूमीच सातत्य टिकविण आणि तिचा विस्तार करणे या गोष्टी होयी नटाना मूलतः च अशक्य आहेत रंग-भूमीचा इतिहास व्यावसायिक बलावतच घडवू शकतात, हींशी नाट्यसंस्था त्यांच्या कार्याला पुरक म्हणून उपयुक्त आणि अवश्य आहेत असा निष्पन्न समेलनातील चर्चेतून निघालेला आहे

परिपदेकडून अपेक्षा

समेलनाची मध्यवर्ती मस्य़ा म्हणून भारत नाट्यसमाजाच काय मुरू पाल्यापासूनच त्यान रंगभूमीविषयक बाणबाणत उपनस कराव याविषयी मतप्रदर्शन मुरू झाल समेलनाच्या अध्यक्षपामून वृत्तपत्रातील सामान्य नाट्यप्रमा व्यक्तीपर्यंत सर्वांच्या मनात भारत नाट्यसमाजान काही तरी मागदर्शन कराव अशी अपेक्षा निर्माण पाल्ली दिमते

नाटक मंडळ्याच्या कार्यात जे दोष आढळतात त्याच निराकरण करण्याचा समाजान प्रयत्न केला पाहिज ही अनवाची मागणी हानी 'नाट्यसमेलनान अनर्थकारक प्रघाताना आळा घालण्याच प्रयत्न झाले पाहिजत' (प पलुस्कर), समाजविघातक नाटकाना पायबंद घालण्यापाठी समाजाने एक कमिटी नमावी च त्या कमिटीच नियम न पाळणाऱ्या नाटक मंडळ्यावर सामाजिक बहिष्कार घालावा (श्री रा गा दडवते, 'रंगभूमि' वप २, अ ५), समाजाच्या कमिटीच नाटकासंबंधीच नियम उल्लंघन न करण्याच प्रमुख नाटक मंडळ्यांनी मान्य वृत्त पाहिज (श्री ग न मराठ, 'रंगभूमि' वप २, अ ८) असे अनव उल्लेख समाजाकडून अयाग्य नाटकावर नियंत्रण बनाव अशी सूचना करणार आहेत

नाटक मंडळ्यात नित्य चालू असणाऱ्या फाटाकूट घारविण्याचा व भाटण तट मोडविण्याचा समाजान प्रयत्न करावा अगा दुगरी अपेक्षा सर्वांनीच प्रकट केलेला आहे स्वतः समेलनाच चिन्मीम व वरव यांना 'नाटक मंडळ्यानी अतमन उगाडाठ व चरविचलप्रसंगी समाजाचा मदत घ्यावी अम नाटक मंडळ्याना आवाहन केले हान या सूचनगा पुढहि पाठिवा मिळालेगा आहे ११ व्या समेलनाच अध्यक्ष बविवय ना बा न्द्रिक मानी नाटक

मडळ्यानी भाडणाचा निवाल समाजाच्या पचामार्फत लावून घ्यावा ' अशी सूचना केली होती. महाराष्ट्र ना म चे भालक के अण्णासाहेब बारग्यानीस हेरि या मताशी सहमत होते. १४ व्या संमेलनप्रसंगी त्यानी ' नटवर्गनि भारत नाट्य समाजामारच्या मध्यवर्ती मडळ्याकडून आपल्या अडचणी दूर करून घ्याव्यात ' असे मत व्यक्त केले थो ग. स मराठे यानीहि ' समाजाने नाटक मडळ्यातील भाडणे सोडविण्यामाठी लवाद कोर्ट नेमावे ' अशी सूचना केली होती.

याशिवाय समाजाने नाट्यशिक्षणाच्या घाळा वाढाव्यात, रंगभूमीवर न आलेल्या नाटकाचे प्रकाशन करावे, चांगली नाटके परत करण्यामाठी व वाईट नापसंद करण्यासाठी एक कायम स्वरूपाची तज्ञाची समिति स्थापन करावी, नाटक मडळ्याच्या तक्रारीची दाद मरकारकडून लावून घ्यावी ' अनेहि विचार तत्कालीन नाट्यप्रमी व्यक्तीनी प्रवट केलेले आहेत.

१९५६ नंतर वाढलेल्या अपेक्षा

१९५६ मध्ये वेळगाव येथे झालेल्या परिपदेच्या नव्या अवतारापासून महाराष्ट्रातील नट, नाटककार, नाट्यटीकाकार यांच्या मनात परिपदेने मोठमोठ्या कार्यांना हात घालावा व नाट्याची सर्वांगीण प्रगति घडवून आणावी असे विचार धोळू लागले थो बेगवराव दाते^१, थो के ना वाटे^२, प्रा प्र रा भूपटकर^३, थो आत्माराम भेंडे^४, थो भालचंद्र पेंढारकर^५, थो मो ग रागणेवर^६, प्रा वनहड्डी^७ अशा नाट्यक्षेत्रातील नट, तज्ञ व अनुभवी मडळीनी आपापल्या अपेक्षाना व्यक्त स्वरूप दिलेले आहे इतर विद्वान आणि सर्वमाधारण रसिक यांच्या मनातूनहि परिपदेने आता 'खूप खूप' कार्य करून दाखवावे असे खरोखरीच वाटते या मडळीच्या अपेक्षाचे वर्गीकरण केले तर त्यात पुढील प्रमुख अपेक्षा दिसतात—

१ व २ नाटक, चेन्नवारी १०६०

३ मोन, २२ डिसे १९७७

४ रसग, २७ डिसे १९५८

५ सगळ, ७ एप्रिल १९५८

६ बीगा, पेम् १९५६.

७ मराठी नाट्यरूप व नाट्यवाचक, पृ २०७-२०८

(१) आजच्या काही नाटकातून अभिनेत्रीहीन नाट्यकलेची जो वेछू प्रदर्शन मांडली जात आहेत त्यांना शायबद वसावा नाटकातील अनुचित प्रवाह थोपवून धरण्याचा प्रयत्न सहानुभूतीने आणि जरूर पडल्यास बडीलकीच्या दरडावणीने करावा

(२) गावोगाव पसरलेल्या नाट्यप्रेमी हौशी कलावंतांना नाटकाची निवड करण्यापासून तो ते रंगभूमीवर प्रयोगरूपाने येईपर्यंत सर्व प्रकारचे मार्गदर्शन करणारा नाट्यतज्ञाचा एव सच तयार करून या होतकरू कलावंतांच्या कलेचा विकास करावा

(३) ठराविक लोकप्रिय नाटकांचे पुन पुन प्रयोग लावून नाट्यपरसिकाच्या पैशातून जबर फायदा उठवणाऱ्या ठेकेदारांची पैदास बंद करावी त्याचप्रमाणे कलावतर्हि भरमसाट भोवदला घेणार नाहीत यासमधी काही उपाय योजना करावी

(४) नाट्यस्पर्धातून पारितोषिके मिळविणाऱ्या आणि द्रुतदर्हि यणस्वी-पण सादर झालेल्या हौशी नाट्यसंस्थांची नाटक सत्रां जातील अशी योजना करावी

(५) मराठी नाटकाची वर्णनात्मक सदर्थ-मूचि तयार करावी

(६) नाट्यविषयक वाङ्मयाचे प्रकाशन करावे

(७) रंगभूमिविषयक सर्व प्रकारच्या नव्या-जुन्या साहित्याचा संग्रह करावा

(८) सहयोगी प्रयत्नाने (अनेकांच्या सहकार्याने) चांगली नाटक करावीत

(९) वाधक्यामुळे किंवा पगुतेमुळे असमर्थ बनलेल्या व्यावसायिक नाटकाच्या आर्थिक स्वास्थ्यासाठी एखादा स्याया स्वरूपाचा निधि उभारावा

(१०) नाट्यव्यावसायिकांना प्रवास, परवान, नाट्यगृह इ. बाबतीत ज्या अडचणी येतात त्या दूर कराव्यात इ इ इ

परिपदेच्या अपेक्षा

वर उल्लेखिलेल्या आणि आणखीहि कित्येक उल्लेख करता येण्याजोग्या अपेक्षा मराठी रंगभूमि पुनरपि वैभवाला चढावी अशी प्रामाणिक इच्छा घरणाऱ्या व्यक्तींनी जाहीर व खासगरीत्या बोलून दाखविलेल्या आहेत त्यानील बहुतेक सर्वच नाट्यक्षेत्राच्या दृष्टीने उपयुक्त आहेत आणि त्याची परिपूर्ति करण्याचे काम आपणाला लाभाले अशी परिपदेचीहि उत्कट इच्छा आहे परंतु परिपदेच्या या जगझायाच्या रयाला होशी व व्यावसायिक नट, नाट्यकार, नाट्यसमीक्षक, नाट्य मर्मज्ञ, वृत्तपत्रे, शासनसंस्था आणि सर्वसाधारण रसिक या सर्वांचे हात लागले पाहिजेत या सर्वांच्याकडून चालू घडीला ज्या प्रकारचे सहकार्य मिळत आहे त्याची स्थिति काय आहे ?

वार्षिक ३ रुपये वर्गणी देणाऱ्या व्यक्तिसंभामदारी आणि मल्लम मस्याची यादी पाहिजे म्हणजे नाट्यक्षेत्रात नित्य विद्या नैमित्तिक कार्य करणाऱ्या निर्नानरी सत्या परिपदेच्या बाहेरच असल्याचे दिसून येत नाट्य मंडळानी वार्षिक एका खळाचे उत्पन्न यावे ही पूर्वीच्या भारत नाट्यसमाजाची विनंती ज्याप्रमाणे पूर्वीच्या अदूरदर्शी नाट्यमवकाशी मानली नाही त्याचप्रमाणे प्रत्येक खेळामार्गे एक रुपया परिपदेला द्यावी याची मागणीहि आज वाणतीहि नाट्यसंस्था मनावर घेत नाही इतकच नव्हे तर नाट्यक्षेत्राबाबत सरकारकड एकमुखाने काही निवेदन करावे तर तेथेहि परिपदेच्या बाबतीत अडथळे उत्पन्न व्हेले जातात !

नाट्यक्षेत्रातील विद्वानांच्या सहकार्याची तहाहि अशीच नमुनेदार आहे श्री के नारायण काळ यांनी मुचवलेली व नटक्षेत्र केशवराव दात्यांनी उचलून धरलेली विमश परिपदेची याजना अमलात आणण्याचा परिपदेन सक्ती केला व मुमारे ४५ नाट्यसेवकाना खडाळा यथे १९ मे १९५७ ला उपस्थित राहण्याची विनंती केली त्या विनंतीप्रमाणे त्या दिवशी खडाळा यथे तीन निमंत्रित उपस्थित होते ! प्रयोगक्षम नाटकाची मूचि करतानाहि याच अनुभववाचा पुन प्रत्यय आला जाहीर विनंतीकड कोणीच लक्ष देत नाही

म्हणून मुमारे ३० जणांच्याकडे व्यक्तिज्ञ पत्रे पाठवण्यात आली परंतु एक दोषाचा अपवाद सोडल्यास इतरांना या पत्राची याच देण्याइतकहि महत्त्व वाटले नाही । सूचि तयार करण्यासंबंधी जी समिति नियुक्त केली होती त्या समितीतील काही सभासदांनी सूचीमधील एका अक्षरानेमुढा कयी विचारणा केली नाही पुणे येथील व आळतेकराचा पण्डितपूर्तिममारभ, मालापूर येथील ३९ व नाट्यसमेलन इ अनेक प्रमगीहि परिपदच्या कार्यकर्त्यांना अशाच स्वरूपाचे कटु अनुभव आले ।

परिपदेचा आधार व निर्धार

तथापि असा प्रकारचे नको ते अनुभव येऊनहि परिपदेचे कार्य स्यंगित झालेले नाही कारण या सार्वजनिक वाळ्या ढंगालाच काही निष्ठावनाची रुपरी बडाहि आहे याचाहि आशादायक अनुभव परिपदेला आलेला आहे सरकारची एके काळची जड मद्रणा आता परिपदच्या विनतीप्रमाणे अनुकूल दिशेने हलू लागली आहे श्री भालचंद्र पेंडारकर, श्री आत्माराम भेंडे, इ नव्या दमाचे बलावत परिपदेच्या कार्याच महत्त्व जाणून तिची आर्थिक बाज मावळून घरीत आहेत श्री वि स माडेकर, श्री वैभवराव दाने, श्री वमन्त शान्ताराम दमाई, प्रा वनहट्टी यांच्यासारख्या ज्ञानवृद्ध व तपावृद्ध मंडळीच भागदर्शन आणि शुभाशीर्वाद परिपदेला लाभत आहेत त्यांच्याच आधारावर परिपदेकडून अपेक्षिलेली काही कार्ये परिपदेन पूर्ण केली आहेत व काही हानी घेतली आहेत सर्वांचे योग्य त महत्कार्य मिळाले तर भवच अपेक्षित कार्ये सफल झाल्याचे समाधान परिपदला लाभेल हें महत्कार्य मिळणे अगदी सुलभ नाही याची परिपदेला चांगली जाणीव आहे आतापर्यंतचा परिपदच्या कार्याचा गाढा रेटण्याच काम नाट्यप्रेम्यांपासून ज्यांना प्रत्यक्ष लाभ काणताच नाही अशा नाट्यप्रेमी व्यक्तींनी केले याचा इतिहास पूर्वी आलेल्याच आहे परंतु पूर्वीची नाट्यप्रेमक मंडळी सुनिश्चित नव्हती किंवा त्यांनी नाट्यव्यवसायाची दूरवर विचारान आखणी केली नाही यासारख्या सर्वोपर त्यांच्या हातून झालेली मध्यवर्ती गपटनची हळमाड शक्य गमदली गेली परंतु आता

१ मराठी नाट्य परिपदेच्या प्रत्यक्ष कार्याचा अनुभव—श्री गो व घाटे
मौन दि २० डि. १९५८

हौशी आणि व्यावसायिक नाट्यसंस्थानून अनेक पदवीधर तरुण-तरुणी मोठ्या उत्साहाने भाग घेत जाहेत. दिग्दर्शक आणि मनीषक हेहि चांगले पाश्चात्य-विद्याविभूषित आहेत या परिस्थितीत त्यांच्याकडून अधिक सहकार्याची आणि सवची अपेक्षा केली तर ती अयोग्य ठरणार नाही. अशिक्षित वलावत स्वतःच्या अनिश्चितपणाच्या न्यूनगंडामुळे एखाद्या व्यवृतीच वर्चस्व मान्य करण्यास पारमे ओढवेढे घेत नाही, सत्यच्या चालवाच्या नियंत्रणाखाली बिनातनार घडण्यासहि तो तयार होऊ शकतो. परंतु मुबिद्य म्हणवणारे बलाबल आणि दिग्दर्शन साध्या-साध्या गोष्टीतहि 'आत्मत्वाचा अहंकार' थोडासा बाजूला ठेवू शकत नाहीत. परिपदेच्या आणि भराठी रंगभूमीच्या हिताकडे लक्ष देऊन वैयक्तिक स्वरूपाच्या विरवोळ मतभेदाना मुरड घालणे अद्यापिहि बाही नाट्यतज्ञ असा महाभागाना जमन नाही. ही स्थिति पालटली आणि परिपदेच्या कार्याविषयी निष्ठा बाळगून निरलसपणे आणि निरपेक्षताने काम करण्यास तयार असले नव नव कार्यकर्ते सतत पुढे येत राहिले तर परिपदेच्या उज्ज्वल भविष्यवाळाविषयी मदेह उत्पन्न होणार नाही.

परिशिष्ट १

तिसऱ्या नाट्यसमेलनात मंजूर झालेली (पुणे १९०७)

भारत नाट्य समाजाची घटना

- (१) सस्येचें नाव — 'भारत नाट्य समाज'
- (२) उद्देश — नाट्यकलेची भुषारणा करणे व नाट्यव्यवस्थेतील अडचणी दूर करून त्यालाहि चांगले वळण लावणें
- (३) सभासद — (१) सस्या सभासद — ज्या नाटक मंडळ्या दरमाल आपल्या एका खेळाच उत्पन्न या सस्येस देतील त्या या सस्येच्या कायम सभासद समजाच्या
(२) आश्रयदाते — सस्यस एकदम १०० रुपये रिया अधिक रक्कम देणाऱ्यास या सस्येचे आश्रयदाते समजावे
(३) व्यक्ति-सभासद — सालिना ३ रु वगणी देणारे, या सस्येच्या उत्कर्षासाठी मदन म्हणून देणारे या सस्येचे (व्यक्ति) सभासद समजावे

- (४) नियामक मंडळ — (१) वरील (३।१) कलमात सांगितलेले वायम सभासद व त्यानीच आपल्या सस्येइतके निवडून घेतलेले व (११) (३।२) या कलमात सांगितलेले सभासद हे सर्व मिळून सस्येचे नियामक मंडळ (डायरेक्टर बार्ड) समजावे
- (५) नियामक मंडळाची रचना—१ अध्यक्ष, १ उपाध्यक्ष, १ खजिनदार, १ मुख्य चिटणीस व १ मदत चिटणीस १ नाट्यसंग्रहालयाचा व्यवस्थापक, १ दरसाल ज्या मंडळीकडे समेलनाची व्यवस्था ठरली असल तिच्यातर्फे एक सभासद, त्या व्यवस्थेचा चिटणीस, अशी कार्यकारी माणसे असावीत
- (६) संग्रहालय—या सस्येच्या निसवत असलेल नाट्यविषयक संग्रहालय वायमचे पुणे येथे ठावे
- (७) बक्षिसयोजना—दरसाल समेलनाचे वेळी जी मंडळी मुद्दाम तयार करून एक उत्तम नाटकप्रयोग करून दाखविल तिला मंडळीच्या नावे सा सस्येकडून एक सुवर्णपदक द्यावे तसच नेमलेल्या विषयावर जो जेनेदवार नट आपले अभिनयकौशल्य व वेपकुशलता दाखविल त्यामहि एक सुवर्णपदक सस्येकडून द्यावे
- (८) पत्रांतवर्धन—चिटणीसाच्या स्व-स्वचांमाटी व संग्रहाचे व्यवस्थे-साठी दरसाल थोडी थोडी रक्कम मजूर करावी चिटणीसान वर्पातून वाही दिवस सर्व नाटक मंडळ्याकडे फिरून यावे .

परिशिष्ट २

[वेळगांव येथे झालेल्या ३८ व्या संमेलनांत गम्मत झालेली व ३९ आणि ४० व्या संमेलनांत झालेल्या दुरुरु-या समाविष्ट केलेली]

नाट्य-परिपदेची घटना

- (१) नांव — या संपटनेचे नांव ' मराठी नाट्य-परिपद् ' असे राहील.
- (२) उद्देश — मराठी नाट्यवाङ्मय व नाट्यकला आणि रंगभूमी यांच्या प्रगतीच्या दृष्टीने आवश्यक असे सर्व तऱ्हेचे कार्य सतत करीत राहणे .
- (३) साधने — वरील उद्देश साध्य होण्यासाठी पुढील व इतर योग्य साधनांचा उपयोग करणे.

अ — दरमाल परिपदेची प्रादेशिक व अग्रिम भारतीय स्वरूपाची नाट्यसंमेलने भरविणे व भरविण्यास प्रोत्साहन देणे.

आ — कला किंवा व्यवसाय म्हणून स्वतंत्र रीतीने कार्य करणाऱ्या नाट्य-संस्था परिपदेची संलग्न करून घेणे.

इ — म. ना. परिपदेचे कार्य जास्तीत जास्त व्यापक होण्याच्या दृष्टीने ठिकठिकाणी शाखा बाढणे.

- ई — अन्य भाषाच्या नाट्यमस्थाशी व नाट्यविषयक चळवळीशी सहकार्य करणे
- उ — नाट्यशास्त्र व नाट्यतंत्र आणि नाट्यकला व रंगभूमि, या व इतर अशाच नाट्यविषयावरील ग्रंथनिर्मितीस व प्रसिद्धीस प्रोत्साहन देणे व साहाय्य करणे
- ऊ — नाट्याम बाहिलेल नियतकालिक वाढणे, चालविणे अथवा त्या कार्यास उत्तजन देणे
- ए — नाट्यकलेचे शिक्षण देणारी संस्था स्थापन व चालविणे अगर तशी संस्था परिपदशी जाडण्याचा प्रयत्न करणे
- ऐ — नाट्यकलेच्या अभ्यासास विश्वविद्यालयीन शिक्षणान योग्य स्थान प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करणे
- ओ — परिपदेन स्वतंत्र रंगमंदिर व नाट्यवस्तुग्राहलय उभारण्याचा प्रयत्न करणे
- (४) घर्गणना — परिपदेचे वष १ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर अस राहील
- (५) कचेरी — मराठी नाट्य परिपदेची वचरी परिपदेस स्थायी स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत, कार्याध्यक्षांच्या सोयीच्या ठिकाणी राहील
- (६) सभासद — मराठी नाट्य परिपदेचे सभासद पुढील प्रकारचे असतील —

व्यक्ति-सभासद होतां येईल. अशा सभामदाम्न वापिक वर्गणी रु. ३/- आगाऊ एकरकमी द्यावी लागेल.

आ—म. ना. परिषदेस रु. ५०/- देणगी. देणाऱ्या व्यक्तीस कार्यकारी मंडळाच्या मजुरीने तहहयात सभासद समजण्यांत येईल.

इ—रु. १००/- किंवा अधिक देणगी देणाऱ्या व्यक्तीस, कार्यकारी मंडळाच्या मजुरीने, आश्रयदाते समजण्यात येईल.

(३) सन्मान्य सभासद :—

मराठी रंगभूमीच्या सेवेत निष्ठापूर्वक जीवन व्यतीत करणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीची कार्यकारी मंडळाच्या शिफारशीने सर्वसाधारण सभेकडून बहुमानानें सन्मान्य सभासद म्हणून केली जाईल. ही निवड तहहयात राहिल. अशा सन्मान्य सभामदाम्न कमाल मंस्या एका वेळी दहाहून अधिक असणार नाही.

उ — कोणत्याहि वर्गाचा सभासद होऊं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक सस्थेनें वा व्यवतीनें कार्यकारी मंडळानें तयार केलेल्या नमुन्यानुसार अर्ज करावा. कार्यकारी मंडळाकडून अथवा कार्यकारी मंडळानें अधिकार दिलेल्या पदाधिकार्याकडून तो अर्ज मंजूर करण्यांत आल्याबद्दल अर्जदारास कळविले जाईल. अर्ज मंजूर झाल्यापामून तो सस्था अगर व्यक्ति म. ना. परिषदेची सभासद समजली जाईल मान अशा तऱ्हेनें सतत सहा महिने सभासद म्हणून राहिल्याशिवाय सभासदत्त मताधिकार राहणार नाही. तसेच ज्या सभासदाकडे परिषदेच्या सभागद-वर्गणीची वा अन्य वाकी घेणें असेल अशा कोणाहि सदस्याला अध्यक्षपदासाठी नाव मुचविण्याचा, अध्यक्षीय निवडणुकीत मत देण्याचा, परिषदेची सर्व-साधारण सभा अगर मुले अधिवेशन याच्या खर्चेत भाग घेण्याचा, अथवा तेथें मतदान करण्याचा किंवा कार्यकारी-मंडळात निवडून येण्याचा वा राहण्याचा अधिकार राहणार नाही.

त्याचे सभासदत्व स्थगित समजले जाईल सभासदत्व रद्द झाल्यापासून दोन वर्षेपर्यंत त्या व्यक्तीचा अगर संस्थेचा अर्ज पुन्हा विचारात घेतला जाणार नाही

ए — परिपदेच्या सर्व सभाना हजर राहण्याचा, सभेतील चर्चेत भाग घेण्याचा, मत देण्याचा आणि कार्यकारी मंडळात निवडून येण्याचा सर्व सभासदास हक्क राहिल

(७) कार्यकारी मंडळ —

अ — मराठी नाट्य परिपदेचे कार्यकारी मंडळ एकवीस सभासदांचे असावे

१ अध्यक्ष (पदसिद्ध सभासद)

५ उपाध्यक्ष

१ कार्याध्यक्ष

१ कार्योपाध्यक्ष

३ चिटणीस

१ सजिनदार

९ साधारण सभासद

२१ एकूण सभासद

आ — म. ना परिपदेच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष हेच पुढील अधिवेशनापर्यंत म. ना परिपदेचे अध्यक्ष राहतील

इ — कार्यकारी मंडळातील सोळा सभासदांची निवड सर्वसाधारण सभेतून गुप्त मतदानपद्धतीने, दर वेळी तीन वर्षांसाठी केली जावी त्यापैकी निदान दहा सभामद मलग्न संस्थांचे प्रतिनिधि असावेत या सोळा सदास्यांनी आपल्या पहिल्या बैठकीत १ कार्याध्यक्ष १ कार्योपाध्यक्ष, १ सजिनदार व ३ चिटणीस यांची निवड करावी अध्यक्षांनी कार्यकारी मंडळाच्या माहात्म्यान ५ उपाध्यक्ष तीन वर्षांकरिता स्वीकृत करावेत

ई — संस्था-सभासदांच्या प्रतिनिधीतून निवडावयाच्या सभासदांपैकी किमान एक तरी ग्रामीण विभागातील असावा

उ — चिटणिसांनी य मजिनदार हे शवपत्रो परिपदेची कचेरी अगेल तेथीलच अमावेत.

ए — कार्यकारी मंडळांतल एखादो जागा कांही अपरिहार्य कारणांन रिक्तमी राहिलो क्रिया मध्येंच रिक्तमी शाली तर कार्यकारी मंडळानें स्वायत्त करून ती जागा भरवी.

(७) कार्यकारी मंडळाची सभा —

अ — चिटणिसांनी दर सार महिन्यातून एकदा तरी कार्यकारी मंडळाची सभा बोलाविली पाहिजे.

आ — कार्यकारी मंडळाच्या किमान पाच सभासदांच्या माह्यानिशी विशेष कारणास्तव सभेची मागणी करण्यात आली तर चिटणिसांनी तशा सभेच्या मागणीच अजे आल्यापासून एक महिन्याच्या आत कार्यकारी मंडळाची सभा बोलाविली पाहिजे.

इ — कार्यकारी मंडळाच्या सभेची सूचना सभेच्या सात दिवस आधी सदस्यांना पांचली पाहिजे.

ई — कार्यकारी मंडळाची तातडीची सभा कमी दिवसाच्या सूचनेने चिटणिसांस बोलाविता येईल. मात्र तशी तातडीची सभा घेण्याविषयी चिटणिसांस कार्याध्यक्षानी लेखी सूचना दिलेली असली पाहिजे.

उ — कार्याध्यक्षांच्या गैरहजेरीत कार्योपाध्यक्षानी त्यांचें काम करावें. कार्योपाध्यक्षांच्या गैरहजेरीत कार्यकारी मंडळाच्या उपस्थित सभासदां-पैकी कोणास तरी सभाचालक म्हणून निवडलें जावें.

ऊ — कार्यकारी मंडळाची गणसंख्या पाच सदस्यांची राहिल. गणसंख्येच्या अभावी तहकब होऊन पुन्हा भरणाऱ्या सभेस गणसंख्येची जरूरी राहणार नाही.

ए — कार्यकारी मंडळाच्या सभेंतील निर्णय उपस्थित सदस्यांच्या बहुमतानें घेतले जातील. मताची विभागणी सारखी झाल्यास सभाचालकास जादा मत देण्याचा अधिकार राहिल.

ऐ — कार्यकारी मंडळाच्या प्रत्येक सभेचे वृत्त (Proceedings) चिटणिसांनी मिनिट-बुकांत दाखल करून ठेवले पाहिजे.

ओ —कोणीहि सभासद कोणतहि वारण न वळविता आळीन तीन सभास अनुपस्थित राहिला तर त्याचे कार्यकारिणीचे सभासदत्व रद्द होईल.

९ कार्यकारी मंडळाचे काम

अ —परिपदेचे उद्देश साध्य करण्याकरिता प्रयत्न करण व जरूर ते उपाय अमलात आणणे

आ —परिपदेच्या कार्याकरिता द्रव्य निधि जमा करणे, व त्याचा अदाज-पत्रवावरहुकूम विनियोग करणे

इ —परिपदेकरिता सभासद-नादणी करणे व परिपदेचे दप्तर सांभाळणे.

ई —अधिवेशनात झालेल्या निर्णयाची तसेच सर्वसाधारण सभेच्या निर्णयाची अमलबजावणी करणे

उ —वार्षिक अदाजपत्रक, वार्षिक जमाखर्च व वार्षिक अहवाल तयार करणे व सर्वसाधारण सभेबद्दल ममत करून घेणे पुढे साधारण सभे-बद्दल मजूर केलेला अहवाल चिटणिसाकरवी अधिवेशनात सादर करणे, जरूर त्या श्रेट्स् मजूर करणे

ऊ —मराठी नाट्य परिपदेच्या उद्देशाची अमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीन पोटावियम तयार करणे मात्र ते पोटावियम पुढे यणाच्या सर्व-साधारण सभेपुढे मादून त्यांना मजुरी घेणे

११ वार्षिक अधिवेशन

अ — म ना परिषदेच मराठी नाट्य-मेलन हे वार्षिक अधिवेशन म्हणून भरविले जावे

आ — सस्था-सभासदाचे प्रतिनिधि, म ना परिषदेचे सर्व प्रकारचे सभासद, आणि निमंत्रक सस्येचे रीतसर नादलेले स्वागत सभासद यांनाच खुल्या अधिवेशनात मताधिकार राहिल

इ — म ना समेलनास निमंत्रण देऊ इच्छिणाऱ्या सलग्न सस्येने, पुढील वर्षाच्या अधिवेशनासाठी यावयाचे निमंत्रण, चालू अधिवेशनाच्या अगोदर म ना परिषदेच्या कचेरीकडे पाठविले पाहिजे अधिवेशन भरविणाऱ्या सस्येने आपल्या गावी म ना परिषदेचे विमान २५ व्यक्ति-सदस्य तरी असावेत अशी खबरदारी घ्यावी

ई — याप्रमाणे आलेल्या सब निमंत्रणाचा विचार वार्षिक मनेच्या बैठकीत होऊन ज्या ठिकाणचे निमंत्रण बहुमताने स्वीकारले जाईल तेथे वार्षिक माधारण सभा आणि म ना समेलन याची पुढील अधिवेशने भरतील.

उ — पुढील अधिवेशनाचे निमंत्रण गोणत्याच सस्येकडून दिले गेल नाही तर पुढील अधिवेशनाचे स्थळ कार्यकारी मंडळाने नियोजित वेल पाहिजे

ऊ — अधिवेशन भरविणाऱ्या सस्येन कार्यकारी मंडळाच्या सल्ल्यानुसार चालाव

ए — अधिवेशन भरविणाऱ्या सस्थान वेलेल्या सब प्रकारच्या वायत्रमाच्या उत्पन्नातील सब सर्व वजा जाता उरलेल्या रकमचा एक-चतुर्थां हिस्सा म ना परिषदेला देणगी म्हणून दिला पाहिजे

ऐ — अधिवेशनाचा वृत्तान्त छापून प्रसिद्ध करण्याची जबाबदारी अधिवेशनाला निमंत्रण देणाऱ्या सस्थवर राहील हा वृत्तान्त पुढील अधिवेशन मरण्याच्या आत प्रकाशित वेल जाय

ओ — वार्षिक अधिवेशनाच्या ममवेत वेल्या जाणाऱ्या नाट्यपाल्यप्रगगी हाणारे नाट्यप्रयोग, म ना परिषदेची मग्गन अमणाऱ्या व्यावसायिक वा होणी नाट्य मग्ग्यांचेच अमावेत

१२ विषयनियामक समिती

अ — चायकारी मंडळ स्वागत मंडळाचे पदाधिकारी, सवसाधारण सभेचे उपस्थित असलेले सभासद, स्वागत मंडळाने निवडून दिलेले आपल्या एकूण सस्यच्या एक-दशांश इतक्या सभासद, निमंत्रक सस्यच्या कार्यकारी मंडळाचे सव सभासद, आणि अधिवेशनास उपस्थित असलेल्या प्रतिनिधीच्या दहामागे एक विवा किमान दहा प्रतिनिधीचा समावेश विषयनियामक समितीत होईल

आ — विषयनियामक समितीची सभा नूतन निष्पत्त अधिवेशनाच्या अध्यक्षाच्या अध्यक्षतेखाली चालेल

इ — विषयनियामक समितीपुढे आयत्या वेळी आलेला ठराव अध्यक्षांना आयत्या वेळी स्वीकारता येईल

ई — विषयनियामक समितीपुढे न आलेला ठराव खुल्या अधिवेशनात येऊ शकणार नाही

ए — विषयनियामक समितीत नामजूर चालेला ठराव मताधिकार असलेल्या पंचवीस सभासदांच्या सह्यांना अध्यक्षापुढे पाठविण्यात आल्यास अध्यक्षांनी तो ठराव अधिवेशनात मांडला पाहिजे अशा ठरावासहि मताधिकारी व्यक्तीस आयत्या वेळी उपसूचना सुचविता येती

ऐ — विषयनियामक समितीत गणसह्या मदत्याच्या एक चतुर्थांश सस्य-इतकी राहिल

इ — म. ना. परिषदेचा सभागद नसलेल्या कोणाहि व्यक्तीचें नांव अध्यक्षपदासाठी सुचवितां येणार नाहीं.

१४. निधि

म. ना. परिषदेच्या निर्घोत पुढील गोष्टींचा समावेश राहिल.

अ — संलग्न-मंस्यांचो प्रवेश-फी व वार्षिक वर्गणी, तद्द्वयात समासद व अध्यक्षदाते यांची देणगी, मभामदांची वर्गणी.

आ — देणग्या व ग्रेट्स.

इ — इतर प्रकारें म. ना. परिषदेच्या नावावर जमविलेला निधि.

ई — म. ना. परिषदेचा निधि म. ना. परिषदेच्या नावावर कार्यकारी मंडळाच्या निर्णयाप्रमाणे एखाद्या अधिकृत बँकेत ठेवण्यांत यावा. म. ना. परिषदेच्या चेकवर स्वजिनदार आणि कार्याध्यक्ष अशा उभयतांच्या महा असल्या पाहिजेत.

उ — चिटणिसाना शहर हयापर्यंत अनामत म्हणून जवळ ठेवण्याचा अधिकार आहे.

ऊ — म. ना. परिषदेच्या निधीचा विनियोग म. ना. परिषदेच्या "उद्देश" साधनेसाठीच केला पाहिजे.

ए — कार्यकारी-मंडळाच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेच्या वेळी कार्यकारी मंडळाचे सभासद नसलेल्या सभासदातून ऑडिटर निवडावेत व त्या ऑडिटराकरवी आपले जमाखर्च तपासून घेण्याची तजवीज करावी.

१५. दुरुस्ती

प्रस्तुतच्या घटनेत दुरुस्ती करावयाची आल्यास तशी दुरुस्तीची लेखी सूचना चिटणिसाकडे अधिवेगनाच्या दोन महिने अगोदर पाठविली पाहिजे. वार्षिक सर्वसाधारण सभेत उपरिथत सदस्याच्या दोन-तृतीयांश इतक्या बहुमतानें सूचना समत केली गेली म्हणजे त्याप्रमाणें घटनेत दुरुस्ती केली जावी.

परिषद् शाखांच्या कार्यासंबंधी नियम

- (१) महाराष्ट्रातील व बृहन्महाराष्ट्रातील भिन्न भिन्न प्रादेशिक विभागात, अगर प्रमुख स्थळी नाट्यविषयक जागृतीचे काम करण्यासाठी, मराठी नाट्य परिषदेने शाखा स्थापन करण्याचा प्रयत्न करावा या शाखा जिल्हानिहाय असल्यात
- (२) ज्या प्रादेशिक विभागाने अगर राहारात शाखा स्थापन करावयाची असेल त्या प्रादेशिक विभागात अगर प्रमुख स्थळी म ना परिषदेचे ज सभासद शाखेत असतील त्यांनी आपल्यातून शाखेची निवड करावी व नाचानिशी वायवारा मंडळाम वळवावी शाखेच्या पदाधिकारी सभासदांची नसूया कामवारी मंडळाच्या सल्ल्याने अगोदर निश्चित करावी

- (५) शास्त्रेन आपले कार्ये म ना परिपदच्या कार्यकारी मंडळाच्या मस्त्याने करावे कार्यकारी मंडळाने बांहीं विशिष्ट कामे त्रिजकडे सोंपविल्यास तींही करावीत परिपदचे पाय आणि उद्देश यास अनुरूप असे कोणत्याहि स्वरूपाचे कार्ये, उदाहरणार्थ नाट्यप्रयोग, नाट्यचर्चा, शाळा-मॉलेजा-तून नाट्यशिक्षण देण्याची व्यवस्था इत्यादि कामे शास्त्रा-परिपदेम आपल्या अधिकारात वरिता येतील
- (६) शास्त्रा परिपद स्थापन करण्यास व ती चालू ठेवण्यास म ना परिपदेचे किमान पचवीस तरी सभासद अगणे आवश्यक आहे

परिशिष्ट ३

आजवरचीं नाट्यसंमेलनें

क्रमांक	स्थल व काल	संस्था	अध्यक्ष
१.	मुंबई १९०५	राजापूरकर ना. मं.	ग. श्री. क्षापडे
२.	नाशिक १९०६	पाटणकर सं. ना. मं.	न. चि. केळकर
३.	पुणे १९०७	किलोस्कर सं. मं.	वृ. प्र. खाडिलकर
४.	नाशिक १९०८	नाट्यकलाप्रवर्तक सं. ना. म	नी. वि. छत्रे
५.	पुणे १९०९	सोशल क्लब	ग. वृ. गदें
६.	पुणे १९१०	महाराष्ट्र ना. मं.	चि. गं. भानू

क्रमांक	स्थान व काल	संस्था	अध्यक्ष
७	मुंबई १९११	वा. ग. गुरुवर म ना म	वि. दि. गुरुवर
८	उमरावती १९१०	महाराष्ट्रमोप्रासादिक म ना म	मो. वि. जोशी
९	पुणे १९१३	विस्तारपेव ना म.	के. रा. छापमाने
१०	पुणे १९१४	गोपाळ बखव	शि. म. पराजप
११	नगर १९१५	भारत नाटक महली	ना. वा. टिळक
१२	पुणे १९१६	राजागुरुवर ना म.	ग. वा. मुकुमदार
१३	पुणे १९१७	गणवं ना म	वृ. प्र. साहिलकर
१४	पुणे १९१८	महाराष्ट्र ना म	मु. रा. जयकर
१५	पुणे १९१९	राष्ट्रीय नाट्यगाला	वि. वि. वैद्य
१६	पुणे १९२०	श्रीनिधिराजप्रासादिक म ना म	वा. शो. जोशी
१७	पुणे १९२१	दक्षिणी पुणेप ना म	य. ना. टिपणीम
१८	पुणे १९२०	भारतनाट्यममात्र	वेशवराव कोरटकर

क्रमांक	स्थल व काल	संस्था	नामधारी
२२	पुणे १९२७	आनंद स ना म	श्री भी चाफेकर
२३	मुंबई १९२८	रगवोधेच्छु समाज	सौ गिरिजाबाई वेळवर
२४	पुणे १९२९	बालमोहन स ना म	बालगंधर्व (नारायण श्रीपाद राजहंस)
२५	मुंबई १९३०	बालमोहन म ना म	अ ह गद्रे
२६	मुंबई १९३३	आनंद म ना म	ना रा वामणगावकर
२७	पुणे १९३५	मानल बलब	गा स टेंवे
२८	पुणे १९३६	बालमोहन म ना म व सोमल बलब	दा प जोशी
२९	पुणे १९३८	अभिनव नाट्य मंडळ व सोमल बलब	भा वि घरेकर
३०	नागपूर १९३९	अभिनव नाट्य मंदिर	श्री भी कारखानीस
३१	नागपूर १९४०	महाराष्ट्र नाट्य मंदिर	ग गो बोडस
३२	मुंबई १९४१	मुंबई मराठी साहित्य मघ	प्र के अत्रे
३३	सांगली १९४३	स्थानिक नाट्य समिति	ना वि. कुलकर्णी
३४	जळगाव १९४४	स्थानिक नाट्य समिति	भा ना जाशी
३५	नगर १९४६	नाट्योत्तेजक मंडळ	चि ग बोहटकर
३६	कोल्हापूर १९४९	करवीर नाट्य मंडळ	चि ग बोहटकर

क्रमांक	स्थल व काल	संस्था	अध्यक्ष
३७	पुणे १९५४	साक्षल क्लब	न ग वमतनूरकर
३८	बेळगाव १९५६	कलोपासक मंडळ	प्र के अत्रे
३९	सोलापूर १९५७	अभिनय साधना मंदिर	पाश्वनाथ आळतेकर
४०	सातारा १९५८	अभिनव नाट्य मंडळ	वि स खाटेकर
४१	हैदराबाद १९५९	कला मंडळ व स्थानिक नाट्यमंस्था	गोपाळ गोविंद उर्फ नानासाहेब फाटक
४२	बडोदे १९६०	बराडा अर्मेन्सुअर्स ड्रॅमॅटिक क्लब	व दा. देसाई

परिशिष्ट ४

आजवरच्या संमेलनांतून घाचलेले निबंध

संमेलन क्रमांक	निबंध-विषय	लेखक
१	१ हल्लीची नाटके व नाटक मंडळपा	श्री. आ. वि. कुलकर्णी
	२ नाटक मंडळपांच्या सध्याच्या अवनत स्थितीची कारणे व त्यावर उपाय	श्री. नी. स. भांगले
२	१ संगीत (मंडळपांतील) मुलाचे आवाज	डॉ. डी. के. कुटे
	२ नाटकाच्या गद्य-पद्य स्वरूपाविषयी (विचार)	श्री. द. अ. केसकर
५	१ ऐतिहासिक नाटके	श्री. वा. गो. आपटे
	२ नाट्यसंमेलने	श्री. गो. ना. जोशी
६	१ मराठी नाटके आणि नाटक मंडळपा	श्री. व. ह. पंडित
	२ संगीताचा नाट्यकलेशी संबंध	पं. विष्णुबुवा पलुस्कर
	३ सुन्दर आणि त्याचे संरक्षण	डॉ. भाजेकर
	४ नाटकांतील देखावे	श्री. मा. गो. कानिटकर

संमेलन क्रमांक	निबंध-विषय	लेखक
	५ नाट्यकलेचें खरें महत्त्व व तिचे विपरीत परिणाम होण्याची कारणे	'क्ष'
७	१ नाट्यपात्रांची भाषा	रा. सा. ओक
८	१ नाटकाचें महत्त्व व कार्य २ नाट्यपात्रे आणि त्याचे अभिनय	श्री. व. ह. पंडित सौ. मधुराबाई ब्रविड
९	१ नाट्यकलेचें संवर्धन करणाऱ्या विलायतें- तीन्ही नाट्यसंस्था २ महाराष्ट्र भाषेंत शोकपर्यवसायी मणीत नाटकें का नाहींत ? ३ नाट्यशास्त्र ४ इंग्रजी पद्धतीवर यमविलेले नोटेसन ५ नट व नाट्य ६ सामाजिक नाटकें व नैतिक दृष्ट्या परिणाम ७ नवी व जुनी नाटके ८ नाट्यरचना	श्री. शं. बा. मुजुमदार श्री. वि. गो. शेठे श्री. मा. के. बेहरे श्री. खंडकर श्री. व. ह. पंडित श्री. रा. गो. दडपते डॉ. वि. मो. चिपळूणकर श्री. ह. ना. आपटे
१२	१ नटांचें आरोग्य व त्यांची दिनचर्या	डॉ. काळोवे
१५	१ गटकारीठत 'प्रेमगन्धर्व'	श्री. कोनकर
१७	१ नाट्यनाममून प्रेक्षकावर होणारा परिणाम २ महाराष्ट्र रंगभूमी व चित्रकार ३ नाटक मंडळीन्या काटाफुटीची कारणे	श्री. ध्य. व. पेंढारकर श्री. गु. श्री. काळे श्री. ए. वि. भोगले
१८	१	डॉ. गो. रंजुमती नाईक
१९	१ 'नाट्यविषयक विचार' २ कर्मणुकीबरीन्ही कर	श्री. गम्. जी. तळवलकर श्री. गो. रा. बाळ
२७	१ नाट्यमस्या मुरक्षित व कार्यक्षम करण्याचे उपाय २ गिनेमामुळेच नाट्यमस्याचा न्हा शाला वाय ?	श्री. मळेकर

समेलन क्रमांक	निबन्ध विषय	लेखक
३०	१ गवमपिअर आणि मराठी नाट्य	श्री श्री म गोडबोले
	२ मूकनायक परीक्षण	श्री द रा गोमकाळ
	३ नाट्यविषयक एव वक्तव्य	श्री वि ल चिपळूणकर
	४ कोल्हटकराच्या पदातील काव्यसौंदर्य	
३१	१ बोरपट व रगभूमि	श्री राम गोगट
३९	१ रगभूमीच्या उत्कर्षाची पंचवार्षिक योजना	श्री बाबुराव पेंढारकर
४०	१ मराठा रगभूमि आणि संगीत	मा कृष्णराव

परिशिष्ट ५

समेलनातर्फे झालेल्या निबंध स्पर्धा

समेलन क्रमांक

३

६

८

निबंध विषय

- १ गद्य नाटक यशस्वी होण्यासाठी काय करावे ?
- २ कोहटवराच्या धार नाटकातील सौंदर्यस्यद्धे
- १ नाटकातील मुद्रांची वक्तव्ये
- १ आमच्यातील मुगिदित समाजाचे नाट्यकडेविषयी वक्तव्य बोणत व समाज त नितपत पाळीत आदे ?
- २ नाटकघद्यापामून त्यातील शायम काय पायदे अरुन घता यता ?

समेलन-क्रमांक

निवर्धविषय

३ मराठीतील कोणत्या नाटकाचा उत्कृष्ट चित्रपट
होऊ शकेल ?(परिपदेच्या वतीने) १ खाडिलकराचे नाट्यगुण
१९५९ २ खाडिलकराची सर्वश्रेष्ठ नाटके

परिशिष्ट ६

संमेलनांतील लेखी परीक्षेचे नमुने

‘मृच्छकटिक’ नाटकाची प्रश्नपत्रिका

अ— नाटकाच्या वस्तूसंबंधी :—

१. पहिल्या अंकाच्या प्रारंभापासून शेवटल्या अंकाच्या परिसमाप्तिपर्यंत वर्णन केलेले कथानक किती दिवसांत घडलेले असावे हे सप्रमाण सांगा.
२. अनालहुदिन कोणत्या ऋतूत झाले व अमुकच ऋतु होता असे म्णष्यासारखे नियामक काय आहे ?
३. या नाटकात कवीने व्यवहारांतील कोणकोणत्या प्रगणांचे चित्र दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे ?

आणि अवालदुर्दिनात ती जाते त्यावेळेस कोणत्या रगाचे घ्यावे हे कारणामह मागा

इ — अभिनयासवधी —

१ दासी अस समजून बसतसेनेच्या अगावर चारुदत्त शेला टाकतो त्या वेळेस बसतसेनेने नाय अभिनय करावा ते लिहा व वर्ण-पूरकाने पुन्हा तोच शेला आणून दिला त्या वेळेस नाय अभिनय करावा ते लिहा

२. न्यायसभेतील पात्ररचना कशी असावी ?

ई — रसासवधी —

१ या नाटकात मुख्य रस कोणते आहेत व त्याचे पोषण कसे केले आहे त लिहा

३ वाव्यालंकार निर्वाहासवधी —

१ या नाटकातील नायिका वेश्याच वा जेली ? व तसे केल्याने गुणदोष कोणते उत्पन्न झाले ?

२ या नाटकाची प्रस्तावना आणि पुढील कथानक याची संगति कशी ती दाखवा

३ शंकार पात्राच्या स्वभावाचे व गणाचे वर्णन करा

२

‘ शारदा ’ नाटकाची प्रश्नपत्रिका

१ शारदा नाटकाचा विषय काय ? नाटकाचे सविधानक विषयाला पोषक आहे किंवा नाही ? लेखकाचा नाटक लिहिण्याचा उद्देश सफल झाला किंवा नाही ? झाला असल्यास कोणत्या कारणानी ? नसल्यास का नाही ते लिहा

४. शारदा नाट्यवर्त्यांचे 'नाट्यकार व वधि' या दृष्टीने गुणदाय-
विशेषण उदाहरणसह करा.
- ५ (अ) हिरण्यगर्भाची भूमिका नाट्यरचनेत अवश्य आहे काय ?
नसल्यास का ?
(ब) शारदा नाटकातील कोणत्याहि पदाचे ताल सांगून त्यातील
कोणत्याहि पदाच्या दाग ओळींचे नोटेशन द्या
- ६ बौद्ध, भद्रस्वर किंवा शारदा यापैकी कोणा एका पात्राचे स्वभाव-
वर्णन गुणदोषांसह उदाहरणे देऊन करा
- ७ या नाटकातील उत्तम गद्य व पद्य भाग देऊन पद्यांतील रम्य कल्पना,
प्रमाद, उदात्तपणा, शब्दलालित्य व अलंकार सांगा
- ८ (अ) या नाटकातील कोणत्याहि बडिण प्रमगाचा अभिनय (शारदा
किंवा बौद्ध) याचे यथायोग्य वर्णन करा व प्रस्तुत नाटकाच्या
प्रमाणात तो कितीतरी साधतो हे सांगा उत्तर कोणा व्यक्तीस अनु-
समन नसावे
(ब) नाटकातील कोणत्याहि उत्तम प्रवसाची किंवा पात्राची नाट्य-
रचना बरी करावी तें सांगा
- ९ नाटकातील प्रधान रस व नाटकाचा होयारा बाल कारणासह द्या

परिशिष्ट ७

मराठी नाट्य-परिषदेचीं सलग्न असलेल्या संस्था

(अ) संस्था सदस्य

- १ अरुणोदय नाट्य मंगल मंडळी C/o श्री लक्ष्मीकांत शामराव मोरालेडी-
वर, मु पोस्ट सेवर्गी ता जात्रना (जि औरंगाबाद)
- २ श्री चिंटीस, सरस्वतीभुवन शिक्षण संस्था औरंगाबाद
- ३ श्री रा म जोशी चिंटीस, यरोडा अमॅच्युअम ड्रामटिक क्लब, वडादे
- ४ महाराष्ट्र संगीत नाट्य मंडळ न्यू कॅप्टिन्स्वर राड, घ न ४०/१०
वळगाव

८. श्री. भाऊराजे जहागिरदार, चिटणीस, विमल नाट्य ममाज, ध्यंकटेन-
भुवन, काचीगुडा, हैद्राबाद (आंध्र प्रदेश)
९. श्री. सरलाकुमार वि. विटकर, चिटणीस, मित्रमंघ, व ८-१६१ सुनाल-
दास वाडा, इसामिया बाजार, हैद्राबाद (आंध्र प्रदेश)
१०. श्री. जगन्नाथ यशवंत जाधव, चिटणीस, स्नेहमंडळ, १९४ ममलेकर
वाडा, मुलतानबाजार, हैद्राबाद (आंध्र प्रदेश)
११. श्री. चिटणीस, कलामंडळ, मुलतानबाजार, हैद्राबाद, (आंध्र प्रदेश)
१२. श्री. ग. ना. आंबेकर, चिटणीस, नाट्यमंघ, " प्रियदर्शन ", वजिराबाद,
नांदेड.
१३. सरस्वतीमंदिर नट संघ, ८२ शुक्रवार पेठ, पुणे २.
१४. श्री. पु. रा. वझे, मंत्री, महाराष्ट्रीय कलोगामक, ६३२/अ शनिवार पेठ,
पुणे २.
१५. श्री. अच्युत, भरत नाट्यमंशोधन मंडळ, पेठ गेटाजवळ, ३१२ सदाशिव
पेठ, पुणे २.
१६. श्री. अच्युत, प्रोग्रेसिव्ह थ्यॅट्रिक असोसिएशन, ८५९/१०० डेक्कन

- २४ श्री कायंवाह, मुंबई मराठी साहित्य सघ, (नाट्यशाखा), १६ धोरभाट लेन, मुंबई ४
- २५ श्री कायंवाह, " नाट्यशाखा ", विस्तार हायस्कूल, मुंबई ४
- २६ श्री चिटणीस, इंडियन नॅशनल थिएटर, (मराठी विभाग) २ रा मजला, आगाखान बिल्डिंग, ९ दलाल स्ट्रीट, मुंबई १
- २७ श्री चिटणीस, फ्रेन्ड्स सर्कल, कल्याण, C/o श्री ज वापट, भारताचार्य वैद्य चौक, कल्याण
- २८ श्री चिटणीस, नाट्यकलापागव मंडळ, शांतारामनिवास, गोखले रोड, (उत्तर), शिवाजी पार्क, दादर, मुंबई २८
- २९ श्री व्ययस्थापक, एलितकलादनं नाट्य मंडळी, ४ ए, वपूर महाल मरीन ड्राइव्ह, मुंबई १
- ३० श्री चिटणीस, रंगमंदिर प्रा लि, राजवमल बलामंदिर, मुंबई १२
- ३१ श्री चिटणीस, कलापासना मंडळ, C/o श्री लि भी नाईव, समादवी रस्ता, बैलगाव
- ३२ श्री चिटणीस, महाराष्ट्र नामगार कल्याण मंडळ, जाबोरी मैदान, वरळी, मुंबई १८
- ३३ श्री चिटणीस, कल्चरल आर्टिस्ट्स, शिवबुटी, २०४/१० तार, १०वा रस्ता, मुंबई २१
- ३४ श्री चिटणीस, नाट्यकलामंदिर, विठ्ठलभाई पटेल रोड, कांग्रेस हाऊससमोर, मुंबई ४
- ३५ श्री चिटणीस, लावसेवा मंडळ, C/o श्री रंगनाथ कुल्कर्णी, साईसदन, रामनगर, डोबिवली (जि ठाणे)
- ३६ श्री चिटणीस, राजहंस कलासेवा मंडळ, मोताराम भुवन, ब्राह्मणवाडी लेन, पार्स प रोड, कुर्ली मुंबई ३७
- ३७ श्री चिटणीस समुक्त महाराष्ट्र कलावत, (नाट्य शाखा) C/o श्री एच् क पालव नारायण आश्रम, लालबाग मुंबई १२
- ३८ श्री चिटणीस विदर्भ साहित्य सघ (नाट्य समिति) उत्तर अबाझरी रस्ता, नागपूर
- ३९ श्री चिटणीस, रजन कलामंदिर, C/o बि सा सघ, नागपूर

- ४० श्री चिटणीस, लाव्हितवादी मंडळ पेठे विद्यालय नासिक
 ४१ श्री चिटणीस वरवीर नाट्य मंडळ, कोल्हापूर
 ४२ श्री चिटणीस, 'बलायतन' मुदडा विल्डिंग, महात्मा गांधी रस्ता नासिक
 ४३ श्री चिटणीस ठाण मराठी नाट्यमण C/o समिन्न कार्यालय ठाणे
 ४४ श्री ग नी पंडित, चिटणीस विकास मंडळ ३३५ नवी पेठ जळगाव
 ४५ श्री चिटणीस मराठी माहित्य मंडळ अमळनर (जिल्हा जळगाव)
 ४६ श्री चिटणीस, अखिल महाराष्ट्र नाट्य विद्यामंदिर समिति, हरमट रस्ता नागरी

(घ) म ना परिषद् शाखा

- १ मराठी नाट्य परिषद (दिल्ली शाखा) ५८ पडारा रोड नवी दिल्ली
 २ मराठी नाट्य परिषद, (मुंबई शाखा), १६ बारभान जैन मुंबई ४
 ३ मराठी नाट्य परिषद (पुण शाखा) C/o भरत नाट्यसंगोषण मंदिर ३१२ मदागिव पठ पुण २
 ४ मराठी नाट्य परिषद, (सालापूर शाखा) १०५ अ रेल्व लाइन सोलापूर
 ५ मराठी नाट्य परिषद (अमरावती शाखा) C/o प्रा २ वा पाजणकर, हविमणीनियाम राजनगर अमरावती

परिशिष्ट ८

मराठीतील निवडक नाट्यग्रंथांची सूचि

मराठी नाट्यविषयक ग्रंथांची ही सूचि इतिहास, चरित्र-आत्मचरित्र, टीका, शास्त्र व मकीर्ण अशा पाच विभागात दिलेली आहे. यातील सर्वच ग्रंथ आज उपलब्ध असतील असे नाही. नाट्यविषयक ग्रंथांची एकत्रित केलेली सूचि एवढेच याचे महत्त्व आहे. सदरहू सूचीच्या बाबतीत सूचिकार दाते, श्री पा. रा. ठमडेरे, महाराष्ट्र प्रादेशिक ग्रंथालय व पुणे विद्यापीठाचे जयकर ग्रंथालय यांचे ग्रंथपाल वर्गरेंची आम्हास मदत झाली ह्याबद्दल आम्ही आभारी आहो.

मराठीतील पहिले नाटक 'प्रसन्न राघव' हे असून श्री शिवरामशास्त्री पाळंदे यांनी इ. स. १८५९ साली ते लिहिले. तेव्हापासून आजपर्यंत मराठीत सुमारे १५०० नाटके लिहिली गेलेली आहेत. दर वर्षी प्रसिद्ध होणाऱ्या मराठी वाङ्मयात नाटकांचे प्रमाण सरघोम असते ही मराठीमायिकाम अभिमान वाटण्याजोगी गोष्ट आहे — प्रकाशक

(अ) मराठी नाट्याचा इतिहास

१ नाट्यकथामृत	अ बा बरव १९०७
२ नाट्यबोध	अ बा बरवे १९२२
३ नाट्य व रंगभूमि	श्री ना बनहट्टी
४ नाट्यसंहिता	मा कृ गिंदे
५ भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला आणि पौरस्त्य व पाश्चात्य रंगभूमि	पावगी
६ मखमालीचा पडदा	व शा दसाइ
७ मराठी नाट्यकथा	वि द साठ
८ मराठी नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय	ग र दडवते
९ मराठी नाट्यसृष्टि—पौराणिक नाटक	वि पा दाडकर
१० मराठी नाट्यसृष्टि—सामाजिक नाटके	वि पा दाडकर
११ मराठीचा नाट्यसंसार	वि स खाडकर
१२ मराठा रंगभूमीचा इतिहास	श्री ना बनहट्टी
१३	य ग लले
१४ मराठी रंगभूमीचे कथानक	म बा फडके
१५ माझ्या काळा नाट्यसृष्टि	पु गो बाणकर
१६ मराठा नाट्यपरिषद—इतिहास व काय	बरवे व कानड

(ब) मराठी नाट्य—परिचय व आत्मपरिचय

- २६ मास्टर दीनानाथ स्मृतिदर्शन
- २७ माया जीवनविहार
- २८ माझा नाटकी संसार भाग १-४
- २९ माझा नाट्याभ्यास
- ३० माझी भूमिका
- ३१ माझ्या बाही नाट्यस्मृति

(क) मराठी नाट्य—टीकाग्रंथ

- ३२ रागरंग
- ३३ ललितकलेच्या सहवासात
- ३४ करुण नाटकातील बाही नायक
- ३५ कालिदासाची नाटके
- ३६ विलोस्कर देवल, गडकरी
- ३७ कीचकवधसमीक्षा
- ३८ कुलीन स्त्रिया व रंगभूमि
- ३९ कुलीन स्त्रिया व रंगभूमि
- ४० वेळकराची सहा नाटके
- ४१ खाडिलकराची नाट्यसृष्टि
- ४२ खाडिलकराच्या नाट्यवृत्ति
- ४३ गडकऱ्याचा विनोद
- ४४ शंकार
- ४५ टाकीचे धाव
- ४६ नाट्यकार कोल्हटकर
- ४७ नाट्यकार गडकरी
- ४८ नाट्यापासून समाजाला फायदे
- ४९ नाटक शास्त्र आणि तंत्र
- ५० नाट्यविषयक व्यापक विचार
- ५१ नाट्यवचा
- ५२ नाट्यपरामर्श

लता भगेश्वर
गो स टेंवे
भा बि. वरेरकर
श ना सहस्रबुद्धे
गणपतराव बोडस
पु गो काणेकर

व शा देसाई
पु श्री. बगळे
शि गो भावे
र. प कंगले
ना सी फडके
—
श वा भुजुमदार
मा व्य मंगसुळीकर
वि पा दाडेकर
वा ह धारपुरे
ना सी फडके
शि गो भावे
ना सी फडके
ना सी. फडके
ना वा पराडकर
रा श वाळिवे
गो म देवस्यळी
मा वृ शिंदे
गो वा बापट
ना वा गोडबोले
र वृ फडके

- ५३ नाट्यविषयाची सुशिक्षित चर्चा द आ फाटव, अ वा, वरव
 ५४ पाच संस्कृत नाटके गो के भट
 ५५ भाववधनावरील टीका धारपुर
 ५६ रागणेकर आणि मराठी रगभूमि द रा गोमकाळे
 ५७ राक्षसी महत्वावाक्षेचे शब्दावड्यर —
 ५८ वरेरकर व मराठी रगभूमि द रा गोमकाळे
 ५९ विद्याहरणाचे अतरंग व शा देसाई
 ६० शोककारण व शोकातिवा आळतकर
 ६१ समाजात नटाची जागा रा ग गडकरी

(इ) मराठी नाट्य — शास्त्र

- ६२ अभिनयकला वा वा मिरजकर
 ६३ नट, नाटक आणि नाटककार व शा देसाई
 ६४ नाटक कस पहाव श वा मुजुमदार
 ६५ नाटककलाप्रवेश अ म जाशी
 ६६ नाटकाची घटना श वा मुजुमदार
 ६७ नाट्यशिक्षणाचे धडे " — "